NYELVÉSZETI TANULMÁNYOK

6.

EDDIG MEGJELENT:

Bárczi Géza: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék
Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig
B. Lőrinczy Éva: A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék
Imre Samu: A Szabács viadala
Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között

A MAGYAR JOGI TERMINOLÓGIA KIALAKULÁSA

ÍRTA

KOVÁCS FERENC

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1964

Lektor

BALÁZS JÁNOS

SZÉKELY GYÖRGY

© *Akadémiai Kiadó, Budapest 1964*

PRINTED IN HUNGARY

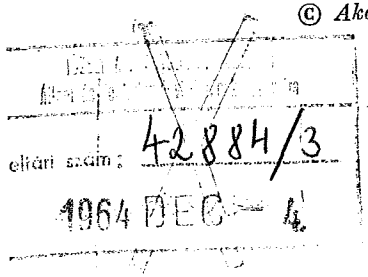

BEVEZETÉS

A magyar állam és a vele egy időben keletkezett jog az osztályokra tagozódott magyar társadalom terméke. A létrejött magyar állam — mint az államok általában — az uralkodó osztály akaratának, céljainak a megvalósítását előmozdító társadalmi rend megerősítését, fejlődését szolgálta. Az uralkodó osztály ezt a célját — az erőszak jelleget elsősorban és alapvetően kidomborító eszközök (fegyveres erők, börtönök stb.) latbavetése mellett — a kötelező magatartási szabályok, törvények és más államhatalmi aktusok, egyszóval a j o g segítségével éri el. A jognak tehát rendkívüli szerepe van az uralkodó osztály akaratának a megvalósításában. A jognak egy adott társadalom életében betöltött fontos szerepe egyben meghatározza a jogi terminológia fontosságát is az adott nép szókincsében.

A magyar jogi terminológia legáltalánosabb vonásainak megrajzolásához szükség van a jog legfőbb ismérveire. „A jog az államhatalom által megállapított, vagy szankcionált olyan magatartási szabályok (jogszabályok) összessége, amelyek az uralkodó osztály akaratát fejezik ki és amelyeknek alkalmazását az állam kényszerítő ereje biztosítja, az uralkodó osztálynak előnyös és hasznos társadalmi rend védelme, megszilárdítása és továbbfejlesztése céljából." (M. A. Arzsanov—Sz. F. Kecsekjan—B. Sz. Manykovszkij—M. Sz. Sztrogovics: Teorija goszudarsztva i prava: Állam- és jogelmélet. Tankönyvkiadó, Bp., 1951. 92—93).

A jog általános meghatározása alapján a magyar jogi terminológia főbb jellemző vonásait a következőképpen vázolhatjuk: A m a g y a r j o g i t e r m i n o l ó g i a m i n d a z o n s z ó k, k i f e j e z é s e k, s z e r k e z e t e k ö s s z e s s é g e, o l y a n n y e l v i e s z k ö z, a m e l y n e k s e g í t s é g é v e l a m a g y a r u r a l k o d ó o s z t á l y m i n d e n f o n t o s a b b á l l a m h a t a l m i a k t u s b a n, a t ö r v é n y h o z á s b a n, a z i g a z s á g s z o l g á l t a t á s b a n, a z i g a z g a t á s b a n m e g v a l ó s í t a n d ó a k a r a t á t k i f e j e z i. A magyar jogi terminológia tehát a jognak mint társadalmi felépítménynek a „nyelve", kifejező eszköze.

Ehhez a definíció-kísérlethez a következő megjegyzéseket kell fűzni.

A magyar jogi terminológia a magyar szókincs szerves része, szóállománya — az idegen eredetű szakkifejezéseken kívül — az egész nép által beszélt szavakból és kifejezésekből tevődött össze, a társadalmi fejlődés szülte új fogalmak nyelvi kifejezőeszközeit ugyancsak a köznyelv szótárából kölcsönözte és kölcsönzi a megszokott szóalkotási módon: képzéssel és összetétellel.[1] Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a magyar jogi terminológiának — mint minden szakma, foglalkozás és tudományág terminológiájának — nincsen semmiféle „szaknyelv" jellege. A szaknyelv jelleget itt leginkább a nemzetközi szóhasználatból vett idegen — főleg latin — szakkifejezések domborítják ki.

Nagyon határozottan és félreérthetetlenül el kell határolni a magyar jogi terminológiát az ún. „jogász-nyelv"-től, ami az egyszerűből bonyolultat csinál, a fogalmak és ebből kifolyólag a szavak rabulisztikus kicsavarásával a lényeget meghamisítja, vagy legalábbis eltereli róla a figyelmet stb. stb. Mert ilyen „fiskálisnyelv" volt — maradványai máig élnek —, de ennek nem sok köze van a jogi terminológiához! Hogy mégis vele együtt élt és „hatott", az nem sajátságos magyar jelenség. A kizsákmányoló osztályok szokásos megtévesztő eljárásának, a szavakkal való felelőtlen visszaélésnek a képlete ez, ahol a lényeget a lényegtelen agyoncséplésével hamisítják vagy torzítják. Már a XVI. században megcsipkedte a bretagne-i bíró és elbeszélő, Noël du Fail a jogcsavarás, az ügyeket elveszejtő vagy elodázó francia ügyvédeket, akik egyedüli haszonélvezői voltak ennek az állapotnak: „Et lis perpetua luceat eis!" (Idézi Kurt Baldinger: Die coutumes und ihre Bedeutung für die Geschichte des französischen Wortschatzes. Zschr. f. Rom. Phil. 1951. B. 67. H. 1—3, 3—4). Úgy látszik, ez is egyfajta „calque"!

Ugyancsak elhatárolandó a magyar jogi terminológiától ennek egy sajátságos velejárója, a magyartalan stílus, ami legtöbbnyire latinizmusokban, germanizmusokban ölt testet. A magyar tudományos műnyelv megalkotásánál csaknem minden tudomány „magyarnyelvűségének" a púpjaként megjelentek a szó szerinti fordítás elkerülhetetlen stilisztikai, néha még nyelvtani nehézségei is, ami

[1] A magam részéről ide sorolom a calque-okat is, mivel azok — ha jelentésváltozás útján is — a már meglevő és általában közismert szavak állományából kerülnek ki. Hogy csak a legismertebb példát hozzam: *dexter* ~ *rectus, droit, diritto, Recht, jog.* (Részletes kifejtését l. „Igaz ~ igazság, törvény, jog" c. a.)

magától értetődő. Ha ehhez még hozzátesszük a „tudományosság" arisztokratizmusát, ami leplezetlenül az „odi profanum vulgus" álláspontjára helyezkedett, egészen világosan elénk tárul a tudományok egyes művelői bonyolult, tekervényes, magyartalan stílusának az alapoka. Ennek a „módi"-nak sem csak a magyar jogászok voltak az egyedüli reprezentánsai, de az is igaz, hogy „élenjártak". Nem a „jogásznyelv" vadhajtásainak a bírálata és nyesegetése e helyt a célom, ezért tartottam szükségesnek a tőle való elhatárolást is!

Külön kell szólni a hazai latin nyelvű jogi terminológiáról, hiszen évszázadokon át egyedüli képviselője volt a jogi írásbeliségnek. Akármennyire talajtalanul került is be ez az „úzus" a magyar jogi életbe, akármennyire idegen és ismeretlen volt ez a nyelv a mindenkori magyar nyelvterületen élők, beszélők, pereskedők — főpapok, főurak, köznemesek, jobbágyok — számára, mégis ez volt az egykori hivatalos jogi nyelv, és mint a hazai jogi terminológia részét, számon kell tartanunk. A történelemben szinte egyedülálló jelenség, hogy egy állam törvényeinek a hivatalos nyelve több mint háromnegyed évezredig idegen. Tragikomikus — ha a később kifejtendő osztályérdekekkel magyarázható is — a hozzá való görcsös ragaszkodás! A többi európai jogrendszerek kialakulására is hatással volt a római jog, nemcsak szellemében, de nyelvileg is, egyes magyar jogi szakírók: Hajnik, Frank, de főleg Szlemenics szerint lényegesen nagyobb mértékben, mint a magyar jogra. A szomszédos népek jogának a nyelve tehát kezdetben szintén a latin volt, de viszonylag hamar megteremtették a nemzeti nyelvű jogi terminológiát. A magyar nyelv hivatalos emancipációjára e tekintetben 1840-ig kellett várni! Igen jellemző, hogy a hivatalos jogi terminológiának ez a vadhajtása volt a főhajtás, és hiába bizonyította be az anyanyelv a jogtudományra, a különböző jogágakra és -szolgáltatásokra és nem utolsósorban a törvényhozásra való érettségét már a XVI. században, még évszázadokig kellett várni, hogy az anyanyelvűség kínálta lehetőségből a törvényhozás valósága teremtődjék meg. Nem célom itt a latinnyelvűség hosszú ideig tartó egyeduralmának a taglalása — később vázolom —, most csak mint tényt szögezem le: ez is tartozéka a hazai jogi terminológiának.

Még egy megjegyzés: A magyar jogi terminológia kialakulásának a vizsgálata igen széles körű, szerteágazó feladat-komplexumot jelent, és talán szerénytelenségnek is tűnik egyetlen monográfia keretében annak megoldására vállalkozni. Itt nem csupán arról van szó, hogy a jogi terminológia óriási terjedelmének vizsgálata, az egyes terminuszok keletkezési körülményeinek — főleg idő-

pontjának — a megállapítása egy ember számára szinte áttekinthetetlen feladatot jelent, hanem arról is, hogy rendkívül sok szempontból lehetséges a kérdés megoldásának megközelítése. Tekintettel a disszertációszabta terjedelemre, az olvasó türelmére és nem utolsósorban egy bizonyos koncepcióból fakadó megoldási kísérlet egysíkúságára, a kutató mindenképpen kiteszi magát annak a veszélynek, hogy az olvasók az egyéb szempontból való megoldási lehetőségek mellőzése miatt elmarasztalják.

Fel lehetett volna fogni a feladat megoldását úgy is, hogy a XVI. század derekán megjelenő első magyar jogkönyv időpontjáig a magyar jogi terminológia állományában már ekkor meglevő valamennyi szó, kifejezés etimológiáját adja a kutató; számon lehetne kérni azt is, hogy a magyar jogi terminológia kialakulásában milyen mértékben játszott szerepet mindaz az idegen hatás, ami a magyar államalapítás óta ért bennünket; hány kölcsön-, illetve jövevényszó tarkítja a magyar jogi terminológia állományát (latin, német, de főleg szláv hatás); milyen mértékű az autochton elemek és a jövevényszavak aránya; milyen jelentésváltozáson mentek át akár az ősi szókincshez, akár a jövevényszók állományába tartozó nyelvi elemek, amikor jogi terminus technicusszá váltak, ugyanakkor milyen mértékben tartották meg eredeti jelentésüket, ha a köznyelvi szókészlet szerves részeinek is megmaradtak, és fordítva: a jogi terminológia perifériájáról a „csak" köznyelvi szókincsbe kerülve milyen szemantikai vonásokat mutatnak; végül — de nem utolsósorban — milyen jelentésváltozásokat mutatnak a jogi terminológia egyes elemei a gazdasági, társadalmi, politikai változások tükröződéseként.

Pár ilyen mozzanatot — a dolgozat célkitűzéseinek a keretein belül maradva — megragadtam, de ez korántsem meríti ki mindazokat a tanulságokat, amilyeneket ilyen irányú vizsgálódások ígérnek. Ilyen jellegű munkálkodás eredményéről írja a fentebb már említett Kurt Baldinger: „Die juristische Terminologie oder besser gesagt der Wortschatz des öffentlichen Lebens führt uns, so merkwürdig das klingt, unmittelbar, noch unmittelbarer als die Literatur, in die kulturelle Entwicklung des Lebens hinein, in die Sorgen und Nöte des einfachen Volkes und seiner Lebensbedingungen. Die seit dem 13. Jahrhundert sich häufenden Urkunden und Gesetzbücher gestatten uns einen mitunter fesselnden Einblick in die wechselseitigen Schicksale der verschiedenen Stande. Die Entwicklung der Steuerterminologie zeigt uns, in welchem Maße ein Bauer an jeder Stadt-, Gemeinde- und Provinzgrenze, an jeder Brücke geschröpft wurde, bevor er mit seiner Ware in doppeltem Sinne »erleichtert« den stadtischen Markt erreichte, wenn nicht Straßenräuber ihn schon vorher dieser Sorge enthoben hatten." (Die Arbeiten des Instituts für Romanische Sprachwissenschaft. Das Institut für deutsche Sprache und Literatur. Akademie-Verlag, Berlin, 1954. 162.)

Ennek a dolgozatnak a keretein belül a fő feladatomnak annak megvizsgálását tartottam: Milyen történelmi körülmények, osztályviszonyok között kezdődött meg és ment végbe a magyar jogi terminológia kialakulása, és az ide tartozó szók, kifejezések hogyan tükrözik ezeket a körülményeket, viszonyokat?

A dolgozatot bíráló opponensek véleményének a birtokában is ide kívánkozik még néhány szóval annak az indokolása, miért ezt a vezérlő szempontot választottam a téma szolgáltatta megoldási lehetőségek sokrétűségéből.

A feladat megoldásának a vázolt szempontból való megközelítéséhez a legfőbb indítékot az adta, hogy a nyelvtudomány eszközeivel megkíséreljem a történelmi materializmus általános törvényszerűségeinek egy szűkebb területen, egy sajátos szakszókincs megteremtődése folyamatában megnyilvánuló megjelenési formáinak a nyomon követését. Magyarul: hogyan támogatja a történelmi materializmus általános törvényszerűségeinek az érvényesülését a társadalom fejlettségi fokának mindenkori mutatója, a szókincs és ezen belül a törvénykezés, az igazságszolgáltatás, az igazgatás szak-szókincse, amit az egyszerűség kedvéért jogi terminológiának nevezhetünk. Ha igaz az a megállapítás, ami Balázs János opponensi véleményéből is kicsendül, hogy „a nyelvi jelenségek, különösen a szókincs elemei, a legszorosabb kapcsolatban vannak a társadalommal"[2], a társadalom mindenkori fejlettségi fokával, akkor joggal elmondható, hogy a magyar jogi terminológia, azaz a jognak mint az egyik fontos társadalmi felépítménynek a „nyelve", kifejező eszköze, híven tükrözi a társadalom fejlődésében végbemenő és lezárt folyamatokat.

Egy adott társadalom általános és szakszókincsének a vizsgálata és vallatóra fogása nem új keletű. Történtek már — nem is lebecsülendő eredményeket felmutató — olyan kísérletek, amelyek

[2] Opponensi vélemény Kovács Ferencnek A magyar jogi terminológia kialakulása című kandidátusi értekezéséről. (Kézirat. 3.)

egy-egy nép szókincsének a vizsgálata alapján segítségére lehettek a történettudomány, a folklór, az etnográfia stb. művelőinek, különösképpen, ha az egymás közti érintkezések, kapcsolatok részproblémáit is felderítették. Ezek igen fontos eredmények! De tudomásom szerint még nem túl sok kísérlet történt arra, hogy a szakszókincset olyan szempontból vették volna vizsgálat alá, hogy az adott társadalom differenciáltságának, osztályszerkezetének a problematikáját a nyelvi eszközök segítségül hívásával igyekeztek volna megközelíteni.

Ha definíció-kísérletemmel és az azt követő elhatároló megjegyzések segítségével sikerült megragadnom a magyar jogi terminológia társadalomtudományi szempontból leglényegesebb vonásait, akkor a logikai kényszer folytán egyértelműen és határozottan kirajzolódik a vizsgálódási kör, a kutatási szempont és a rendezési elv egyaránt.

Ennek megfelelően — a vázolt célkitűzés keretein belül — elsősorban és alapvetően a magyar társadalom gazdasági és osztályviszonyainak a nyelvi tükröződését vizsgáltam. Azokat az alapvető nyelvi elemeket fogtam vallatóra, amelyek a legpregnánsabb módon érzékeltetik az államalapítás előtti és az azt közvetlenül követő kor magyar társadalmának differenciált állapotát, osztály-erőviszonyait, osztályszerkezetét; az idegen nyelvi hatást csak akkor és olyan mértékben vizsgáltam, amikor és amilyen mértékben az szerves kiegészítésül szolgálhatott az egykorú magyar viszonyok árnyaltabb rajzához. Így nem vizsgáltam külön a szláv hatást, ami tagadhatatlanul jelentős szerepet játszott a magyar jogi terminológia kialakulásában. A magyar állam egyes intézményeinek a kialakulására gyakorolt szláv hatást elég sokoldalúan megvizsgálták már mind történészek, mind pedig nyelvészek; ez utóbbiak közül külön meg kell itt említenem Kniezsa István nagy összefoglaló monográfiáját (A magyar nyelv szláv jövevényszavai) és akadémiai előadását (A magyar állami és jogi terminológia eredete). Úgy gondolom, hogy az említett munkák után — kutatásaimnak erre a területre történő kiszélesítésével — én sem tudtam volna lényegesen többet mondani, de ez nem is szolgálta volna az alapvető célkitűzésnek — a magyar társadalom egykorú differenciáltsági fokának — a más oldalról történő bemutatását.

A latin- és a magyarnyelvűség harcában is elsősorban azokat az osztályszempontokat vizsgáltam, amelyek a hivatalos latin nyelvű írásbeliség hosszú évszázadokig tartó egyeduralmának az igazi okait jelentették olyan korban, amikor a társadalmi szükségletek és a terminológiai feltételek már réges-rég indokolttá és lehetővé tették volna az írásbeliségben is a magyarnyelvűséget.

A fentiek alapján a dolgozat szerkezeti képét az alábbi fő kérdések adják meg:

a) Melyek a magyar jogi terminológiának a honfoglalás előtti korból való elemei, és ezek a nyelvi elemek milyen fokú társadalmi differenciálódás tükrözői?

aa) Első helyen az *ország* szót tárgyalom, ami egyike a legátfogóbb és az egykorú magyar társadalom osztályszerkezetét, pontosabban az állam létrehozásában az uralkodó osztály szerepét és helyzetét érzékeltető jogi műszóknak.

ab) Külön tárgyalom a *jog* szó — mint alapvető jogi műszó és általános európai calque-jelenség — eredetét és a szó megjelenése előtt a *ius* fogalmának kifejezésére alkalmazott szók *(igaz, igazság, törvény, jus[s])* jelentésbeli összefüggéseit.

ac) A *bíró* szó külön fejezetben való tárgyalásának indoka: azt vizsgáltam, milyen összefüggés van a gazdagság — és ebből kifolyólag — a hatalom *bir-toklása* és az igazságszolgáltatást végző *bíró* között; ezt az összefüggést milyen nyelvi tények igazolják.

b) A dolgozat „derék-fejezete" a latin- és magyarnyelvűség prioritásának a problémakörével és a kétnyelvűséggel foglalkozik (A kétnyelvűség és ami mögötte van). Itt azt vizsgálom, milyen ősi elemek kerültek át a honfoglalás utáni terminológiába; milyen konkrét bizonyítékok és kikövetkeztetett támpontok vannak a magyarnyelvűség meglétére; milyen történelmi, társadalmi körülmények tették lehetővé és indokolttá az első magyar nyelvű jogkönyv megalkotását. Ezután adom alfabetikus sorrendben azoknak a szakkifejezéseknek a sorát is, amelyek az első Verbőczi-fordítás (1565) előtt már megvoltak. (Az 1565 utáni nyelvi elemeket már nem vettem tekintetbe, illetőleg csak ott és olyan mértékben, ahol és amennyire egy egységes sor szerves részeiként vagy a helyes értelmezés szempontjából meg kellett említeni.)

*

Tekintettel a jogi terminológia állományának nagy terjedelmére (az 1843-ban kiadott Törvénytudományi Műszótár közel 20 000 kifejezést szótároz), igen erős szelekcióra volt szükség. A kiválogatásnál kettős szempont vezetett:

Azokat a szavakat kerestem és vizsgáltam meg, amelyek a fent vázolt fő célkitűzésre a legvilágosabb választ adják (l. fentebb: az egyes fejezetek indokolását).

Nem tettem különbséget az egykorú igazgatási és jogi kifejezések között, egyiket és másikat is az akkori jogi terminológia részének tartottam, mert az egykorú állapotok sem mutatnak

differenciáltságot e tekintetben. Csak az 1791. VII. és VIII. t. c. határolja el szabatosan „az államhatalom gyakorlásának hármas irányát: a törvényhozói, a bírói és végrehajtó hatalmat... nem ritkán történt, hogy maguk az országgyűlések bíráskodtak, és határozataiknak végrehajtása iránt is intézkedtek; míg másrészről a törvények hiányait az ország bírái egészítették ki és pótolták ítéleteik útján ..." — írja WENCZEL GUSZTÁV (Az 1848. előtti magyar magánjog, tekintettel újabb átalakulására. 1885. 33—34). Az igazságszolgáltatási, bírósági hatáskör sem volt pontosan körülhatárolva. „Az, mit az európai jogtudomány bíróságok nemperes ügyekbeni eljárása alatt ért, 1848 előtt ismeretlen volt nálunk. Sőt a dolog természetében feküdt, hogy a jogszolgáltatás különben is a municípiumokban a közigazgatástól csak tökéletlenül lévén elválasztva; a legtöbb és legfontosabb nem-peres jogügyet, melyeket másutt bíróságok kezelnek, nálunk a megyei és kerületi gyűlések, városi magistratus vagy azoknak bizottságai intéztek el, s egyeseket intéznek el jelenleg is ... Ennek folytán az, mit másutt »nobile officium judicis«-nak neveznek, hazánkban vagy ismeretlen volt, vagy egészen sajátságos módon értelmeztetett" (i. m. 418—19).

Jogos vagy talán kötelességszerű a *nádor*, *megye*, *ispán*, *per*, *bíró* stb. együtt tárgyalása, mert ez felel meg az akkori helyzetnek (vö. a Bíró c. fejezetben levőkkel).[3]

Egyetlen módszertani megjegyzés: a dolgozat elkészítésében az egyes folyamatok és fogalmak tisztázásához, jobb megértéséhez a történettudomány, az irodalomtörténet, a jogtudomány, a magyar és nemzetközi folklór eredményeit igyekeztem felhasználni. Lehetséges, hogy ez a dolgozat „egységes profiljá"-nak a rovására ment, a többoldalú tájékozódás viszont az egyes kérdések alaposabb megválaszolási lehetőségét kínálta. Én az utóbbit választottam!

[3] KNIEZSA ISTVÁN különbséget tesz állami és jogi terminológia között (I. OK. VII, 237—43), én a fent említettek miatt egységesen „jogi terminológiá"-t használok.

I. ÚR-ORSZÁG

Az *ország* szó származtatása a magyar nyelvészeti irodalomban eléggé egyértelmű. Eltekintve azoktól a magyarázatoktól, amelyeket MUNKÁCSY BERNÁT említ,[4] a szó etimológiájával foglalkozók[5] az *úr* > *ország* levezetés mellett foglaltak állást. A HB.-ben olvasható *uruzag*-ból (o : uruság) a magyar hangfejlődési törvények ismeretében megmagyarázható az *ország* szó alaki fejlődése: *uruszag* > *urszag* > *ország*.

Nem ilyen egyértelmű a cikkírók véleménye a szó értelmezését illetően. Abban egyeznek a vélemények, hogy az *ország* szó jelentése *regnum*, *imperium*.

Viszont megoszlanak a vélemények az *úr* származtatását, ettől függően — vagy néha függetlenül is, ahogy ez később látható — a jelentését illetően, és ebből kiindulva (ez a lényeg!) másként értelmezik az egész szót. A szó értelmezésére vonatkozó véleménykülönbséget így lehetne röviden megfogalmazni: Az *ország* szavunk jelezte 'regnum, imperium' kinek az „uraság"-át, birtokát, hatalmát, politikai joghatóságát jelentette, egy emberét, a fejedelemét, a királyét-e vagy többekét? A kérdésre adott válasz alapján a kutatókat két csoportra lehet osztani: egyesek egyértelműen és félreérthetetlenül a *regnum*-ot *a rex birtoká*-nak tartják, mások — ez a kisebbik rész — ha nem fogadják is el az említett értelmezést, de nem is foglalnak határozottan állást vele szemben.

Két dolog tisztázandó tehát: az *úr* szó származtatása, jelentése és az *ország* értelmezése.

Úgy érzem, ezzel a szavunkkal is úgy vagyunk, mint a *magyar* név eredetével, a problémák legalábbis ugyanazok. A *magyar* nép-

[4] ÁKE, 614—17: „... az *ország*-nak semmi köze az *úr*-hoz; hanem alapjelentése a „regio, land", melyből csak másodlagos fejlődéssel lett „imperium, regnum" (616). MUNKÁCSY a szó etimonját az av., pahl, szkr. *vara*, *var*, *vára* 'bezirk, umgrenzte fläche' szavakkal veti össze. DANKOVSZKY GERGELY az óperzsa *orosang*-gal 'landbesitzer, ein grosser des reiches' kísérletezik (uo. 617), JERNEY JÁNOS pedig a parthus királyok *arsak* nevével veti össze a szót. (Uo.)

[5] A részletekbe menő ismertetéseket — mint köztudottakat — mellőzve l. legutóbb PAIS hozzászólását KNIEZSA: A magyar állami és jogi terminológia eredete c. előadásához. I. OK. VII, 262.

név eredeztetése körüli nehézségeket Zsirai igen szemléletesen tárja fel A magyar népnév eredete c. cikkében: „A *germán* vagy *orosz* vagy *finn* névvel foglalkozó irodalom több évtizedes élénk hullámzása csak részben magyarázható az illető szavak hangtani és jelentésbeli, egyszóval szorosabb értelemben vett nyelvi nehézségeivel; a megállapodottság hiányának az a fő oka, hogy az ajánlott etimonok további értelmezése hol itt, hol ott összeütközésbe kerül a germánság, az orosz szlávok, illetőleg a finnek őstörténetére, néptani kialakulására, politikai megszerveződésére vonatkozó egyéb adatokkal, ismeretekkel, elméletekkel vagy óhajokkal.

Finnugor területen . . . általános [tehát a fenti] nehézségeken fölül többnyire még speciális bökkenők is vannak." (NyK. LIII, 64).

Így állunk mind az *úr*, mind pedig az *ország* szavunkkal! Éppen ezért a magyarság őstörténetére, a honfoglalás korára és az azt követő évszázadra vonatkozó történelmi, társadalomtudományi ismeretek lehetőleg minél szélesebb skálájú megszólaltatása nélkül nehezen lehet ezt a kérdést helyesen, a legkisebb hibaszázalékkal megválaszolni. Ugyanakkor érdemes megvizsgálni azoknak a szomszédos népeknek a nyelvi adatait is, ahol a szó képzése hasonló módon történt, azaz a szó etimonja az illető nyelvben ugyanaz *(Herr > Herr-schaft, pán > pán-stwo, signor > signor-ia)*.

Ha a *regnum* szó valódi értelmezéséhez ezzel a vizsgálódással hozzá tudunk járulni, az nem lesz talán közömbös általános társadalomtudományi szempontból sem.

ÚR

Több cikk foglalkozott e szó származtatásával. A kutatók többsége finnugor eredetűnek tartja. Az elsők között Budenz is így vélekedett 1801-ben (MUSZ.). Ezt a gondolatot átvette Szilasi (Nyr. XIII, 296), továbbá Balassa (NyK. XXIV, 284) és még sokan mások. A fgr. eredet mellett van Pais is (I. OK. VII, 260—61), Kniezsa is emellett foglalt állást (i. m. 237). A Budenz-féle alapötletet megtoldotta Munkácsi, aki szerint a szónak a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó nyelvekben fellelhető megfelelői indo-iráni eredetűek (Ethn. V, 136), később ugyancsak ő avesztai, óperzsa megfeleléseket keresett (ÁKE.). Legújabban Harmatta (Hozzászólás Kniezsa A magyar állami és jogi terminológia eredete c. előadásához. I. OK. VII, 249—54: óiráni *sura-* 'úr, parancsoló'; vö. avesztai *sura-* 'stark, gewaltig; gebietend, Herr über . . .' uo. 253), úgyszintén Molnár Erik (Őstört. 1954.[2] 80) és Moór Elemér (Studien zur Früh- und Urgeschichte des ungarischen Volkes. ActaEthn. II, 57) foglalkozott iráni eredeztetéssel. Moór szerint: „Der Titel des Fürsten und vermutlich auch der Stammesoberhäupter wird wahrscheinlich *úr* gewesen sein; während des Mittelalters war nämlich *úr* der Titel der Arpaden Herzöge . . . Unter diesen Wörtern von sozialer Bedeutung sind *falu, vezér, had* und *úr* auch in den obugrischen Sprachen vorhanden und können uns somit bezeugen, dass die Anfänge der ungarischen Stammesverfassung und der sozialen Schichtung des Volkes noch in die ugrische Urzeit zurückreichen. (Én emeltem ki. K. F.) Von den angeführten Wörtern ist die Entsprechung von *úr* als iranisches Lehnwort . . . sogar in den übrigen östlichen finnisch-ugrischen Sprachen vorhanden . . . es zeugt also davon, dass die soziale Schichtung bei den östlichen Finnougrien unter iranischen Einfluss schon in der finnisch-ugrischen Urzeit ihren Anfang nahm" (i. m. 57—58. Én emeltem ki). Az idézethez ehelyt csak annyi megjegyeznivaló kívánkozik, hogy — az *úr* szó iráni eredeztetésének helyes vagy helytelen voltától függetlenül — Moór messzemenő következtetéseket von le mind az ugor-kori együttélés korszakára, mind pedig — és főleg — a keleti finnugorok társadalmi berendezkedésére vonatkozóan.

Németh Gyula a török eredet mellett tör lándzsát (PaisEml. 358—364). Szerinte: régi török *u-*ból 'képesnek lenni, tudni, bírni' > *ujur* 'hochmögend, der Hochmögende, Adliger, Mächtiger', illetőleg ennek egy ugyanilyen jelentésű **ur* változatából a magyar **uru* > *úr* megmagyarázható. A finnugor etimológiát főleg jelentéstani szempontból véli problematikusnak (i. m. 362—63).

Győrffy György szintén a török eredet mellett foglal állást. Szerinte: türk *bujuruq* ~ *bujruq* méltóságnév > bolg. *w.yr.g* (ɔ : wujrïγ) > magyar *Uyuruu* [szabályos fejlődés? !] > *Úrú* > *Úrú* > *úr* alaki fejlődés tehető fel. Győrffy származtatásának mind hangtani, mind pedig jelentéstani szempontból súlyos nehézségei vannak, éppen ezért nem fogadható el.

K. Sal Éva Németh Gyula fent vázolt származtatása után a finnugor eredeztetést szintén problematikusnak mondja (MNy. LIV, 399); Lakó György is lemond a finnugor magyarázatról (NyK. XLIX, 216).

Mi a legfőbb gyengéje a finnugor eredeztetésnek? A rokon nyelvekben az *úr* szóval hangtanilag összevethető szavak jelentése: a 'mas, masculus, equus, admissarius, Hengst, Mann, Gatte'; de még a 'vir adultus', sőt a 'heros' (MUSz.) sem felel meg annak a korai magyar jelentésnek, aminek régi *úr* szavunk hordozója volt;

talán az osztB. *urt, ur* 'Herr, Edelmann'; 'Kőnig (der Spielkarten)'; 'Freiwerber' (uo.) közelíti meg leginkább. Ezek közül is a k i r á l y jelentés csupán a kártyára festett király, ami egyértelműen későbbi jelentésfejlődés mellett bizonyít, vagy még valószínűbben: idegenből átkerült calque-jelenség, tehát semmiképpen sem jöhet számításba a fgr. együttélés korában meglevő közös jelentés feltevésének az alátámasztására. Sőt! a 'Herr, Edelmann' jelentés is arra enged következtetni, hogy lényegesen későbbi jelentésfejlődéssel vagy egyszerűen jelentés-interpolációval van dolgunk. A hangtani szempontból számításba vehető felsorolt rokon nyelvi szavak számottevő többsége tehát mást jelent (hím, csődör stb.), mint amit a magyar szó eredeti jelentéseként kikövetkeztetni lehet.

Németh Gyula idézett cikkében az *úr* jelentésére vonatkozóan a következőket mondja: „A szó az ősmagyar és ómagyar korban a legmagasabb méltóságok címe" (i. m. 360).

Pais továbbmegy az *úr* értelmezésében. A *Szabadi* helynévről írott cikkében a szó előforduló változatai között *(Zubady ~ Zobody ~ Zobady ~ Zabady*, majd később *Zenthkeralzabady ~ Zenthkyralzabadi* stb., még később *Wrszabadi* 1393) (Csánky III, 253) az *Wrszabadi*-ban olyan változatot lát, „amelyben az *úr* 'király' értelemben helyettesítette a *király* szót, illetőleg a *szent király* kifejezést" (MNy. LIII, 52—55).

Valamivel korábban Pais az *úr* értelmezéséről azt tartotta, hogy az „a királyi család (előbb valószínűleg a fejedelmi család) férfi tagjainak a címe volt" (I. OK. VII, 260). Igaz, hogy u g y a n e b b e n a felszólalásában visszakanyarodott a *Szabadi* cikkében kifejtett *úr*-értelmezéshez: „Eszerint »közjogi« értelemben az o r s z á g nem az u r a k o r s z á g a, hanem az ú r-nak, a k i r á l y n a k o r s z á g a, dominiuma" (uo. 262. A kiemelések — egy, a király kivételével — Paistól). Pais egyazon felszólalásában tehát némi értelmezési ingadozás tapasztalható, bár itt is az *úr* 'király' értelmezés kapott nagyobb hangsúlyt, mivel ehelyt említette az *ország*-gal kapcsolatban a fentebb már idézett értelmezést. Úgy vélem, hogy ez félreérthetetlen, és ez felel meg annak a Pais-féle koncepciónak, amiről fentebb szóltam.

Az *úr* 'szent király' értelmezéssel „rokon" gondolatot találunk K. Palló Margit A magyar úr szó eredete c. cikkében (MNy. LII, 157—67).[6] Palló igen nagy bizonyító apparátussal — Németh Gyulától eltérően — az ócsuv. *ïduγ*-ból származtat, és *ïduγ* 'küldött, szent' > *idu* > *iðu* > *izu* > *iru* > *uru* > *úr* sort tesz fel (uo. 165).

A Pais- és a Palló-féle értelmezést érdemes közelebbről megvizsgálni, mivel nem jelentéktelenek az *ország* megfejtése szempontjából.

Az utóbbival kezdem. Pallónak az újszerű értelmezéshez az alapötletet Juhász Jenőnek az *úr* szavunk szórendjével foglalkozó cikke (MNy. XXXVII, 250—54) adta. Juhász az *úr* szónak sajátos szórendjét — Úristen (Úr Isten), Úr Jézus, Úr Jézus Krisztus — vizsgálva megállapítja: „Az *Úr* szó tehát név előtt álló jelzőként csak Istennek és a Megváltónak járt, másoknál pedig legrégibb adatainkban csak a név mögött lehetett: *Örs úr, Szent Péter Urot*" (uo. 251). Igen gyorsan megjegyzi azonban, hogy a kódexek korában bővült azoknak a neveknek a köre, amelyek elé írták a jelzőt: „*Úr Bernáldnak, úr Szilveszter, úr Pápa, Úr Pápának, Harmad Innocencios Úr Pápának* (JókK. 6, 7, 75, 89, 99). *Úr Pápához* (CornK. 114 stb.)" (i. h. 251—52). Juhász tehát látja, hogy a jelző sajátos használata a régi irodalomban nem egyedül az istennek és a megváltónak járó szórend, ha valamivel később is, de számos példa található hasonló szerkesztési móddal az istenen kívül más kódexek-korabeli szereplők neve előtt is. Juhász következtetése: e z a s z ó r e n d h a s z n á l a t ő s i v a l l á s o s h a g y o m á n y. „Könnyen elképzelhető ugyanis — írja —, hogy pogány őseink az *úr* szót az isten (vagy az istenek) neve elé tették (másoknál azonban nem), s ez a szerkezet mentődött át a keresztény magyarság nyelvébe" (i. h. 252).

Ennyit mond Juhász és nem többet! Egy szóval sem említi, hogy a 'szent' h e l y e t t t használták ilyen szerkesztési móddal az *ur*-at. Mit „olvas ki" ebből Palló? Idézem: „Az *Úr* szónak sajátos régi szórendje és a latin szövegekkel való összevetése alapján Juhász Jenő ... kikövetkezteti ennek a megtisztelő jelzőnek ugyanezt a legvalószínűbb eredeti jelentését: 'szent'. Nem mondja ki ugyan határozottan, mint ahogy azt az a s s z o n y szóval kapcsolatban teszi [!], hogy 'szent'-féle alapjelentésre gondol ..." (MNy. LII, 158). Hogy Juhász mit mond „az a s s z o n y szóval kapcsolatban", azt legjobban maga Juhász tudja: „Egészen más szempontból kell vizsgálnunk a Halotti Beszéd *Szent Achszin Máriát* kifejezést. Ennek háromféle magyarázata lehetséges. A z e l s ő t m a g a m i s v a l ó s z í n ű t l e n n e k t a r t o m (az én kiemelésem), mégis meg kell említenem, mert az eddigiek nyomán f ö l m e r ü l h e t (én emeltem ki) ez a gondolat i s (én emeltem ki): amint pogány őseink az isten (vagy az istenek) neve elé az *Úr* szót tették, ugyanúgy tették az istennő (vagy az

[6] Olyan értelemben „rokon", hogy a 'szent király'-ból elhagyja a *király*-t és megtartja a *szent*-et. Egyébként ő is az *úr* 'fejedelem, király' álláspontján van.

istennők) neve elé az *Asszony* szót, s ez a szórend őrződött meg a Halotti Beszédben. Valószínűtlennek kell tartanunk ezt a magyarázatot, mert semmi nyoma sincs annak, hogy pogány őseink vallásában istennők is szerepeltek volna" (MNy. XXXVII, 253). (Az egészet én emeltem ki). „A Szent Achszin [nem az Achszin egymagában!] tehát a Sancta pontos magyarítására való..." (uo.). Igaz, hogy két sorral alább a következők olvashatók: „A *Sancta*-nak való megfelelés végett volt használatos a JókK.-ben az *Asszony* szó a név előtt" [itt 3 olyan példa következik, ahol az *asszony* a név előtt áll, ugyanakkor 6 példát említ a CornK.-ből és kettőt a LányiK.-ből, ahol *Szent Erzsébet Asszony* és más, hasonló kifejezések olvashatók (i. h. 253—54). A felhozott példák számából sem lehet tehát arra következtetni, hogy JUHÁSZ felfogása szerint asszony 'szent']. Itt csupán a Sancta funkciójának való megfelelésről van szó: eldönti, hogy az utána következő szó nőnemű (vö. Juhász eszmefuttatását a 253. lapon). Az asszony ≠ szent gondolatot JUHÁSZ még egyszer aláhúzza — ha ez a fenti JUHÁSZ-idézetek után valaki előtt még egyáltalán kétséges volna — amikor azt írja, „hogy az *Asszony* szó valóban a latin *Sancta, Beatissima* fordításaképpen (az én kiemelésem) jutott nyelvünkbe..." (uo. 254). Ezt én csak úgy tudom értelmezni, hogy — a fenti módon — a *Sancta, Beatissima* említettem funkciójának magyarítására került fordítás eredményeként nyelvünkbe, és egyáltalán nem ősi maradvány. Hogy két esetben a név elé került, azt az Úristen, Úr Jézus (Dominus Deus, Dominus Jesus) analogikus hatásával magyarázhatjuk. A JUHÁSZ-cikk PALLÓ-féle értelmezését csak olyan áron fogadhatjuk el, ha föltesszük, hogy JUHÁSZ fél lappal (pontosan huszonegy sorral) alább homlokegyenest mást mond, mint amit fentebb határozottan állít, illetőleg tagad.[7]

[7] SZÉKELY GYÖRGY kapcsolatot vél a pogány Boldogasszony és a keresztény Mária (Boldogasszony ~ Szűz Mária, Szent Szűz) között. (L. Kandidátusi értekezésemről írt bírálatának 4. l.-ját.) SZÉKELYnek az indítékot — szóbeli közlése alapján — IPOLYI ARNOLD *Boldogasszony*-ról kialakított elképzelése („... *Boldogasszony*, tündéri tulajdonságokat kifejezőleg is, igen jól illenek tündérek elnevezéseiül ..."): Magyar mythologia **90) adta.** Ugyanígy SIMONYI ZSIGMOND a *Boldogasszony*-ban még elképzel esetleges pogánykori női istenség-reminiszcenciát (BARNA F.: Ősvallásunk kisebb isteni lényei. 25—26. l.-ja alapján), de „... a Kisasszony és a Nagyboldogasszony tisztán keresztény eredetűek és nevüket törölni kell az ősmagyar mitológia szótárából". Karácsonyi cikk. Vallási kifejezések, ünnepek neve MNy. XLII. Az összetétel előtagja *[bódog ~ boldog < bód* (vö.: *bódul, bódít, bódorog)]* jelenlegi jelentésének 'beatus' a kialakításában esetleg kereszténység előtti vallásos képzeteknek is lehetett szerepe. (EtSz; továbbá IPOLYI i. m. 339. l.-ján: helytelen etimológiai kísérlet.)

A *Boldogasszony*-nál — kultikus eredet szempontjából — a legfőbb nehézség az, hogy nincs tudomásunk a magyar mitológiában „női szent"-ekről. Itt nyilván a *szent ~ boldog* szinonimiáról van szó, ami az *asszony* 'királyné' [Boldogasszony 'egek szent királynéja'] szóval való összetétel indítékából is eredhetett. Az sem közömbös, hogy adataink a *boldog*-ra csak 'beatus, felix, faustus, fortunatus, prosper' jelentéssel maradtak fenn l. (NySz. *boldog* c. a.).

[8] Az eredeti oklevélben *Vrcuta* szerepel (PRT. X. 426—9, 499, 501).

[9] L. NySz. *kút* c. a.

[10] A *dux*, ill. a *dukátusság* értelmezésének részletesebb tagolását l. később.

A JUHÁSZ-cikk „értelmezése" után nézzük a nyelvemlékek vallomását az *úr*-ról. A NySz. szerint a legkorábbi adat e szavunkra az 1093. (nem hiteles) oklevélben levő *Vrkuta* 'puteus ducis' (NySz.).[8] PALLÓ cikke után esetleg arra is lehetne gondolni, hogy ez is rejthet magában valamilyen szakrális jelleget, nemcsak azért, mert PALLÓ szerint *úr* 'szent', hanem mert a *szent-kút* nem ismeretlen a magyarban; többek között ilyen található Döbröközön is (Tolna megye) 'Mária kútja' értelemben. Ha ez valami pogány-korbeli kultikus elem reminiszcenciája, feltétlenül kell valami nyomára akadni a régiségben is. A NySz.-ban az *Vrkutá*-n kívül 1169: *Zigethkut*, 1193: *Aldocut* [!], 1299: *Cherkuth*, 1309: *Terra Oleykutha*, 1263: *gyznoukuth*, 1268: *byzuscut*, 1275: *Kut* [?]; a kódexekből: MünchK. 174: *Jacob kuta* 'fons Jacobi', *kut felét, e kutot*, 'puteum', DomK. 282: *az mi kvtonknak vize*, sőt Mel: SzJán: *Budos, dog, holt barom kut*, Pázm: Préd: *a próféták küttyából ittak;* ezenkívül még tizennégyféle kút — köztük olyan, mint C: *ó-kút*, 'cisterna' olvasható,[9] de nyoma sincs semmiféle olyan *kút*-nak, amelyből esetleg az *Vrkut*-nak valamilyen szent-kút-féle értelmezését lehetne gyanítani, amikor a 'puteus ducis'-t olvassa az ember.[10] Ha az *Vrkut* 1093-as adatát nem is fogadjuk el hitelesnek, lehetetlen, hogy semmiféle krisztianizált változata nem maradt volna fenn az ilyen *Vrkut* 'szent-kút'-féleségeknek az olyan adatok mellett, mint *Aldocut*.

PALLÓ másik fogódzója a HB. *uromc*-féle toldalékos formák mellett a TelK. *vr ar Mihal archangal* és a JókK. *úr pápa* adatának értelmezése, aminek alapján — úgymond: „Szinte kényszerítő erővel ötlik fel a *szent Mihály arkangyal* és a *szent pápa* [vö. *szent atya*] értelmezés gondolata" (MNy. LII, 158). A JUHÁSZ-cikk adta „argumentumról" fentebb már szó volt. Nézzük továbbá, mit mondanak a kódexek koránál idősebb emlékek, jelesen a Halotti

Beszéd! Ha ősi, pogánykorbeli maradvány az úr 'szent', asszony 'szent', nagyobb a valószínűsége, hogy a régebbi korból származó nyelvemlékek inkább megőrizték ennek maradványait, mint a későbbiek. A fent említett *uromc*-at 'dominus noster' értelemben használja Pallói is. A „*szent peter urot, szen achsin mariat*, továbbá a *Szent Mihály-úr, Szent Margit asszonyfalva* stb."-féleségeket is megemlíti (uo. 157), de teljesen elsiklik az értelmezésük fölött. Ha *úr* 'szent' és *asszony* is 'szent', miért ez a tautológia?![11] Vagy hogy értsük akkor ugyancsak a HB. „*mend szentucut, mend vv scentii*" kifejezéseket? Azt hiszem, ehelyt az „úr Jézus" *szent* anyjáról és „minden szentjeiről" van szó, de semmiféle *úr* 'szent' jelentést — erőszakolt belemagyarázás nélkül — itt nem találunk. Az „égi *úr*" maga az isten, nem pedig annak elöl v. hátul álló jelzője. Azt el lehet fogadni — Juhásszal egyetértve —, hogy az említett szerkesztésmód nem germanizmus (vö. Herrgott: Nyr. I, 295), hogy a sajátos sorrend ősi emlék, de azt már nem, hogy az ilyenféle szórendből az *úr* 'szent' jelentése következnék.

De hiába is keresnénk a keresztény terminológiából átvett „modern" *szent* szavunk fogalmát is az ősi kultikus elemek között, éppen ezért nem véletlen, hogy a finnugor kori együttélés időszakából származó nyelvi elemekből teljesen hiányzik mind a *szent*, mind pedig az *isten* szavunk akármilyen változata. Körülírással vagy állatnevekkel jelölték a kultikus istenfogalmat, és ezért kellett az új fogalmat, a *szentet* is nyelvi köntösével együtt más — abban a korban már keresztény — nép nyelvéből kölcsönözni. „Tudomásom szerint sem a finnugor, sem pedig az altáji népek legrégibb vallási hiedelmeiben nem szerepel a szentnek a kereszténység terminológiájából ismert, illetve azzal rokonságot mutató fogalma.

[11] Itt jegyzem meg, hogy *asszony* szavunk — a nyelvemlékek adatainak a tanúsága szerint — pontosan olyan descendens jelentésfejlődésen ment át, mint *úr* szavunk. A magyar kódexirodalom korát megelőző időből származó adatok még egyértelműen az oszétból átvett *asszony* 'úrnő, hercegnő (~né), királyné' jelentés mellett vallanak. Az *Asszonyfalva* helységnév az alábbi változatokban bukkan elő okleveleinkben: 1150: *Villa Ahchyn* (MonOkm VI. 60), 1197: *villa Acsennepe* [?] (uo. 85), 1234: *villa ohsun* (uo. VII. 8), 1234: *ohzynfolua* (uo. VII. 9), 1307: *Azunfalua* (Kumorovitz: Veszprémi regeszták 1301—1378. 1953. 28), 1336: *Assunfalua* (i. m. 114), 1338: *Azzunfolua* (i. m. 123).

1439-től már mint családnév Fejér, Győr, Mosony, Valkó megyében (Csánky: II, 366, III, 359, 563, 688).

1203: *Asszonyvásár* [korábbi neve: Királynéasszony vására] 'Forum Reginae': „Az egykori királyi ispánságban is külön egységet alkotókirálynői uradalom a Cserhát dombjainak nyugati peremén egészen a szentjogi konvent törzsbirtokáig nyúlott le" (Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940. 52; vö. AnjOkm. IV. 292), 1357/1432: Possessiones Kereky et *Azzonwasara* vocatas (Múz. Kende: OklSz.), 1435: *Azzonwasara* (Csánky: I, 602), *Asszonypataka* [A Szatmár megyei Nagybánya középkori neve] 'Castellum Rivuli dominarum' (Csánky: I, 466), 1329: 'Civitas de rivulo Dominarum' (uo. 467), 1379: Ciues de *Azunpataka et de Feulseubanya* Lelesz Acta 12/41: OklSz.) 1481: 'Civitas nostra ... Riv-dom' (Csánky: I, 467), 1455: camerarii de Riuulodominarum (!), 1483: comes et camerarius de Riuulo Dominarum (Szász Károly: Adatok a nagybányai pénzverő középkori kamaragrófjairól — Numizmatikai Közlöny 1955—56. 34).

A XVI. század eleji kódexirodalomban még egyértelműen *'királyné'* jelentésben jelenik meg *asszony* szavunk: *angaluknak assuna* (PeerK. 361. vö.: „Iduezlegy angaloknak asszonya" 'ave domina angelorum': CornK. 99), *sent leleknek assonya, patriarkaknak assonya, prophetaknak assunya, apostoloknak assuna* (PeerK. 361). Tekintettel arra, hogy a sorok litániaszövegből valók (vö.: pátriárkák királynéja, próféták királynéja, apostolok királynéja: Lorettói litánia szövegrésze), vitán felül áll, hogy itt még a 'királyné' jelentésről van szó. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy szavunk a XVI. század elején *csak* ennek a jelentésnek a hordozója: *Sabbabely kyralne azzon* (JordK. 391), *meniorzagnak kiralne azonia* (VirgK. 116, MargLeg. 27, SándorK. 2, TelK. 32, 75, TihK. 6), *Egy ezvegy polgarne azzon* (DomK. 66). Később: *Az kiralne asszoniok* (Fél: Tan. 481), *Sábakirálynné asszony* (Tyúk: Józs. 430), *takácsasszony* (Illy: Préd. I. 381), majd a XVIII. században: *A háremben azaz az asszonyok házában* [!] (Mik. TörL. 14). A deszcendencia végén a mai *jóasszony* v. *asszonyság*, továbbá az erősen dehonesztatív ízű összetételek előtagjaként szereplő *asszonykormány* 'papucs', *asszonymunka*, *asszonyszemély* (pláne: *nőszemély*!) féleségek állnak (l. az ÉrtSz.-ban *asszony* c. a.). *Asszony* 'szent asszony, egek királyné-já'-ra vö. még az 1928-ban kiadott újszövetség-fordításban (Káldi György: a Vulgáta szerint) is: „És fogytán lévén a bor, mondá Jézus Anyja [az én kiem.] neki: Nincs boruk. Felelé neki Jézus: Mi közöm nekem és neked ó, asszony?" [Az én kiem.] A latin megfelelője: Vulgáta 1881: „Et deficiente vino, dicit mater Jesu [az én kiem.] ad eum: Vinum non habent. Et dicit ei Jesus: Quod mihi, et tibi est mulier?" [Az én kiem.] (Ján. 2 : 3—4). Amikor a latin és a magyar szövegrészt összehasonlítottam, először arra gondoltam, hogy az említett oszét eredetű 'úrnő, királyné' jelentést fordították vissza — pontatlan magyarországi Vulgáta-kiadásban — latinra, de Trencsényi Waldapfel Imre felhívta a figyelmemet, hogy a Vulgáta szövege mindenütt egyezik a kezem ügyében volt magyarországi kiadás szövegével. Arra is volt szíves a figyelmet felhívni, hogy a bibliakritika megállapítása szerint a mulier korántsem 'istenanya', jelentése inkább pejoratív színezetű: Mária, ha Jézus anyja is, mégis csak földi asszony, egyszerűen 'mulier' a csodatevő istenfiához képest. Tekintettel arra, hogy az idézett bibliaszöveg latinostul a XIX—XX. századból való, érdemes megszerezni azt egy MünchK.-beli fordítással. Itt is a *mulier* fordításáról van szó: „*aźźoń* (asszony) fn. nem teszen csak *dominát* mint Révay Ant. Lit. Hung. V. 1. 131—132. vittatá, de muliert, vagy inkább foeminát is ..." (Jászay megjegyzése a MünchK.-beli *aźźoń* szóhoz: „Egbè hýa o *aźźoń* baratit ...": RMNy. I, 165/270. Az *asszony* 'királyné'-hoz l. még „kiralne aźźoń" uo. 40/271).

Ha így állunk az *asszony* 'szent' dolgában egy valóban „szent"-könyv igen kritikus és sokat vitatott szövegrészében, nem lehet az másképpen egyéb szövegekben sem.

KARJALAINEN, valamint UNO HARVA és mások idevonatkozó kutatásaiból bárki meggyőződhet erről. A keresztény terminológiába tartozó déli-szláv eredetű *szent* szavunkat éppen azért kellett átvennünk, mivel efféle jelentésű szó az ősi magyar szókincsben nem volt, és nem is lehetett, mivel a szentnek a fogalma is hiányzott ősvallásunk terminológiájából, s nem volt, s nem is lehetett meg a rokon népek ősi szókincsében sem" — írja BALÁZS JÁNOS (Opponensi vélemény Kovács Ferencnek A magyar jogi terminológia kialakulása című kandidátusi értekezéséről. Kézirat 3—4).

Ha többen a honfoglalás kora előtti időben nyelvünkben már ismert *egy* szavunk 'szent' jelentésére gondolnak (vö.: *üdül, üdvöz*-öl, *ünnep, egy, egyház* szavaink elavult közös *id, üd, egy, igy*, 'egészséges, magasztos, kitűnő, szent' gyökerével: SzófSz. *egyház, üde, üdv, ünnep* c. a), a hangtani nehézségek mellett figyelmen kívül hagyják a fent említett fogalmi problémákat. Megítélésem szerint BALÁZS JÁNOS származtatása alapján [tör. **idi* ~ *igy* > *egy* 'úr, birtokos, isten, v. még inkább bálvány': Contributions à l'étude des vestiges linguistiques relatifs à la religion primitive des hongrois. ALH. VI, 1—3, 145—69. Ugyanúgy: KATONA LAJOSNÉ M. PALLÓ: Zum Problem der ungarischen Wortgruppe *egyház (igykő, igyfon)*; *ügyüfa, ünnep, üdvöz, ünnepet ülni:* i. m. XI. 163—73] lényegesen könnyebben magyarázhatjuk a *szentegyház-, anyaszentegyház*-féleségeket anélkül, hogy a tautológiával és az *egy* 'szent' esetében meglevő jelentéstani és hangtani nehézségekkel számolnunk kellene.

Rám tehát a nyelvemlékek adatainak olvasása éppen ellenkező logikai „kényszerítő hatást" gyakorol: a legrégibb adataink szerint szó sincs tehát semmiféle *úr* ~ *szent* szinonimiáról, mindkét szónak megvolt a maga önálló jelentése, amelyek közül az egyik [az *úr*] igen nagy jelentésváltozáson ment át, a másik megmaradt eredeti „szent" jelentésében.

A PALLÓ adta hangtani levezetéshez, egyeztetéshez nem tudok hozzászólni, ebben a fő szót turkológus[ok]nak kell kimondani.

Azért időztem — és idéztem — ennyit az *úr* 'szent' értelmezése körül, mert lényegesnek tartottam az *ország* etimonjától, az *úr*-tól elhatárolni mindazokat az értelmezéseket, amelyek véleményem szerint nem állják meg a helyüket.

Hasonló célból kissé részletesebben kívánok foglalkozni PAIS értelmezésével. A PAIS-féle Úr-értelmezés helyességének vagy helyt nem álló voltának rendkívül nagy jelentősége van ideológiai szempontból.

Mint arról fentebb szó esett, PAIS az *úr*-nak több alkalommal (MNy. LIII, 52; I. OK. VII, 260, 262) 'fejedelem, király' jelentést tulajdonít, tehát a legfőbb urakat, a fejedelem és a király családtagjait is kizárja ebből a jelentéskörből. NÉMETH GYULA fentebb már érintett cikkében (PaisEml. 358—64) az *úr* szó jelentéséről elismeri, hogy az az ómagyar korban a legnagyobb méltóságokat, legfőbb urakat illette meg (uo. 360). Azt azonban tagadja, hogy az kizárólag a fejedelem, a király címe lett volna: „Hogy egyenesen a fejedelem címe lett volna, ahogyan KERTÉSZ MANÓ (Szállok az úrnak 17. kk.) gondolta, arra nincs adat" (uo.).

Ehelyt mindenképpen szükségesnek látszik PAISnak a már idézett *Szabadi* c. cikkénél megállni, mert az ellentétben levőnek látszik NÉMETH megállapításával. Ha a *Zubady* ~ *Zobody* ~ *Zobady* ~ *Zabady* ~ *Zenthkeralzabady* ~ *Zenthkyralzabady* és az 1393-ból való *Wrszabadi* sor helyes, azaz a felsorolt adatok egyazon helységnek másként és más időben feljegyzett nevei, első olvasatra igen meggyőzőnek látszik az *úr* 'király' értelmezés. De rögtön fölmerül a gondolat, miért ilyen későn jelentkezik az *Wr* 'király' egyezés, miért nem előzi meg a *kheral* ~ *khyral* 'király' adatot, amint ez az úr 'király' értelmezéséből következnék. PAIS — másutt — maga állapítja meg, hogy a „szó rangértéke később, a m i n t a z m á r s z o k o t t, lefokozódott (az én kiemelésem). Mintha az 1138/1329. évi dömösi összeírásban jelentkező több s z o l g a n é v (az én kiem.) erre mutatna, ha csakugyan az *úr* szóhoz tartozik . . . A XIII. századi *Uros, Urocs, Urra, Urk, Urka, Uraj, Urej, Ureh, Ura, Uroló, Urló* személynevek, részben szolgák nevei — ha nem is mind — az *úr* 'dominus' képzős tartozékai. Az *úr* szóval való összefüggés n e m l e h e t k é t s é g e s (az én kiem.) az 1138/1329: *Vrodi* és Muncas (MonStrig. I. 96), valamint az 1211: *Moncat* [!] és fia *Vreh*, továbbá a csoportjukban *Vrod* (PRT. X. 511) névegyüttesek esetében, amelyek a középkori magyar személynévadásban szokásos névvonatkoztatásnak: az *úr* és *munka* szavak vonatkoztatásának indítékából jöttek létre. Nézetem szerint az *úr* szóval összefüggő név szolgákra vonatkoztatva valószínűleg gúnynévként szerepelt." (I. OK. VII : 261). A fentieken kívül PAIS más, korábbi cikkeiben sem korlátozta az *úr* címet a k i r á l y személyére. Az *Uraj* és *Halmaj* magyarázatával foglalkozó cikkében (MNy. X, 131—33) pl. ezt írja: „Nézetem szerint az *Uraj* helynév csakugyan összetartozik a 'dominus' jelentésű *úr* főnévvel, a mit őseink igen gyakran használtak helyek megnevezésére . . ." (uo. 132). Hogy korábban „más urakat" is elismert, hadd idézzem tőle: „*Vrej* 1237-ben egy *libertinus* (az én kiem.) neveként tűnik fel" (uo. 131). Továbbá: „Az *ura* kicsinyítőt látom abban az 1270: *Wra* személynévben, amit Thobias comes apja visel" (uo. 132). 1393 előtti korból szól az alábbi idézet is: „1374: *Wra:* a szatmármegyei *Ura* (Csánki, I, 488), a h o l a t u l a j d o n o s n e v é t

tették meg birtokának nevéül" (uo. Az én kiemelésem). Még egy idézet: „A szolgaságtól és munkától való mentesség életsorát jelezték az *Úr* és ennek különböző származékai" (Pais: MNy. XVIII, 99).

De ha a szó rangértékének a lefokozódása előtti idő más példáihoz is visszanyúlunk, akkor sem tudunk más következtetéshez jutni. Az *Örsúr [Ürsuur, Vrsuuru:* Ürsü-uru] 'egy honfoglalás korabeli magyar kun vezér neve' (MAnon. 132; Németh Gyula: PaisEml. 360), ugyancsak arról vall — Pais értelmezése szerint is —, hogy *Ürsü-uru* a vezérek közül egynek a neve. Az *úr* a név állandó alkatrésze, olyan méltóságnév-féle alkatrész, amely megmaradt *Örsúr* nemzetségének nevében is: „*Örsúr vára* An. szerint ott állott a Nyárád valamelyik erének a forrásánál a borsodi Bükkben, ahol az *Wrsur* nemzetség a XIII. században is birtokos" (uo. vö. 1279/1312: *de genere Wruswr;* 1292: *de genere Vrsur;* 1300: *de genere Vrusur :* MNy. XXII, 282, SRH. I. 166, 292; ÁllEr. 96). A hagyomány tehát az egyik törzsfő neve mellett megőrizte az *úr* nevet. Ennek alapján minden valószínűség szerint a többi törzsfő is úr volt. Erre enged következtetni egy 1301-ből való adat: *Hethwr* : *Hétúr* név (Csánki: V, 880).

Az Árpád-kor elején a trónörökös címe *úr* volt (l. SzófSz. *úr* c. a.). Ennek az emlékét őrzi az 1093-i, nem hiteles oklevél már említett *Vrcuta* (PRT. X. 426—9, 499, 501), továbbá a tihanyi konvent előtt 1314-ben kiállított oklevél *Vreuthfeu* adata (Kumorovitz i. m. 40). 1298-ban, III. András II. törvényének 7. szakaszában — egyazon bekezdésben — szerepel a *király ur más ur*-ral egyetemben.[12] A Jakubovich említette *Belaurnepe* helynév is arról tanúskodik, hogy Béla herceget, a dukatus birtokosát 1350-ben *úr*-nak titulálták (MNy. X, 38).

Külföldi adatok: a XII. század második feléből Kinnamos arról ír, hogy II. Géza kívánságának megfelelően a trónt fia, III. István örökölte; mivel azonban ez ellenkezett a senioratus elvével, megfosztották a tróntól, és II. Géza egyik testvére lett a király, a másik pedig az *οὐρούμ* 'uram' méltóságot kapta. „Ez a méltóságnév ti. az uralkodásra következőt szokta jelenteni a magyaroknál" (ÓMOlv. 50; Németh Gy.: PaisEml. 361).

[12] „És ha *király urunk*, az ilyenféle vétkezőket nem üldözteti és megengedi, hogy a fent említett büntetéseket hanyagul alkalmazzák: lemond minden előjogáról, amit esetleg a tekintetbe bír, hogy őt kiközösíteni nem lehet, s a kalocsai *érsek úr* [a kiemelt rész vitathatatlanná teszi, hogy a többi érsekek is *urak* voltak] által az összes főpapok tanácsának figyelembe vételével, ahogy erre a *király úr* magát külön levélben kötelezte . . ." (Szilágyi Lóránd: Árpádkori törvények. Tankönyvkiadó, 1961. 98. Valamennyi az én kiemelésem).

IV. Béla fia, István a XIII. század közepén Stájerország helytartója volt. Odautazásáról jegyzi fel Stájermarki Ottokár színes krónikájában: „Vil manigen hohen *uram* braht er und manigen Zolgat": 5726—27. Másutt: „mit den hohsten *uramen*" kifejezés olvasható nála: 40887. (Losonczi Z.: Nyr. XLIV, 256; Réz H.: MNy. XXXV, 250; Németh Gy.: PaisEml. 361).

Az okleveleinkben olvasható *Dominus rex* ~ *Rex*[13] mellett már I. István II. törvényében ez olvasható: „Volumus ut unusquisque *senior*, seu *Dominus* (az én kiem.) suum habebat militem" (Istv. II/21. CorpJur. 30).

Ha tehát a XI. századból volnának, vagy volna ilyen *Wrszabadi* 'királyszabadi'-féle adatunk (amikor a szó rangértéke esetleg még nem fokozódott le) és nem a XIV. század legvégéről, akkor könnyebben — de ez esetben sem feltétlenül — egyet lehetne érteni az *úr* 'király, fejedelem' értelmezéssel. Mert ilyenféle adatnak az esetleges megléte — korábbi időpontban — sem mondana többet, mint hogy a királyt is *úr* címmel tisztelték.

Ilyenformán tehát elfogadható Németh Gyula állítása.

A NySz. 1393 előttről keltezett adatai, továbbá Pais korábbi cikkeiből — az *Wrszabadi* megjelenése előtti korból — idézett adatok és értelmezések Pais véleményével ellenkező következtetésre kényszerítenek. Az Wrszabadi abból a korból adatolt emlék, amikor a „szó rangértéke . . . lefokozódott", sőt „az *úr* szóval összefüggő név szolgákra vonatkoztatva, valószínűleg gúnynévként szerepelt" (az én kiemelésem).

Ha megvizsgáljuk a honfoglaló magyarsággal kapcsolatban levő népek közül azoknak az *úr* szavát, amelyeknek a nyelvében az állam etimonjaként szerepel, az alábbi képet kapjuk.

a) Olasz: *signore* < lat. senior [comp. *senex*] 'chi à potestà sopra altri; padrone, titolo di maggioranza o riveranza; Dio o Gesu; chi e ricco è vive da ricco' > *signoria* 'dominio' (Angelico Prati: Vocabolario etimologico italiano. 1951).

b) A német-be a középlatin *senex* ~ *senior* calque-jaként került: *Herr* < mhd. *herre* < ahd. *herro* < Kompar. zu *hehr*' vornehm, erhaben, herrlich, der Vornehmere' „Grundbed. des Adj. 'grauharig' und daher 'ehrwürdig' > *herrschen* 'die Macht eines Herrn haben'" ~ *Herrschaft* 'Würde, Besitz, eines Herrn' (Kluge—

[13] „ex precepto Domini regis . . ." (Somogyi ítélkezés CD. V/II, 366—67), „. . . et iudicium quod Dominus Rex inter ipsos vna cum suis Baronibus . . ." (uo.).

GÖTZE: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 1953.[10]). A német jogi szótár a szónak az alábbi régi jelentéseit szótározza: 1) 'allg. Hőherstehender, Befehlender, Brotgeber'; 2) 'hervorragendes Mitglied der Hausgemeinschaft, Erbe, Eigenberichtiger, Ehemann'; 3) 'der e. Recht an e. Menschen o. Anspruch auf Leistung o. Diensten hat', stb. stb. A 6. jelentésben szerepel csupán: 'Dynast, Fürst, Landesherr; Mitglied e. schweiz. Landesregierung; König, Kaiser, Papst'. A 7. jelentés: 'Standesbezeichnung, Titel'. (Deutsches Rechtswörterbuch — Wörterbuch der alteren deutschen Rechtssprache. B. V. H. 5. *Herr* c. a.). Ha ehhez még hozzávesszük a francia megfelelőjét, amire KLUGE is utal („. . . in Nachahmung von mlat. *senior* [frz. *seigneur* . . ."]), a következő értelmezéseket kapjuk: *seigneur* 1) (Feodal) 'Celui de l'autorité duquel relévent certaines terres, certaines personnes'; 2) Titre honorifique longtemps conservé pour les personnes de noble extraction'; 3) Nom donné à Dieu pour reconnaitre son souverain domaine sur les creatures' (HATZFELD—DARMESTETER: Dictionnaire général de la langue française. Paris, é. n.).

c) Az ó-cseh szótár előkészítő munkálatainak a kézirata a *pán*-nak — ami a l e n g y e l *pan-stwo*-nak is az etimonja [-s t w o : coll. suff.!] — 10 jelentését szótározza: *pán* — am. 1) 'pán, člověk svobodný, rodem, majetkem, úřadem vzděláním výše postavený'; 2) 'pán, šlechtic, příslušník nejvyššího šlechtického stavu; v čes. feud. poměrech příslušník panstva, které bylo držitelem politické moci ve státě (vedle knížete a později krále) s právem účastniti se zemského soudu (: často spojováno s přívl. urozený, mocný, svobodný, apod.)'; 3) 'panovník, vládce, velitel, vůdce, správce, hlava někoho n. něčeho, osoba vybavená velkou pravomoci nad někým b. něčím, vlivem na někoho n. něco'; 4) 'v pl. skupina lidí, kteří společně něco ovládají, o něčem rozhodují (např. členové městské rady-konšelé, členové senátu apod.)'; 5) 'bibl. a básn. Bůh, Hospodin (tj. Bůh Otec) n. Ježíš (tj. Bůh Syn) (: často spojováno s přívl. nebeský, nebeský a zemský, nebe a země, všeho stvoření, mocný, svrchovaný, vševědoucí, všemohúcí, najvyšší apod.)'; 6) 'pán, hospodář, vrchnost, zaměstnavatel, mistr, vlastník výrobních prostředků používající za menší n. větší odměnu práce a služeb jiného člověka, obyč. bezprávného, nesvobodného, nebo z nižší společ. třídy (opak sluhy)'; 7) 'pán, hospodář, držitel, majitel, vlastník'; 8) 'hlava rodiny, hospodář, manžel'; 9) 'muž, zdvořilé označení osoby mužského pohlaví'; 10) titul, neb oslovení pro osobu muž. pohlaví'. (Ezeket az adatokat DR. E. MIHALEK volt szíves a rendelkezésemre bocsátani a Slovník staročeský kézirat-anyagából.)

Itt csak azokat az adatokat szólaltattam meg, amelyek a rendelkezésemre álltak azokból a nyelvekből, ahol a *dominium, regnum* etimonja az illető nyelv *úr* szava. Tudom, hogy a felsorolt nyelvek szavainak semmiféle etimologikus kapcsolata nincs a magyar *úr* szóval. Azt azonban egyáltalán nem tartom kizártnak, hogy a magyar *uruzag* szó születésekor akár egyik, akár másik példaként állhatott. Az említett szók — jelentésükben — csaknem teljesen egyeznek a magyar *úr* jelentésével: 'hatalma van mások felett, gazdag, öreg, király, császár, pápa, isten stb. stb.' és mindegyiknek kollektív-képzője van. Amilyen világosan kimutatható a később következő *jog* szóról, hogy az egy európai calque-jelenség, legalább olyan joggal feltehető a magyar *ország*-ról ugyanez, ha összevetjük az olasz *signoria*-val, a ma már ebben a jelentésben nem élő német *Herrschaft*-tal, a lengyel *panstwo*-val és hadd tegyem hozzá, az orosz *goszudar-sztvo*-val (az utóbbit másképpen: ERDŐDY JÓZSEF: NyK. LXXVI, 466), nem is szólva itt részletesen arról, hogy az államalapítás fő motívumai minden nép életében közösek, és az állam funkciója mindenütt azonos.

Megállapítható tehát, hogy sem a hazai, sem a külföldi emlékekben és adatokban nincs egyetlen olyan fogódzó sem, amely bizonyítaná a PAIS-féle *úr* 'rex, princeps' értelmezést. A felhozott adatok egyértelműen az ellenkezőjéről, arról tanúskodnak, hogy a z ú r c í m e t a v i z s g á l t k o r s z a k b a n m á s o k i s v i s e l t é k.

Az *úr* szavunk tehát n e m c s a k a k i r á l y c í m e, n e m i s a s z e n t f o g a l m á n a k a h o r d o z ó j a, hanem az Árpád-kor elején — a fejedelmi, királyi méltóságot jelölő címen túl — a legmagasabb méltóságok titulusa, a trónörökös hercegnek járó, később más méltóságokat is jelölő cím, amely elég hamar megindulhatott a descendens jelentésfejlődés útján, és minden valószínűség szerint már az Árpád-kor elején — a z á l l a m a l a p í t á s i d ő s z a k á b a n — egyéb főuraknak is a címe volt.

A szó eredetével kapcsolatban felhozott érvek és ellenérvek alapján úgy látom, hogy a legtöbb problémát a finnugor származtatás jelenti, ezért azt nem is tartom magam sem elfogadhatónak. A hazai és a külföldi adatokból kihámozható jelentés alapján as t ö r ö k, esetleg az i r á n i származtatás is valószínűsíthető, mivel mindegyiknek alapvető jelentésbeni vonása: a z e r ő, a h a t a l o m (a z e r ő, a h a t a l o m birtoklása) ami a társadalomtudományok egybevágó tanítása szerint sarkalatos ismérve az osztályokra bomló társadalom, „birtokos", hogy úgymondjam: u r a l k o d ó o s z t á l y á n a k é s t e r m é s z e t e s e n e g y e s k é p v i s e l ő i n e k i s.

Azt persze elég nehéz megállapítani — de véleményem szerint a szóban forgó *úr* > *ország* szempontjából nem is szükséges —, hogy az *úr* szó a társadalmi tagozódás folyamatának pontosan melyik etapjában került a magyar szókincsbe. Egy biztos: a honfoglalás előtt és még inkább az államalapítás előtt, a magyar társadalom fejlődésének olyan szakaszában, amikor a korábbi egységes gazdasági, társadalmi viszonyok megbomlottak, a birtoklási viszonyok — ha kezdeti fokon is — differenciálódtak, szükséges volt a hatalom birtokosának(-ainak) a megkülönböztetése a hatalomból kiszorultaktól. Kapóra jött tehát akár az óirániból, akár a törökből az *úr* szó, amely az átadó nyelv(ek)ben is pontosan ezt jelezte. Bizonyos — árnyalati — jelentésfejlődés elképzelhető az átvétel időszakától az államalapítás korszakáig, de az — véleményem szerint — vitán felül áll, hogy az *„uruság-alapítás"* idején már félreismerhetetlen vértezetben a hatalmasakat, a birtokosokat, a tehetőseket jelentette a szegényekkel, hatalomból kirekesztettekkel szemben.

ORSZÁG

A fentiekben kifejtettekkel már állást is foglaltam — a nyelvi tények megszólaltatásával — az *ország* értelmezése, pontosabban a 'terra regis' elvetése mellett.

Említés történt már arról, hogy a krónikák említette honfoglaló hét vezér közül az egyiket *Örsúr*-nak, a tőle leszármazó nemzetséget *Örsúr-nemzetség*-nek hívták (1279/1312: *de genere Wruswr :* MNy. XXII, 282). Anonymus regényes elbeszélésén túl okleveles adatok is támogatják ezt. Ha az egyik vezért, törzsfőt *úr*-nak hívták, annak kellett hívni a többit is, amire szintén említettem okleveles adatokat (1301: *Hethwr).* A Ricardus-féle jelentés *„septem duces"*-e, az Anonymus *„VII principales persone qui Hetumoger vocantur"*-ja, az 1270 körüli hun—magyar krónika *„septem capitanei"*-je — Győrffy György részletes és meggyőző érvelése alapján — nem lehet más, mint a *hétúr* fordítása. (ÁllEr. 96, l. még SRH. II. 535: I. 39, 287, 292—93, Győrffy: Krónikáink. 97—99.)

Ha a honfoglaló vezérek, törzsfők neve *úr* volt, ebből logikusan következik, hogy az uralmuk alá tartozó társadalmilag szervezett egységet *úrság*-nak, *uraság*-nak (HB.: urusság) kellett hívni (Győrffy i. m. 97). A krónikák korabeli *úr*-nak a magyarországi latinságban a megfelelője *dux*, ebből az *urságé: ducatus*. (Vö.: ma, illetőleg a közelmúltban is az olyan országrészeket hívták *„ország"*-

nak, ahol az Árpádok idején, a krónikák keletkezésének korszakában ducatus volt: *Somogyország* — Koppány-ducátusa, *Biharország* — Zolta ducatusa (uo). Nem véletlenül őrződött meg tehát Anonymus krónikájában, hogy Magyarország területén több „ország" volt. Azt persze Anonymus már nem tudhatta, hogy a *törzs* jelentette eredetileg az *ország*-ot *(törzs-úrság ~ törzs-uraság)*, hanem a korabeli értelmezéssel *ducatus*nak fogta fel (Győrffy i. m. 100).[14]

Anonymuson kívül a magyar folklór *hetedhét országon* túl, *hét országra* szóló lakodalom stb. elemei is ennek a „több ország"-nak az emlékét őrzik. Győrffy — Stith Thompson (Motiv-Index of. Folk-Literature. VI. Copenhagen 1958. 688—90) alapján — rámutat a nemzetközi folklór 7-es számának mágikus és gyakran használt jellegére, de kiemeli, hogy a *„hét ország"* motívum ebből hiányzik, így ezt magyar eredetűnek tartja, ami megint csak a hét törzs ~ *„hét ország"* elképzelést támasztja alá (i. m. 101).

Miben gyökeredzik a *hétmagyar*, *hétország*, *ducatus* gondolata Anonymusnál? Mennyi ebben a történeti elem és mennyi a krónika-

[14] Vö. még: „A törzsszervezet meglazult, sőt bomlás állapotába jutott. Felszámolása nemcsak egy, hanem több hatalmi góc körül indult meg, aminek emléke a Nagyobb Gellért-legenda leírása Ajtony hatalmáról. Ajtony, akárcsak Gyula, már territoriális úr, ki — a legenda szavai szerint — *dominium*-ot gyakorolt a vitézek és a főemberek sokaságán (confidens in multitudinem militum et nobilium, super quos dominium exercebat: c. 8. ed. Szentpétery Sriptores II. 489.) A *dominium* kifejezés ... arra enged következtetni, hogy Ajtony országa igazi fejedelemség volt ... Marosvásáron, a későbbi Csanádon, igazi udvartartást találunk. Az udvar élén Csanád ispán állt (qui ceteros dignitate precellebat, quibus ipsum dominum preposuerat; c. 8. ed. no. 490. l.) Ajtony tisztségviselőit, főembereit a Nagyobb Gellért-legenda »nemeseknek« (nobiles) nevezi, míg a *milites* — az István-kor terminológiájának megfelelően — a kíséret harcos elemei, egyúttal a várak őrei." (Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Száz. 1958. 333. Az utolsó kiemelés tőlem.)

„Ismeretes a steppe történetéből a színnel kapcsolatos elnevezések fontossága. A fehér szín a fejedelmi nemesség jele, így hívták pl. az uralkodó törzset vagy törzseket »fehér alánnak« (roxolan), »fehér ogurnak« *(saragur)*, a nemeseket »fehér csontúaknak« (pl. a kirgizeknél), és a fejedelmi székhelyt — »Fehérvárnak« (vö. O. Pritsak: Orientierung und Farbsymbolik [Saeculum V, 1954. 376—83. l.]). Amikor tehát Gyula új, erdélyi székhelyének a »Fehérvár« nevet adta, ezzel a központi hatalomtól való elszakadását és országának önállóságát kívánta kifejezésre juttatni." (Váczy P. i. m. 333—34. Én emeltem ki.)

„A hajdani különállás emlékét őrzi a XI. századi magyar szóhasználat is, még Erdélyt nem tekintette »Magyarországnak« (Pl. 1075: Knauz: Mon. eccl. Stig. I, 59)." (uo.)

író retorikája vagy elfogultsága, a világi nagybirtokosok, főurak „ősi jogai"-t megalapozó szándék?

A honfoglalás előtti magyarság törzsi szervezkedését, e szervezet laza jellegét, amely különösen csatavesztés esetén érezhető, külföldi kútfők is megemlítik. BÍBORBAN SZÜLETETT KONSTANTIN A birodalom kormányzása c. művében említést tesz a magyarok 7 + 1 (Kabar) törzsi szervezetéről és a szervezet bomlásban levő jellegéről, ami a besenyők támadása után volt tapasztalható. „A türköknek (magyarok) ez a nyolc törzse nem engedelmeskedik a maga fejedelmeinek..." (MORAVCSIK GY. fordítása: A magyarok elődeiről s a honfoglalásról. 1958. 83). A nomád társadalmak ilyen laza jellegű szövetségi kapcsolata általános jelenség az emberiség történetében. „A nomád népek történetéből tudjuk, hogy a törzs, ez a mesterséges, szervezett alakulat egy katonai csapás, főként pedig az állatállomány elvesztése után milyen könnyen bomlik alkotóelemeire, a természetes családi összetartozáson felépülő nemzetségre, ágra, nagy családra (aul-ra), s milyen könnyen jönnek létre új szervezetek". (GYŐRFFY i. m. 9)

Ez a magja, a történeti háttere annak az ANONYMUS ránkhagyta eseménynek — amit az új, törzsi integrálódási folyamat ünnepélyes aktusaként leír — a vérszerződésnek. Érdemes megvizsgálni ANONYMUS közlését a vérszerződés alkalmával „elmondott" eskü szövegéről, mivel azok Anonymus-korabeli tendenciákat vetítenek vissza a honfoglalás előtti korba. Ezekből a tendenciákból viszont — úgy vélem — kihámozható, hogy a honfoglalás utáni I—II. században milyen jellegű *uruszág*-ot sikerült az Árpádoknak kiépíteniük, amit az első magyar — István-, László-, Kálmán-féle — törvények is híven tükröznek. Úgy vélem, ezzel sikerül a föltett kérdésre, a *regnum* jellegére, értelmezésére választ adni.

A vérszerződés alkalmával „elmondott" (ANONYMUS által [re]konstruált) eskü szerint: „Primus status iuramenti sic fuit: ut quamdiu vita duraret, tam ipsis, quam etiam posteris suis, semper ducem haberent de progenie Almi ducis." (ANON. 6) Ebből a szövegből — első olvasásra — úgy látszik, mintha a törzsfők egyszer s mindenkorra lemondtak volna vezér- (fejedelem-, király-) választási jogaikról, a fővezéri hatalmat ünnepélyesen átadták volna Álmosnak és utódainak. Mivel azonban a vezér-(trón-) örökösödés rendjéről nem esett szó, csak azt szögezték le, hogy Álmos utódain kívül senkit sem — azon belül viszont akárkit — választhatnak vezérré (királlyá), nem mondtak le teljesen a választás jogáról a krónika szerint sem. Hogy a hatalomutódlás rendjében milyen bonyodalmakat okozott később a primogenitura és a senioratus

elvének tisztázatlan volta és harca, arra történelmi példák vannak: I. Béla lett a király Salamon helyett és I. László — I. Géza fia — Kálmán helyett. Ugyanez a választási jog érvényesült akkor is, amikor I. István halála után annak férfiági örököseit mellőzték, és Pétert, majd Aba Sámuelt választották királlyá. Nem lehet mással magyarázni a későbbi „u r a k" azon „törvényes" törekvéseit sem, hogy III. András helyett Martel Károlyt pártfogolták. (Vö. SZLEMENICS PÁL: Törvényeink története az Árpádok alatt, M. Tud. Társ. Évk. VI. 1845. II. Oszt. Ért. 65—227; i. h.: 66.)

Az eskü második „status"-a szerint: „Ut quicquid boni per labores eorum acquirere possent, nemo eorum expers fieret." (Anon. 6.) Ebben a státusban a fejedelem félreérthetetlenül kötelezte magát arra, hogy mindazon javakat (jószágokat), amiket közösen szereztek, tehát az elfoglalandó területeket is „törvényesen", n e f e j e d e l m i ö n k é n y s z e r i n t ossza szét, illetőleg a főbb személyeket közzsákmányban részesítse. Ez megítélésem szerint nem más, mint a régi zsákmányosztályhoz — a területi osztályt is beleértve — való ragaszkodás (másképpen: SZLEMENICS i. m. 67).

Még inkább aláhúzza a választó főszemélyek jogainak megtartására irányuló sikeres törekvéseket a harmadik státus: „Ut isti, principales persone qui s u a l i b e r a v o l u n t a t e (Az én kiem.) Almum sibi Dominum elegerant, quod i p s i e t f i l i i e o r u m n u n q u a m a c o n s i l i o D u c i s e t h o n o r e r e g n i o m n i n o p r i v a r e n t u r." (Anon. 6.) A kérdés itt csupán az, hogy a „consilium Ducis" és a „honor regni" mit jelentett az eskü megvalósításának a korszakában, hiszen nyilván ezeket a gondolatokat is a maga korából vetítette vissza ANONYMUS az Árpád-kor kezdetére. Megítélésem szerint a „s o h a, s e m m i e s e t r e k i n e e s s e n e k a v e z é r t a n á c s á b ó l é s a z o r s z á g t i s z t s é g e i b ő l" (MAnon. 29) nem a fejedelmi hatalom és fény árnyékához való ragaszkodásra, hanem a h a t a l o m g y a k o r l á s á b a n v a l ó a k t í v r é s z v é t e l n e k, b e l e s z ó l á s n a k a z i g é n y é r e enged következtetni.

Az eskü ötödik státusa csak ráteszi a koronát az uralkodás, az országlás ilyen tartalmú kialakítására, illetőleg megteremtésére irányuló törekvésekre, amikor a törzsfőket, de magát a főfejedelmet és utódait is esküvel kötelezi a szerződésben foglalt megállapodások megtartására: „Ut siquis de posteris Ducis Almi et aliarum personarum principalium iuramentum statua ipsorum infringere voluerit, anathemati subjaceat in perpetuum". (ANON. 6.)

Az ötödik státus és az Aranybulla emlékezetes 31. pontja közti rokonság első olvasásra szembetűnik. Arról tanúskodik, hogy még

II. András korában is élő volt a hagyomány a „fővezér megregulázására", és ez kapóra jött a királyi tehetetlenséggel és önkényeskedéssel szemben a szerviensekre támaszkodó nobilisek számára az Aranybulla 31. pontjának kierőszakolására.

Még két helyet idézek ANONYMUStól, a Gyümölcsény erdő melletti országrendezés módját és az „országbírák rendelését: „In illo loco d u x e t s u i n o b i l e s (Az én kiem.) ordinaverunt omnes consuetudinarias leges regni et omnia iura eius, qualiter servirent duci et primatibus suis, vel qualiter iudicium facerent pro quolibet crimine commisso." (Anon. 40.)

Ehelyt a s z o k á s j o g-ot emelem ki, aminek az említése nyilván a korábbi szokások, eljárások tiszteletben tartására emlékeztet. Ez magának a szokásjognak a természetéből következik, mivel az nem a fejedelem v. a király edictumainak, decretumainak a „nép" közé „leszállt" íratlan törvényszövege, hanem a „nép" körében meglevő élő és ható szokásoknak a „törvényerőre-emelése".[15]

Az országbírák rendeléséről szóló passzus így hangzik: „. . . dux Zulta cum esset tredecim annorum, omnes primates regni sui c o m m u n i c o n s i l i o e t p a r i v o l u n t a t e quosdam rectores regni sub duce praefecerunt, qui m o d e r a m i n e i u r i s c o n s u e t u d i n i s (Mindkettő az én kiem.) dissidentium lites contentionesque sopirent." (ANON. 53.)

Hogy a fejedelem-választó törzsfők ANONYMUS által ránk hagyományozott igénye hogyan realizálódott az első törvényekben, arról beszédesen tanúskodnak az egyes törvények bevezető szavai, illetőleg egyes szövegbeli kitételei:[16]

I. István fiához intézett intelmeiben igen határozottan utal a főpapok, főurak tanácsának, segítségének a szükségességére: „. . . seniores illos ita custodias, sicut oculorum pupillas. Si illorum benevolentiam habebis, neminem adversariorum timebis" (I/3. CorpJur. I/8). „Illi [principes, barones] enim sunt regni propugnatores . . ." (I/4. i. m. 10). „. . . si iracundus, superbus, invidus, impacificus ac super comites et principes cervicem erexeris, sine dubio fortitudo militum habetudo [sic!] erit regalium dignitatum, et alienis tradent regnum tuum." (I/4 : 4. i. m. 10.) I. László „. . . cum universis regni sui pontificibus et abbatis, nec non cunctis optimatibus, cum testimonio totius cleri" hoz törvényt Szabolcs városában. (I/1. Praef. 1. i. m. 50). I. László II. decretumából: „Temporibus piissimi Ladislai regis, omnes nos regni Pannoniae . . ." (II/1. i. m. 66.)[17]

Megjegyzendő, hogy bár a szöveg nem hiteles, mivel a benne előforduló *decreverunt, constituerunt* stb. arra enged következtetni, hogy a törvényt régebbi krónikák alapján állították össze (vö. KOLOSVÁRI SÁNDOR: CorpJur. XXX), a törvényszerzési módra vonatkozóan azonban a krónika hangja így is egyértelműen vall. A „Hoc decreverunt, hanc legem constituerunt" többes harmadik személye erre utal. Ugyanígy a „Placuit regi" mellett ott van a „communi concilio" is I. Kálmán decretumának 1. fejezetében (i. m. 96).[18]

Így tükröződik tehát az első Árpád-házi királyok törvényeiben az eskü szakaszainak a megállapítása: a v á l a s z t ó t ö r z s f ő k t e h á t b e l e s z ó l á s i j o g o t b i z t o s í t o t t a k m a g u k é s ö r ö k ö s e i k s z á m á r a a k o r m á n y z á s, a z „o r s z á g l á s" d o l g a i b a. A f e j e d e l m i f ő h a t a l o m t e h á t a v á l a s z t ó t ö r z s f ő k, m a j d k é s ő b b a f ő u r a k b e f o l y á s a á l t a l k o r l á t o z o t t e g y e d u r a l k o d á s i h a t a l o m m á a l a k u l t.[19]

Ha Anonymuson, az első törvényeken túl, csak úgy találomra belelapozunk az Árpád-házi királyok korabeli oklevelekbe, ugyanazt a képet kapjuk: „kollektív országlás", az „országnagyok" aktív részvétele a törvényhozásban; több helyen o r s z á g o s t a n á c s k o z á s-okról is értesülünk: „*in conventione generali omnium Nobilium*" (C. D. VII/4); IV. [Kun] László az ország ünnepélyes közgyűlésében („s o l e m n i e t p u b l i c a C o n g r e g a t i o n e in regno nostro facta, et d i l i g e n t i d e l i b e r a t i o n e c u m B a r o n i b u s regni nostri": i. m. V/2 : 512; vö. SZENTPÉTERY-BORSA: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II, 2—3, 248—49) rendezte el a kunok ügyét; 1286: „. . . in g e n e r a l i c o n g r e g a t i o n e regni nostri in Rakus" (i. m.

[15] „A szokásjog jellemzője . . . hogy í r a t l a n j o g, amely a becsületes emberek (viri probi) tudatában él, adott jogviták esetén tehát a választott békéltetők meggyőződésük alapján, azaz a szokásjognak megfelelően döntöttek." (Jogtört. 9—10; vö. még: KURT BALDINGER: Die coutumes und ihre Bedeutung für die Geschichte des französischen Wortschatzes. Zschr. f. Rom. Phil. 1951. LXVII., H. I—III, 3—4.)

[16] Az idézeteket A magyar törvénytár — Corpus Juris Hungarici Bp., 1899. c. kritikai kiadásból veszem. Az adatolásnál itt és a későbbi részben is követem a kritikai kiadás számait, így az Intelmeket, ill. annak megfelelő passzusait I/1,. 2, 3 . . . jelzettel adatolom. (Ezzel kapcsolatban l. VÁCZY PÉTER és BÓNIS GYÖRGY vitairatait. Száz. 1958. 265—345, ill. 1959. 498—533.)

[17] L. még I/37. uo. 60; III/1. uo. 74; III/2. uo. 76; III/15. uo. 82; III/19 uo. 84; III/21. uo. 84, vö. még: I/2. 15, 16, 18, 22, 25, 29.: zsinati határozat, a szerző megjelölése nélkül, „vitessék", „adassék" stb. (CorpJur. 50, 54, 56, 58.)

[18] L. még II/5, uo. 122.

[19] Ugyanígy: SZLEMENICS i. m. 68.

V/3, 317, 318). „... praelatorum et Baronum nostrorum consilio et assensu..." (uo. 318—19. vö.: SZENTPÉTERY-BORSA i. m. 370. Az én kiemeléseim).

A későbbi időből származó adatok egyértelműen azt tanúsítják, hogy az *„országlás"* köre intézményesen szélesedik. Ha a XIII. századi nagyúri-nemesi gyűlések, az országos és vidéki közgyűlések (congregationes generales) nem is szerves folytatói a vezérek tanácsának, illetőleg a királyi tanácsnak, azt mindenképpen érzékeltetik, hogy az Árpád-kor vége felé még inkább az a helyzet, hogy az *ország* fogalom messze áll az egyszemélyes „főhatalom"-tól, ami természetes velejárója a korai magyar feudalizmus kialakulásának, illetőleg fejlődésének. III. András 1291-ben kelt oklevele szerint minden *nemes és báró* köteles évenkint egyszer Fejérvárra menni közgyűlésre, azaz az országos dolgok megvitatására (SZLEMENICS i. m. 212). Sőt, SZLEMENICS említést tesz egy olyan 1278-as *Congregatio Generalis* összehívásáról is, amely a főpapok és más egyháziak és a bárók kizárásával ülésezett. Igaz, hogy határozatainak a végrehajtásához, illetőleg hatékonyságához a főurak és főpapok utólagos pecsétjére szükség volt (i. m. 213—4).

Ugyanez az eljárásmód volt tapasztalható a megyékben is. 1273: „...vbi vniversi Nobiles et Jobbagiones Castri et Ecclesiarum ac alii conuenerant..." (CD. V/2, 137.) Egy somogyi ítélkezés szövegéből: 1276: „Nos igitur vna cum omnibus Nobilibus decreuimus..." (I. m. V/2, 367.) 1278: „per vniuersos nobiles et alios, qui in nostra congregatione ibidem celebrata, praesentes erant, fuissemus experti..." (I. m. V/2, 478). 1270: az ítélkezés, a vádemelés a megyékben a tolvajok, rablók, jószágfoglalók ellen az egész megyei gyülekezet színe előtt nyilvános kikiáltással 'proclamatio'-val történt (SZLEMENICS i. m. 201. Mind az én kiemelésem.)

A példákat még lehetne sorjázni, de úgy vélem, ez is elégséges mind az országos, mind pedig a megyei „országlás" jellegének az érzékeltetésére.

Ha mármost ki akarjuk hámozni mind ANONYMUS krónikájából, mind az egyes törvények stereotip módon visszatérő, a megosztott uralomra utaló kitételeiből és az oklevelek idézett adataiból a racionális magot, nagyjából az alábbiakat állapíthatjuk meg: ANONYMUS tagadhatatlanul elfogult volt a birtokos főurak javára, és úgy színezte az eseményeket, hogy azokból a főurak birtoklási, hatalomjogát a múltba visszavetítve törvényesítse. Az anonymusi krónika „Hiteles magva a vezéri tiszt öröklődése, az egyenlő osztozkodás és a tanácskozás kikötése lehetett, ez megfelelt a nomád szokásoknak" (Jogtört. 10). Hogy állításai egy részét a maga korára

vonatkozóan el lehet fogadni, az természetes, hiszen a maga korának törekvéseire keresett a múltban ideológiai menedéklevelet.

Ha az említett törvényekről és okleveles idézetekről lehámozzuk a retorikai elemet, akkor is kiviláglik belőlük a „korlátozott hatalom" ténye. Kizárt dolognak tartom ugyanis, hogy minden törvényíró, szövegező vagy megyei törvénykező eljárásokat kodifikáló személy „véletlenül" ugyanannak a „divat"-nak hódolt volna, és a meglevő állapotoknak — csak megszokásból — az ellenkezőjét szövegezte volna meg az említett idézetekben.

A legújabb történeti kutatások ugyancsak arról számolnak be, hogy a korai királyi hatalom eléggé korlátozott volt, annyira mindenképpen, hogy rendelkezései, dekrétumai hatékonyságához szükségeltetett a királyi tanács egyetértése — ha történetesen nem a tanács közreműködésével jöttek azok létre. A királyi tanács szerepéről SZÉKELY GYÖRGY a következőket írja: „A király környezetében a 11. századi források már említést tesznek a királyi tanácsról,[20] mint a törvényalkotásban is szerepet játszó testületről (senatus, consilium, consistorium) ... Tagjai magukat tartották az uralkodó osztály hivatott képviselőinek... Ez volt a forma, ahogyan a király az uralkodó osztály vezető csoportjával a hatalmon megosztozott. A király azonban a tanács akarata ellenére is dönthetett — persze ez kétségessé tette akarata keresztülvitelét a gyakorlatban. (Az én kiem.) Így uralkodott Aba Sámuel, míg a hazai urak és a püspöki kar támogatását élvezte, ennek a bizalomnak fogytával buknia kellett. (Az én kiem.) Így szakadt félbe 1123-ban a király hadjárata orosz földön, mert hadparancsát tanácsa nélkül (absque consilio suorum principum) adta ki.[21] A 12. századtól

[20] *Tanács* 'senatus'. „István korában nem állandó jelleggel ülésező, a király környezetében levő, tekintélyes egyházi és világi (idegen és magyar) emberek testülete." (SZILÁGYI LORÁND i. m. 13.)

[21] Ezt még megszerezhetjük III. András 1298-ból származó II. törvényének 22. szakaszával: „A király mellett állandóan működő tanács szervezéséről és annak hatásköréről... Úgyszintén elhatároztuk:

a) Hogy a király úr udvarát méltóságteljesebben igazgassák és Magyarországot illendőbben kormányozzák, király urunk három hónaponként váltakozva, két-két püspököt tartson maga mellett, és pedig a rendnek megfelelően egyiket az esztergomi, másikat a kalocsai egyház püspökei közül s ugyanannyi, illetőleg valamennyi nemest — akiket most választottunk — s ezeket a királyi kincstárból megfelelő fizetéssel lássa el.

b) És ha a király úr elmulasztaná ezt megcselekedni, bármit tesz is ezen említett, mellérendelendő tanácsosok ta-

különösen megnőtt a tanács szerepe..." (Jogtört. 24—25.)

Molnár Erik a létrejött állam osztálytartalmáról a következőket írja: „A prefeudális állam azonban a patrimoniális forma mellett is osztályállam volt, a nagybirtokosok hatalmi szervezete osztályuralmuk fenntartására. A nagybirtokosok, akiket formailag csak a királyhoz fűztek kapcsolatok, mint osztály tömörültek, s a patrimoniális államszervezetet a saját szolgálatukba állították. A királyi tanácsot, mely formailag a király támogatására létesült, saját osztályakaratuk politikai szervévé alakították át. S a királyi magánuradalom tisztségeit saját hatalmi állásaikká építették ki." (Őstört. 101.) „E főtisztviselők (nádor, a királyi udvarispán vagy udvarbíró, később országbíró, tárnokmester stb.) alkották a többi vezető nagybirtokossal együtt a királyi tanácsot, mely az országos ügyintézés központi kollektív szerve volt... A felsorolt főtisztviselők és a királyi tanács a központi kormányzat feudális elemeit képviselték, melyeken át a nagybirtokosság politikai akarata közvetlenül érvényesült." (Uo. 103; minden kiem elés tőlem).

„Ennek megfelelően a forrásokban az államfogalom két értelmével találkozunk. Az államot magyarul országnak, latinul regnumnak nevezték. Az ország (= uraság) nemcsak a király úr-tartozékát, vagyonát, magánuradalmát (a patrimoniális államot) jelentette, hanem, királyi kíséret értelmében, a nagybirtokosok osztályát is (s ebben az értelmében az állam osztályjellegére utalt)." (Uo.)

De ha az *ország*-nak, *országlás*-nak nemcsak a politikai tartalmát, a törvényhozás és a törvények végrehajtásának a módozatait vizsgáljuk, hanem az ország területének egységességét értjük a „*Terra regis*"-en, azaz egy fő joghatósága alá tartozó területnek, territoriális egységnek tekintjük, akkor sem kapunk más képet, mint amilyen fentebb kirajzolódott.

A ducatusság intézménye a legkorábbi időktől ismert. Más helyen, más vonatkozásban már utaltam rá. Ha emellé még figyelembe vesszük az „ifjabb királyság" intézményét, amely szerint külön országrészeket kapott a király elsőszülött fia, egyiket, másikat még apja idejében meg is koronázták, ugyanarra az eredményre

nácsa nélkül a fontosabb birtokadományok és a méltóságok eladományozása, vagy más nagyobb dolgok tekintetében: azokat nem kell megtartani." (Szilágyi i. m. 101. Az én kiemelésem.)

jutunk. Továbbá: a király testvérének is voltak bizonyos földterületei (senioratus — primogenitura), sőt; — ha élt az özvegy királyné — az uralkodó anyja is „regnált" bizonyos részek fölött (teljes udvartartással, udvari méltóságokkal, kancelláriával, adományozási joggal stb.). Az Árpád-házi királyok történetében található sok példa közül csak egyet, a IV. (Kun) László uralkodása alatti állapotokat említem (1272—90). Szlavóniát, melyhez Magyarország néhány megyéje is tartozott, eleinte a király öccse, András herceg, aztán a király anyja, Erzsébet, az özvegy királyné, majd II. András unokája, a velencei András herceg birtokolta, a szepesi tartomány, a macsói és boszniai hercegség egy ideig szintén az özvegy Erzsébet főhatósága alá tartozott. (Szlemenics i. m. 145—46). Hol itt a territoriális egység?

Még valamit meg kell jegyeznem. Az *ország* szó eredeti jelentésének a megközelítéséhez hasznos fogódzóul szolgál a szó későbbi jelentésfejlődése, mivel enélkül nehezen értenénk meg olyan összetételét, mint *országgyűlés*, ami pedig igen fontos jogi műszó. Itt pontosan arról van szó, hogy *ország* szavunk is — miként etimonja, az *úr* — elég hamar megindult a deszcendens jelentésfejlődés útján, olyannyira, hogy a XV. században már nem is a főurak, főpapok „kollektív uralkodás"-ának a nyelvi hordozója, hanem a köznemesség megjelölésére szolgált. A pozsonyi követek 1444. április 4-i német nyelvű jelentésében az alábbi felsorolás olvasható: „herrn, prelattn etc und *Orsag*" (A kiem. tőlem). Ebből kétségtelenül kiderül, hogy a köznyelvi szóhasználat szerint a XV. század derekán az *ország* szó a köznemességet jelölte. Ugyancsak a pozsonyi követek egy másik jelentésükben határozottan megkülönböztetik a főurakat és a városok képviselőit az *Orsag*-tól (1446. jún. 6.), 1453-ban pedig arról tájékoztatnak, hogy Hunyadi „mit den hernn und *lantschaft* und mit den von steten" megjelent a királynál (A kiem. tőlem). Ez a szóhasználat annyira általános lehetett, hogy Cesarini Julián pápai követ egyik levelében is megtalálható: az esztergomi érsek, az erdélyi vajda, Báthori István mellett a felsorolás így fejeződik be: „. . . et alii octo de *Orsagha*." (A kiem. tőlem. Az adatok és idézetek Mályusz Elemér A magyar rendi állam Hunyadi korában c. cikkéből. Száz. 1957. 46—123, 529—602. Az idézett hely: 544). A deszcendens jelentésfejlődés végén a mai „*országvilág*", „*az egész ország*" 'mindenki' áll, amiben már nem lehet ráismerni az eredeti 'király és főurai által gyakorolt hatalom' jelentésre.

Még egy megjegyzést. Pais Eckhart Ferenccel vitatkozva érvként hozza fel: „A Halotti Beszéd *munhi uruzagbele* kifejezésében olyan értelemben szerepel, mint ahogyan most használjuk.", (I. OK. VII, 262.)

Ha a fenti példákkal sikerült érzékeltetnem, milyen volt a HB. korabeli *földi uruzag*, akkor nem sok nehézséget okoz az akkori mennyország-képzet megmagyarázása. Az ma már eléggé közismert, hogy a primitív népek a maguk isten-, túlvilágképzeteit a maguk konkrét természeti körének a valóságából alkotják, teremtik meg. Hallgassuk meg e tekintetben BUDENZ szavait: „Az ugor ősvallásnak fönnmaradt gyér emlékei . . . nagyon is a mellett bizonyítanak, hogy az ős ugor nép mennyire emberiesnek képzelte az ő öreg istenét, mennyire földiesnek az ő mennyei gazdálkodását (az én kiem.).

Így a vogul mondában az öreg istennek van háza, háza mellett széles udvara, háztartása, vadászni jár, stb. Szóval a naiv, egyszerű, természetes nép gazdag, nagy úrnak nézi a maga istenét, aki igazán »jól, boldogul« éli világát." (Nyr. I, 250.)

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha a magyar kódexek korabeli mennyország-képzetet elemezzük. A földi ország torz másáról vallanak a mennyei hierarchiát jelző angyalok, arkangyalok, kerubok, szeráfok és a különböző uraságok — hogy csak a már említett példáknál maradjunk — *„úr ar Mihal archangal"*, (a „megüdvözült"), *„Úr Bernáld"*, *„Úr Szilveszter"*, a különböző *„úr pápá"*-k, és nem utolsósorban *„Szent Péter Úr"*, no meg természetesen *„Úr Jézus"* ~ *„Úr Jézus Krisztus"* (aki a közismert keresztény terminológia szerint „Krisztus király" 'Dux'). Az egész piramidális hierarchia legtetején maga a legfőbb *Úr*, az „Úristen" trónol. Mi ez, ha nem a földi valóság, a földi *„uruszág"* torz, fantasztikus tükröződése?

Ugyanezt állapítják meg a marxizmus—leninizmus klasszikusai: az isten, a túlvilág: a földi „világ"-ról, a természetről alkotott ferde képzetek összessége, a földi valóság eltorzult, fantasztikus tükröződése (vö.: MARX—ENGELS: Vál. 1949. II, 393, 400; ENGELS: Anti-Dühring. Szikra, Bp. 1948. III. rész, 299).

Így állunk tehát mind a földi, mind a mennyei *regnum* 'terra regis' értelmezésével!

Nem is lehetett másképpen. Az osztálytársadalom kialakulásával a szabadok, birtokosok, vagyonosok — gazdasági helyzetükből kifolyólag — uralkodó osztállyá váltak,[22] a központi hatalmat éppen azért teremtették meg, mivel vagyoni érdekeltségük védelmében szükségük volt rá mint olyan, a néptől elidegenedett erőszakszervre, amely a tulajdonjogból, a hatalomból kiszorultakkal szemben megvédelmezte őket. A vagyonos osztály a „bőség" diktatúrája, parancsuralma, „parancsuraság a" ez a vagyontalanokkal, az „ínség"-gel szemben.[23] Ez az alapvető indíték az állam, az *„uruszág"* létrehozására, amely a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségeinek is a folyománya, ugyanakkor a vagyonosok „érdekvédelmé"-nek is megfelelt. Hogy ez az „uraság" adott esetben egy személyben látszik megtestesülni, az csak a dolog lényegét megmásítani, szépíteni akaró fügefalevél, és teljesen másodrangú tényező. Az osztályokra bomlott társadalom alapvető, antagonisztikus ellentmondásai hatásának a „fékezésére", „tompítására" kell az „ország", ezért született, ezért hozták létre.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a hatalom sáncaiban levők közt nincsenek, nem lehetnek súrlódások, kisebb-nagyobb összeütközések, mint ahogy erre a magyar történelem is számos példát mutat. Ezek azonban a hatalmon belüliek alapvető érdekközösségének keretein belül mozgó, színező motívumok csupán. A hatalmon belül még nagyobb hatalom személyes birtoklásáért jöhettek — és jöttek is — létre különböző ligák, szövetségek, ezeket a hatalom „egyszemélyes birtokosá"-nak figyelembe kellett venni; ha tudott, harcolt ellenük, vagy csatlakozott valamelyik csoportosuláshoz. A mindenkori erőviszonyok alakulásának velejárója: a központi hatalom erősödése vagy az oligarchák tobzódásának fokozódása.

Egyáltalán nem valószínű tehát, hogy éppen az „ország" (a magyar állam!) létrejöttének időszakában a besenyő támadás következtében csaknem teljesen elemeire bomló törzsszövetség, a kalandozásokban alaposan meggyengült „egység" I. István és utódai korában olyan „egyszemélyes hatalom" megteremtésének a föltételeit adta volna, amelyben a *regnum* lényege a *„terra regis"*-ben, a *„potestas regis"*-ben volna megfogalmazható. Erre a feltevésre nemcsak az említettem törvényhozási módozatok — okleveles adatok — adnak eléggé egyértelmű választ, hanem a király, az ország területének fent vázolt időnkinti szétdaraboltsága, megosztottsága az egyes „uraságok" között. Az, hogy az Árpád-házi királyok idején hazánkban járt külföldiek viszonylag nagyobb egységességet láttak a magyarországi uralomban, nem sokat mond, egyszerűen a magyarországi sajátos fejlődés eredménye, mivel

[22] „A magyar társadalom már a dél-orosz steppén kitermelt magából ilyen heroikus magatartást, amely a nagy udvarokban, a kíséret körében, igazi melegágyra talált. Ennek pedig alapja egy igen erős vagyoni és származásbeli rétegezés volt." (VÁCZY PÉTER: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Száz. 1958. 332. Az én kiemelésem.)

[23] „A régi rend meglazulásának következtében többé nem volt, aki a szegényebb magyart megvédje. A szabad társadalom egysége megingott: az erősebb rátámadt a gyengébbre és sokszor szolgaságra is vetette." (VÁCZY d. m. 336.)

nálunk később kezdődött meg a feudális állam kiépítése, lassabban is folyt, és nem csoda, ha egy külföldi a saját országa és a miénk közti fázis-különbséget érzékelte.

Ezzel korántsem kívántam István király „ország"-alapító tevékenységének a jelentőségét kisebbíteni. Nem! István valóban a maga korának embere, mégpedig nagy embere volt, akinek a nagyságát éppen az mutatja a legfélreérthetetlenebbül, hogy felismerte a társadalmi fejlődés szükségszerűen következő fokát, az őt körülvevő „urak"-kal — azokra támaszkodva — „országot" alapított, és segítségükkel igyekezett is azt megszilárdítani. Uralma, uraság a azonban osztályának az uralma volt, amelynek ő maga kiváló képviselője volt. Az „ország" az urak országa lett a hatalomból kiszorultak „megregulázására" összes törvényeivel, ediktumaival, szokásjogaival egyetemben.

Az államalapítással a magyar társadalom is belépett a „bőség" és az „ínség" harcainak a korszakába, és nemzetünk története ettől fogva ennek a kibékíthetetlen ellentétnek a lényegéből fakadó harcok, magyarul osztályharcok története!

II. IGAZ ~ IGAZSÁG, TÖRVÉNY, JOG

Kevés olyan szava van a magyar nyelvnek, mint a fejezetcímben említettek, amelyek használata körül annyi ingadozás, jelentésbeli zavar, a fogalmak összekeveredése vagy helyettesítése lett volna tapasztalható. Mint az köztudomású, az *igazság* etimonja, az *igaz*, a *hatalom* etimonja és a *törvény* a magyar szókincs honfoglaláskor előtti állományába tartozik, a *hatalom* a legrégibb ismert szövegemlékünkben, a Halotti Beszédben már előfordul, a *jog* pedig nyelvújítás korabeli szó (SzófSz.: *igaz, hat, törvény;* NyÚsz.: *jog* c. a.).

A *jog* szó megjelenéséig a latin *ius, iustitia, verum, lex* szavakra a legváltozatosabb magyar kifejezéseket használták. Főleg a *ius* magyarítása körül mutatkozott igen színes változatosság. Hosszú ideig egyáltalán nem fordították, megtartották az eredeti alakot, legfeljebb *juss*-t írtak. Ha fordították, hol *igaz*, hol *igazság*, hol *törvény* volt a magyar nyelvű megfelelője. Ugyanakkor a *törvény* is sok mindent jelentett a régiségben, ami még inkább megnehezítette a fogalmi és nyelvhasználatbeli tisztázódást és egyöntetűséget.

Első pillanatban arra gondoltam, hogy talán az egykorú fogalmi differenciálódás hiánya *(törvény — igaz — igazságos — jó* stb.) őrződött meg a későbbi korok nyelvhasználatának az ingadozásában, pontatlanságában. Alaposabb vizsgálódás azonban fényt derít a sokrétű szóhasználatra. — A látszólagos terminológiai zavar tisztázásához szükséges a *jog* szó megjelenéséig alkalmazott „*ius*-fordítások" kissé részletesebb vizsgálata *(jus*[s], *igaz, igazság, törvény)*. Ezen belül külön vizsgálatot érdemel a *törvény* szó poliszémikus volta miatt ('consuetudo, lex, potestas, iurisdictio, ius').

A *ius* fordításában megnyilvánuló sokféleségben az eligazodást a *törvény* és a *jog* etimológiájával kísérlem meg.

JUSS 'IUS'[24]

A *juss* a magyar szókincs elég régóta polgárjogot nyert tagja, a szakirodalomban és a népnyelvben egyaránt gyakran találkozunk

[24] A lat. *ius*-t az alábbiakban kétfajta helyesírással közlöm: ahol a korai szerzők interpretációját adom, megtartom az eredeti helyesírást ingadozásaival együtt — hol *jus*, hol *ius* — saját értelmezéseimnél *ius*-t használok.

vele. Még ma is sok helyen ezt használják a *'joga van hozzá'*, továbbá *'örökség'* értelemben (MNy. XLVI, 279).

Bár a latin *ius* is több fogalom jelölésére szolgál — ez a polisszémia a magyar használatban is megmutatkozik, más vonatkozásban alább érinteni fogom — a „magyar" *juss* okozott viszonylag legkisebb zavart, ha a »jus quod quis habet« (Frank Ignácz: A közigazság törvénye Magyarhonban. Budán, 1845. 9) magyarításáról volt szó.

Az első Verbőczi-fordítástól a tiszti szótárak „magyarítási" erőfeszítésein át egészen a XIX. század jogi szakíróinak a munkásságáig találkozhatunk vele: *kyraly iussath az az igasságat* (Ver: Verb.[1] 107), *jussát* (Gér: KárCs. IV. 513); *jussáról* (MA: Bibl. I, 251., uő. Scult. 959; Pataki: Reg. 12: NySz); *Azon jussáról semmi fegyvere nincsen* (Nagybánya város jegyzőkönyveiből s egyéb okirataiból 1560-tól kezdődően. Közli Katona Lajos: Nyr. XII, 266), *jussotokath* 'Patrimonium, erbteil' (Radv: Csal. III. 177b: NySz.), *Juss rész* 'Rata Haereditatio' (Nyr. XXX, 426).

Ezenfelül a magyar jogi terminológia megteremtésének, illetőleg teljessé tételének az idején, a tiszti szótárak születésének a korszakában igen nagy tekintélyek álltak ki mellette. A Pestmegyei Tiszti Szótár a *jus* helyett *igaz*-t, a Zalamegyei *törvény*-t javasolt, Verseghy még meditált esetleges *jus* 'ügy' értelmezésen, végül is elvetette, és kitartott a „magyar" *jus* mellett.[25]

Kelemen Imre, a XIX. sz. első felének nagynevű jogásza, aki könyveit latin nyelven adta ki, előadásaiban és magánbeszélgetéseiben ugyancsak kedvelhette a *juss* szót. Erre abból a tényből lehet következtetni, hogy tanítványa és munkáinak magyarítója, Czövek István egyrészt *törvény*-nyel, másrészt — s főleg — *juss*-sal „fordít". A híres jogász, De Martini meghatározását a jogtudományról a következőképpen adja vissza: „Olly tehetség, melly szerint valaki a kötelességeket, törvényeket és *jussokat* (az én kiem.) meg tudja mutogatni" . . . „Habitus obligationes, leges, et *iura* (az én kiem.) demonstrandi . . ."] (Czövek: Magyar hazai polgári magános történyről irtt tanitások [Kelemen Imre alapján] Pesten, 1822. I, 16). Ugyanő De Martini műszavaira: Iurisperitia *'Jusértés'*-t, Iurisprudentia *'Justudomány'*-t használ, az előbbit inkább a gyakorlati-, az utóbbit pedig az elméleti jártasságra foglalva le (uo.). Másutt: „Az *állatja szerint vett jus*, egyet jelent a' justudománnyal" („idem cum scientia iuris sive Jurisprudentia") (i. m. 15). Nála a jogegyenlőség: *Jusnak egyenlősége* 'aequalitas iuris' (i. m. II, 187), a közjog: *Közönséges jus* 'Ius Publicum' (i. m. I, 18), a magánjog: *Magános jus* 'Ius Privatum' (uo.); sőt különbséget tesz a magánjog és a „magán-polgári" jog között: *magános polgári jus* 'ius privatum civile' (i. m. 19, 22); *a természet 'törvénye'* 'jus [itt j-vel] naturale' (i. m. 23); *minden polgári törvényben vagy jusban* 'in omni iure civili' (uo.); *Királyi juss* 'ius regium' (i. m. II, 152); *jusserülés* 'praejudicium' (i. m. II, 164), *Kortsma jussa* [lat. értelmezés nincs, így írja körül: „bizonyos személlyeket illető ollyan *tehetség* (az én kiem.), melly szerint ez elejekbe irtt időben és módon, erős italokat, kisebb de igaz és törvényes mértékben folyvást árulhatnak" (i. m. II, 257); *mészárszék jussa* 'jus macelli' (i. m. 263), *harmincad jussa* 'jus tricaesimae' (i. m. 277), *tizednek jussok* 'jus decimarum' (i. m. 285) stb. stb.

IGAZ ~ *IGAZSÁG* 'IUS'

A *ius* 'igaz-ság'-ra a NySz. szerint a XVI. század derekáról vannak adatok: Az *ördegnec semmi igassága* [joga] *sintsen* hozzad (1553: Helt: Vigk. 66); . . . *hogy igassaga* [joga] *nem volna a Betsországhoz* (Helt.: Krón. 266.); *Add énnekem elsőszülétésednec igazságát* [elsőszülöttségi jog]: 'vende mihi primogenita tua' (MA: Bibl. I, 22); *az kiraly iussath az az igassagat* (Ver: Verb. 107); *Az ő igazanak* [ius] *meg oltalmazasa* (Ver: Verb. 138); *az mi az ő igazuk jussuk, abban részesők ti nalatok* (Szár: Cat. N 2). Ebből továbbképzéssel: *igazit* 'justifico' (MA.), 'rechtfertigen' (PPB.) *ygazohatok* 'justificate' (KeszthK. 226); *megigazit* 'rectifico, justifico, absolvo' (MA.), 'gerecht sprechen, rectfertigen' (PPB.) *megigazeitac* 'iustificaverunt' (MünchK. 124) stb.

Kászoni János a XVII. század derekán még vegyesen használja a *ius* magyarítására az *igaz*-t és a *törvény*-t. Egyik ellenvélemény szerint: „Iuſt Igaznak, avagy Törvénynek nem jól forditottam — írja — váltig kérdezém tőlle, mint kellett volna más-képpen fordttani [nyilván sajtóhiba „forditani" h.], de ſemmit nem tuda

[25] „Ius magyarul is jusnak legjobban mondatik. *Igaza van*, annyit tesz, mint: habet rectum; *Igazsága van* pedig annyit, mint: habet justum. Én abban a' vélekedésben vagyok, hogy a' Magyaroknál, minekelőtte a' deák nyelvvel megösmerkedtek volna, az ügy szó tett annyit, mint a' deák *jus*. *Ügye van neki hozzá vagy reá. Ehhez megfogyott az ügye, nincs ügye, 'sát.* Ebből a' szóból támadtak az *igy, ugy, ugyan, egy, egyen, egyenes* szavak, melyek közül az *egy* szót az *eggy* számtól jól meg kell különböztetni; ammint Grammaticámban bővebben előadtam. Lásd Neuverfasste ungarische Sprachlehre. 54. De a' *jus* név már sokkal közönségesebb és az *ügy* szónak már sokkal homályosabb az értelem-környéke és határozattya, hogy nem ebben változást lehetne tenni." Kisfaludy Sándor szintén a *ius* mellett voksolt. (L. Viszota Gyula: Révai, Verseghy és a tiszti szótárak. NyK. XXXV, 225.)

mondani, hanem tsak imeze ámoza, s — azután belé hagyá" (Rővid Igazgatás . . . Gyula-Fejér-Várott, 1647. 2. szlan. 1.). Ebből az idézetből kiderül: a XVII. sz. közepén is érezték már, hogy *igaz*[~ ság, ~-os] szavunknak van ugyan némi köze a *ius*[-tus]-hoz, de nem fedi pontosan, illetőleg már más fogalom jelölésére le van foglalva; a *ius* 'törvény' értelmezése pedig a *ius* ~ *lex* kontaminációjához vezet. Maga KÁSZONI is érezte ezt, mert más helyen megkísérli a különbségtevést,[26] de csak belebonyolódik, mivel a *iudicium* magyarázásánál ismét az *igaz-ság, törvény* szavakat veszi elő. Logikai levezetése: „*casus* 'ügy', *actio, casus* 'kereset' (midőn a' Szék [törvényszék] ſzinin elő ſzámláltatik), *Casus* 'Itilet avagy Tőrvény-tétel' (meddig a' Birák előtt forog), [Casus] *Iudicium* 'Igazságh, avagy ugyan Tőrvény' (midőn pedigh osztán meg-itilik és ki mondják)" (i. m. 3—4.). A *ius* 'igaz, igazság' nála is analogikus botlás (iustitia < ius 'igazság < igaz'), amitől nemigen szabadulnak jogi szakíróink, egészen a *jog* szó megjelenéséig, de főleg polgárjogot nyeréséig.

A *ius* — *'igaz, igazság'*-on túlmenő — magyarításának első kísérlete SÁNDOR ISTVÁN-tól való, aki szintén az *igaz*[ságos-]ból vonta el az *ig*-gyököt, és felruházta 'ius' jelentéssel (Sokf. VII, 198). Kapóra jött az új szó a Baranyamegyei Tiszti Szótár szerkesztőinek, akik 1807-ben felújították a Sándor-féle ötletet, „de mivel a mélyhangú *ig* egyes szám 3-ik személye iga! kellemetlen félreértésekre adhatott volna okot, a baranyaiak az *ig* szót magashangúnak vették, úgyhogy a 3-ik személy *ige* legyen. De ezzel csak csöbörből vödörbe estek" (l. NyÚSz: *jog* c. a.). Nyilván ezért nem fogadták el az egykorú *jogász*-ok az *ig* szót és visszatértek az *'igaz-ság'*-hoz, illetőleg a *'törvény'*-hez. (Itt jegyzem meg, hogy az *ig*-en kívül volt még egy kísérlet a *jus* magyarítására. GEORCH ILLÉS szóalkotásáról van szó, aki — ha nem is következetesen — az *'igaz'* [igazság] mellett jó párszor *gyök*-nek fordítja a *ius*-t. A NyÚSz. csak a *gyökös*-t, *gyökösség*-et szótározza 'radicalitas' értelmezéssel. Ugyanakkor ilyenek olvashatók GEORCHnél: *a gyökösség' egyenlősége* 'aequalitas juris' (Honny Törvény II, 12, 103, 168), *gyökösség* 'radicalitas juris' (i. m. 144, 382, IV, 117), *a fiaknak magános gyökösségjeket* 'Jus privative masculinum' (i. m. II, 391), *határ' gyökösségre ügyelő per* 'Processus metalis ex Jure' (i. m. 449), *gyökös örökösödés* 'Successio ex Jure' (i. m. III, 224), *gyökösség vitatása* 'proba Juris' (i. m. 229).

GEORCH Honny Törvény c. munkájában viszont bőven találunk arra is példákat, hogy a *ius*-t *igaz*-zal, *igazság*-gal fordítja. Ezekből néhány: *más igaza* 'Jus tertii', *Király igaza* 'Jus Regium' (i. m. II, 473), *Királynak lappangó igaza* 'latens jus Regium' (i. m. II, 6; III, 224, 229 . . .); ugyanakkor *Király igazsága* is 'Jus Regium' (i. m. 26), *a' Felségnek volna hozzá törvényes igazsága* (i. m. II, 83), *Szerzeményi igazság* 'Jus Coacquisitionis' (i. m. 366), *Özvegyi igazság* 'Jus Viduale' (i. m. 367).

A Pestmegyei Tiszti Szótár (1806) szintén *igaz, igaza*-val fordít. PERETSENYI NAGY LÁSZLÓ 1822-ben megjelent szótárában: *Ius* 'Igaz' (Mesterszavak . . . l. még: *Ius Quaesitum* 'Keresett Igaz', *Ius Publicum* 'Közönséges Igaz', *Ius Civile* 'Polgári igaz' stb.).

[26] „Mind ezekből a' jő-ki, hogy az *Jus*, Igaz tőbbet foglal magában, hogy ſem, Lex, a' Tőrvény, mert az Igaz, kőzőnséges név, mely mind Tőrvényből, s mind jo Erkőltsből és ſzokásbol, az az Irott és iratlan Igazságbol áll: A Tőrvény pedig az igaznak, *Species*, egygyik része és ága, és tsak ollyan Igasságból ál — mely már Irásba foglaltatott." (I. m. 25.)

3. A *TÖRVÉNY* POLISZÉMIÁJA

Törvény 'consuetudo'

A szó eredeti jelentése (l. alább, a szó etimológiájánál) s z ok á s (SzófSz.), ami elég sokáig megőrződött a korai nyelvhasználatban. Az első Verbőczi-fordító, VERES BALÁZS definíció-kísérletéből is kincseng a szónak ez az eredeti jelentése: „*Az tőrvény az igazságnak állapottyanak lennie mondatik.*" Nem az országos törvényhozó testület munkájának az eredményét emeli ki tehát a fordító, hanem a 'többek igaza, igazsága, egyazon szokása' régebbi gondolatot teszi magáévá, amit a szokásjog hagyományozott az ő korára (1565). A *törvény* 'szokás' jelentést bizonyítják az alábbiak a XVI. század végéről, amit ECKHARDT SÁNDOR idéz „A parasztbíró hagyatéka" c. ismertetésében 1588-ból: „*miért cselekezj raitunk azt kj ſoha ennek eleote tevruenink itt az mÿ ßeghen ſalunkban nem volt*". (MNy. XLIX, 496), *teorueniuwnk* 'szokásunk' (uo. 497).

A szokásjog letéteményese a *bíró*, aki ennek alapján hozza meg a maga ítéleteit mindaddig, amíg írott törvényekre nem támaszkodhat. PÁZMÁNY megállapítása: „*kulőmb az itilő-biro az tőrvénynél*" (Kal. 527) szintén erre a hagyományra épít, sőt az összehasonlításból, illetőleg szembeállításból — az ítélőbíróban megszemélyesített szokásjog mellett — a törvény húzza a rövidebbet. FALUDInál viszont a szokásjog törvénnyé válásának lehetünk tanúi: „*E szokás mintegy törvénybe ment.*" (NU. 281: NySz.). A *Tőrvént tészek* 'jus dico' | *Tőrvény tévő* 'preator' | *tőruen tudo* | *tőruen tudo mestert* | *tőrven-tudo emberek által* | *Tőruen lato emberec* | *törven tetelbe* | *toruéntétel* | *Igaz tőrvény téuő biro* (NySz.) szintagmák mind-mind

arról tanúskodnak, hogy a jogforrások közül a b í r ó i í t é l e t e k e t, a b í r ó személyét, aki az évszázadok alatt kialakult *szokás* alapján ítél, „t e s z i, c s i n á l j a a t ö r v é n y t", igen fontos törvényalkotói tevékenységnek, illetőleg személyiségnek tartották.

Tagányi Károly szerint „. . . . a nép a *törvény* szón legtöbbször a szokást érti, azaz, magát az írott törvényt is csak mint többi más szokását képes felfogni, melyek az ő életét szabályozzák" (A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. Bp., 1919. 18). Tagányin kívül ugyanígy nyilatkoznak mind a külföldi, mind a hazai szakírók (nyelvészek, történészek, jogászok egyaránt) *a szokás ~ szokásjog ~ törvény* szoros kapcsolatáról, és csaknem szinonimákként fogják fel őket: „La coutume, *usus*, *consuetudo*, est un usage juridique de formation spontanée, accepté par tout le groupe social interessé."[27] A szokás, szokásjog jelentőségére: „La coutume . . . a un vaste champ d'application; elle regit aussi bien le droit public . . ., la réglementation des cultures, la police, des marchés et métiers . . ." (I. h.)

A hazai szakírók véleménye ugyanez. Frank Ignácz szerint Verbőczi Hármaskönyvének a „tekintetét [tekintély], mellyel a törvényszékek előtt bír, csak a *szokásra* [szokásjog] lehet építeni" (A közigazság törvénye Magyarhonban. Budán, 1845. I, 66—67).[28]

Törvény 'lex'

Frank Ignácz a törvény fogalmát a következőképpen határozza meg: „*Törvény 'lex'*. A magyar nemzetnek Országos gyűlésében a Királynak és Országunk' négy Rendjének és Karjainak közmegegyezésekkel és hatalmokkal szerzett és Országunk minden tartományaiban díszesen kihirdettetett közönséges rendelés [constitutio publica]" (i. m. 37). A NySz. adatai szerint ilyen értelemben használják a *teruen* (NémGl. 340) ~ *terveny* (WeszprémiK. 117) ~ *teruin* (Mel: SzJán. 484) ~ *tőruen* (Ozor: Christ. 59) változatokat. Elsősorban ilyen jelentéssel szótározza Calepinus, Molnár (lex, jus, gesetz, das recht); összetételekben is így fordítják *(Teruen tudokhoz* — 'ad legisperitos': NémGl. 340, *Törvények megavulása* — 'abolitio legis': PPBl.). Az első Verbőczi-fordító, a fentebb már említett Veres Balázs a decretum-ot nem fordítja (1565), a második kiadásban *Tőrvény Kőnyue*-nek fordítják.[29]

Így szótározzák a tiszti szótárak és a Törvénytudományi Műszótár (A tiszti szótárak bibliográfiáját l.: Sági: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete, 1922.); elejétől végéig így használják a múlt századbeli magyar jogi szakírók Georchtől Kelemenig.[30]

A már említett *törvénytudó*-n és *törvénykönyv*-ön túl a szó számtalan összetételben és továbbképzett alakban olvasható a NySz.-ban és a korai jogi irodalomban. Ezek közül csak néhányat emelek ki.

Az egyik a *törvény-fa* 'akasztófa', mivel ezt a NySz. nem ismeri, pedig van rá adat a XVII—XVIII. századból: *törvényfához* (1615: TörtTár. 1893. 215), *törvényfárul* (1704: KárOkl. V. 101). Bethlen Miklós önéletrajzában más a jelentése: 'a paradicsom tilalmas tudásfája' (I. 132). Aranynál, aki ezt az összetételt többször használja, 'akasztófa' jelentést kap a szó: *törvényfa revével* (EA VI.), *törvényfavirágot* (uo. VII.), *törvényfa madár* (Tamb. ör. úr l. MNy. XLV, 82). Szabó T. A. közlése szerint Erdélyben ugyancsak 'akasztófa' értelemben használták; erre lehet következtetni a földesúri bíráskodás „emléke"-ként fennmaradt *Akasztófa, Akasztódomb, Akasztóhegy, Törvényfa, Törvénydomb* dűlőnevekből (MNy. XXVIII, 122). Anélkül, hogy messzemenő következtetést vonnék le a *törvény ~ akasztás* egymás mellett [helyett !] való használatából, sokatmondónak tartom a népi szemlélet földesúri bíráskodás-korabeli emlékeként fennmaradt *törvényfa ~ akasztófa* párt. Nem szabad elfelejteni, hogy Aranynak kitűnő érzéke volt bizonyos szóösszetételek alkalmazásával megfelelő érzelmi hatást elérni.[31]

A másik összetétel a *törvényszegés, törvénytörés*. Általános értelmezése 'legis fractio' (vö.: I. László III. törv.-e 2 : 25. CorpJur.

[27] Idézi Kurt Baldinger Olivier-Martin: Hist. de la coutume . . . 112. lapjáról — Die Coutumes und ihre Bedeutung für die Geschichte des französischen Wortschatzes: Zschr. f. Rom. Phil. 1951. H. 1—3, 3.

[28] Hadd jegyezzem itt mindjárt meg, hogy Verbőczi nem állt egyedül a maga korában, hasonló jellegű j o g k ö n y v-ek külföldön is születtek, mintegy pótolva a szokásjog anyagával a törvények hiányát, illetőleg nem teljes voltát. Ilyen előzmény volt Gratian, a *Szászt ükör*, a *Svábtükör* (vö.: Pauler Tivadar: Jog és Államtudományunk enciklopédiája. Pest 1865. 22). Erre később visszatérek.

[29] DECRETUM. Az az Magyar és Erdély Országnak Tőrvény Kőnyue, Colosvárot, 1571. (vö. *Törvénykönyv* 'Codex, Code': Stettner: Váltójog. 1832. 177; *törvény* 'Decretum': Frank Ignác i. m. 41; Magyar *Törvénytár* 'Corpus Juris Hungarici' 1899: cím).

[30] *Honny Törvény*. 1804—1809, Czövek István: Magyar hazai polgári *magános törvényről*. 1822. [NB. Ha a címben a *ius privatum*-ot fordítja is *magános törvény*-nyel, a szövegben a lex mindig 'törvény'!], Frank Ignácz: A közigazság *törvénye* Magyarhonban. 1845. Szlemenics Pál: *Törvényeink* története az Árpádok alatt. M. Tud. Társ. Évk. VI, 65—227. stb. stb.).

[31] NB: Az elveszett alkotmányban használta a *törvényfa* 'akasztófa' szót kétszer is !

76; NySz.). Van azonban a kódexek korában egy sajátos értelmezése, pontosabban egy-két helyen jelentés-szűkülést tapasztalhatunk. A MünchK: *toruent ne torih* (Máté XIX. 18.) szövege másutt, *Ne paraznalkogyal*-nak felel meg. (JordK. 414). A Vulgata megfelelő helye: „Non committes adulterium." Ezt a Vulgata-beli szövegrészt a MünchK. másutt viszont így fordítja: *Ne belendezkeggel* (Luk. XVIII. 20, MünchK. 323). Továbbá a: *tőruent tőr ő raita . . . paraznalkodic* (MünchK. 266—67.) | *torvent zegh . . . parazna leezen* 'adulterium committit' (JordK. 488) | *tőruen tőresec paraznasagok* (MünchK. 220) | *tőruentoretben* (MünchK. 354) | *paraznasaghba* (JordK. 652) stb. adatok alapján MELICH megállapítja, hogy a *törvényt törni* [~ szegni], *törvénytörés*, [~ szegés] *törvénytörő* [~ szegő] kifejezések teljesen egyjelentésűek a *beléndekezni*, *beléndesség*, *beléndes*, illetőleg *paráználkodni*, *paráznaság*, *parazna* szavakkal (NyK. XXXIV, 348—49). Ezt nehéz volna vitatni! De avval a magyarázattal, hogy miért egyjelentésű a *ne belendezkeggel*, a *ne törj törvényt* a *ne paráználkodjál*-lal, MELICH adós marad.

Úgy gondolom, a *törvény* sokfajta jelentése megadhatja a magyarázatot. *Törvény* Mózes törvénye is, a 'tízparancsolat': *Meg zeplősőytee Moysesnek tőrweenyeet* (ÉrdyK. 523b), *Az ő zőley Moysesnec tőruene zerent őtet zandekoznak hazassagra adnya* (TelK. 2). A tízparancsolatban a hatodik: ne paráználkodjál. Az újszövetségi szentségek közül a hetedik a házasság. A házasság szentség, a házasságtörés [paráznaság, belendeskedés] 'szentségtörés', ebből logikusan következik a *szentségtörés* ~ *törvénytörés* [-szegés] ~ *paráznaság* ~ *beléndesség* egyezése.

Törvény 'potestas, iurisdictio'

A jogi értelemben vett *igazság* [quod iustum est], *törvény*, közös forrása az osztályokra bomlott társadalom uralkodó osztállyá szerveződött részének „tehetsége", *hatalma*, amely sajátos etikai normákat teremt, és ennek a szemüvegén át ítéli meg, mi az *igaz*, *igazságos*, *törvényes*. Ezeket az új erkölcsi normákat — helyzeténél: hatalmánál fogva — ráerőszakolja az egész társadalomra, kiváltságos helyzetét megőrző és erősítő *törvény*-eket szab, és gondoskodik is azok érvényrejuttatásáról. A *törvény*, *törvénytevés*, *igazság*, *igazságszolgáltatás* öltözetéből igen hamar előbukkant annak lényege, a *hatalom*.

Látták ezt a polgári jogi szakírók is, sőt már a kódex-irodalomban is megtalálható ennek az együvétartozásnak a gondolata: „az hatalmasságot tőrweennek twggyaak az ygassaag helyőt." (ÉrdyK. 40_8, 62_{27} stb.) Ha elmarasztaló is ez a megállapítás, a *hatalom* és *törvény* kapcsolatára világot vet.

VERES BALÁZS 1565-ben így ír: „Minden feele nemZETNEK, ES MYNDEN ORSZÁGNAK, FELSEGES KIRÁLY, mynd keresztyenek kewzewtt, poganok kewzewtt, szabott rendtartások, tewrweneyk, es węgezett Decretomok wolt, eleytwl fogwa (ky mostys wagyon) Mely Decretum szerynt, mynden renden waló feyedelmek, ees mynden rendbely tyztthartok, szoktak az ew alattok walo [hatalmuk alá tartozó] népet, kit Isten ew reayok byzott [„istentől eredő hatalom" mások felett!] byrny, igazgatny, wyselny . . ."[32]

GEORCH véleménye 1804-ben: „A' köz-jóra ügyelő Hatalomnak [az „igazság" kritériumát megállapító, törvényt szabó szervezet] foganatlan vólna minden igyekezete, ha törvénynyel, és annak bé-teljesítését eszközlő módokkal fel-nem vólna fegyverkezve. Szükségtelen ezen meg-cáfolhatatlan igazságot itt tovább vitatni." (I. m. I. 1. Bev.)

Így használja GEORCH: a *jurisdictio*-ra a *'törvényes hatalom'* (uo. 57), *'Törvényes Felsőség'* (uo. 186), *'Törvény Szolgáltató Hatalom'* (i. m. III. 266, 303) kifejezéseket, sőt a *törvényes értelemben*-t 'civiliter' fogja fel (i. m. II, 3).

A *jogszolgáltatás* ~ *hatalom* együvétartozásának a gondolata csendül ki CZÖVEK ISTVÁN fordításából, aki a *jurisdictio*-t *törvénymondóság*-nak magyarítja, és — félreértések elkerülése végett meghatározza: „Az a' közönséges hatalom, melly által a' polgároknak boldogságok illendő és alkalmatos eszközök [sic!] által elő mozditódik." (I. m. III. 8.) Ugyanő a *Criminalis Jurisdictio*-t *Fenyitő Törvénymondóság*-gal fordítja (uo. I, 120).

A tiszti szótárak javaslatai a *Jurisdictio*-ra: Pestmegyei: *hatalom*, Zalamegyei: *Törvényhatalom*, KISFALUDY S.: *Bíróhatalom*. VERSEGHY külön indokolja javaslatát: „a' deákban többfélét tesz a Jurisdictio, ugymint: jusmondást, bíróhatalmat, uraságot, hatalmat, törvényszéket, territoriumot. Hatalomnak nem lehet mondani, mert sok hatalom van az Országban jurisdictio nélkül, melly egyenesen csak a' jusoknak kiszolgáltatását illeti. Én a' jurisdictiót, ugymint régen megmagyarosított szót inkább meghagynám, vagy legfellyebb *bíróhatalom*nak, jusszolgáltatásnak mondanám . . ." (Közli VISZOTA GYULA: Révai, Verseghy és a tiszti szótárak. NyK. XXV, 225.)

[32] *Ver.*: Verb. Előszó: János királynak írt ajánló sorok, 1. szlan. 1. Vö. uo.: ebből a hatalomból fakadnak a „ßabott rendtartások, tewrweeneyk és wegezett Decretomok": 1. l; ezen az alapon kell a fejedelemnek kormányozni „tewrwennyel, igasaggal": 2. l; így kell szabnia „tewrwent, igassagot": 3. l; így kell üldözni a „tewrwyntelensegh"-et. Uo.

Czövek István 1822-ben szintén félreérthetetlenül nyilatkozik: „Hogy a' mi Nemzetünk, azon társaságok közzül való, a' mellyekben némellyek parantsolnak [hatalmuk van: törvényt szabnak, igazságot szolgáltatnak stb.], mások pedig engedelmeskednek, ezt egy okos ember sem fogja kétségbe vonni". (I. m. 18)

Frank Ignácz 1845: „Az ellenkezés, vetélkedés jó módon való eligazításához . . . *közhatalom* (szükségeltetik), mely elegendő erővel bírjon mind az ítéletek végrehajtására, mind a' rendbontók [!] elnyomására . . ."[33]

„A' kinek igazsága vagyon, arrul azt is mondjuk: hogy *szabadságában, hatalmában áll ;* ha akarja *teheti, keresheti, követelheti, mellette van a törvény* . . . E szerint valakinek *igaza, igazsága* éppen az, a' mi önnön magáé, tulajdona, övé, *quod suum est*, t. i. azon értelemben, hogy őtet nem tilthattya a bíró pedig oltalmazni is tartozik . . . szorosan véve igazságról csak ottan szóllhatunk, a' hol ellenkező és bíró is vagyon." (Frank 9—10.)

A *hatalom — törvény — igazság* együvétartozása tehát a régebbi szakírók véleménye szerint is kézenfekvő, „vitathatatlan, megcáfolhatatlan igazság" !

Törvény 'ius'

A fent már tárgyalt 'lex' fogalmának a kifejezése mellett *törvény* szavunk leggyakrabban és igen hosszú ideig a *ius* magyarítására szolgált. A SoprSzj. *tur venerte, effes* 'Sequester'-e valamilyen 'esküdt jogász'-félét jelenthetett, ha később bizonyos mértékű jelentésváltozáson ment is át (l. Finály: A latin nyelv szótára. 1884. *sequester* c. a.). A kódexirodalom, az első szótározások mind-mind megőrizték a szónak ezt a jelentését. NySz.: *rokonsagnac tőruene zerent* (BécsiK. 7), *sem ok sem igassag sem tőrveny* (VirgK. 9), sőt ! *Az első szűletesnec miltosaga ki tőruin szerint Esauuot illeti vala* (Szék: Krón. 13), *Vala mynd egyhazy tevrueenben* ['jus ecclesiasticum, kirchenrecht'] *mynd kedeg parazt tevrueenben* ['jus civile, civilrecht'] *jgen tanolt* (DomK. 194), *törvényt szólasz, eszesen beszélsz* (PPBl.), *Törvénybe hini* 'vocare in jus' (uo.), *Törvény mondó* 'juridicus, jurisperitus' (MA.), *Tőrvént szolgáltatoc* 'jus dico, judicium exerceo' (uo.), *Törvény szolgáltatásra való hatalom* 'jurisdictio' (PPBl.), *Tőruenytudo* 'jurisconsultus' (MA.), *tőrvényttudo, jurisdoctornak* (GKat: Vált. I, 721), *tőrvéntudo emberek által* (Gér: KárCs. III, 270), *toruen tudo doctornac* 'jurisconsultus' (Tel: Fel. 86) stb.

Ezek az értelmezések, szótározások egészen a XIX. sz. közepéig rányomták bélyegüket a jogtudományi irodalomra. A *jog* szó megjelenése előtt — sőt még utána is — a *ius*-t *törvény*-nyel magyarították. A *ius* ~ *iudex* ~ *iudicium* ~ *iudiciarius* sor együvétartozásának gondolata fordíttatta a *iudiciarius*-t következetesen *törvény-*, *törvényes*-sel: *törvényes foglalás* 'executio judiciaria' (Georch i. m. I, 20), *törvénynapok* 'dies judiciorum ~ terminus judiciorum' (uo. I, 198, ill. IV, 108). Ugyanezt a latin kifejezést még kétféleképpen fordítja: *törvénykezés ideje* és *törvénykezés idő-szakasza :* uo. IV, 199). A *Törvény-Szék* ugyancsak a *Tabula judiciaria* összetétel utótagjától kapta az indítékot a fordításra (uo. IV, 12). *A Törvény eleibe állit* 'Juri statuit' (uo. III, 300) és a *törvényes birtoklás* 'possessio juris' (uo. II, 4) mind-mind a *ius 'törvény'* értelmezés mellett szól.

Amikor aztán a korábbi „egységes jog" a társadalmi fejlődés és a hazai jogtudomány előrehaladása folytán differenciálódott, és létrejöttek a jog különböző ágazatai, a korai szerzők az összetett szavakban utótagként szereplő *jog*-ot következetesen *törvény*-nek fordították. Így a Tud. Gyűjt. cikkírója a Staats-Recht-et *'Társasági Törvény'*-nek, a Privat-Recht-et pedig *'Polgári Törvény'*-nek fordította (1817. VII, 78—79). 1820-ban a Ius privatum *'közönséges Törvény'* (Jeszenszky Miklós: A magyar Törvény Históriája, Mellyet Néhai Királyi Tanátsos Kelemen Imre Urnak . . . előadásai szerént: Magyar Nyelven, közre botsájtott . . . Pesten, 1820. 18—19), a Ius publicum pedig, *Köz Törvény* (uo. 111).

Nem változott a helyzet a *jog* szó megjelenése, 1822 után sem. Czövek István — a „nagytudományú" Kelemen Imre tanítványa és egyetemi tankönyveinek a fordítója — könyvében, (amelynek a címe: „Magyar hazai polgári *magános törvényről*" [magánjog]) *törvénytanuló Nemes Ifjuság-nak* olvashatjuk a *jogász*-t, *törvénytudománynak* a *jogtudomány*-t, *Polgári törvény*-nek a *ius civile*-t.[34]

[33] I. m. 7. Itt jegyzem meg, hogy a szakírók többsége igyekezett különbséget tenni a *természeti törvény* (nem *ius naturale*!) és a társadalmi életet szabályozó *állami törvények* között. A kettő közti különbséget általában abban szabták meg, hogy az elsőnek objektív jellegét (vagy legalábbis az emberek akaratától független érvényesülését, „istentől való származását") emelték ki, a második létrejöttéhez, de főleg érvényesüléséhez a *hatalom, erőhatalom* meglétét feltételezték. A többfajta kísérlet közül hadd idézzem a legsikerültebbet: „*Törvények*, széles értelemben, munkálnak mind a testi (fizikai), mind az erkölcsi világban, (állami törvények) ottan természet törvényei, mellyek szerint a tüneмények szükségképpen [szükségszerűen, törvényszerűen] változnak; itten emberi szabadság törvényei [nem objektívek, az emberek — egy részének — akaratától függnek: állami törvények], mellyek szerint, Az igazság szabályait [állami törvényeket] erőhatalom is oltalmazhatja." (Frank Ignácz i. m. 13.)

[34] L. i. m. Bev. részét és 81., 92. lapját, hol a Jus Civile Romanum *'Római polgári Törvény'*, a Jus canonicum *'Egyházi Törvény'*, a Kollegia Juridica *'Törvényeket tanító Kollégiumok'*; az infama juris pedig *'törvény motska'* (uo. 120).

Fogarassy János 1844-ben *Magyar közpolgári törvénytudomány* [államjog, közjog] címen adja ki könyvét, Acsády Sándor munkájában (*Magános magyar Törvény* [ius civile] Pesten 1842.) is még a ius '*törvény*', ius privatum '*magános törvény*'. Frank Ignácz 1845-ben kiadott könyvében (*A közigazság törvénye Magyarhonban* [Magyar közjog: tehát a *ius* magyarításaként egyazon könyvcímben mind az *igazság*, mind pedig a *törvény* előfordul], Budán 1845.) a iurisprudentia '*törvénytudomány*', a ius commune '*köztörvény*', a ius feudale '*hódolás v. bérjavak törvénye v. egyszerűen feódi v. feodáltörvény*' (i. m. 11, 17—18), a Praxis Criminalis-t pedig '*Fenyítő törvény*'-nek fordítja (uo. 27).

Szlemenics Pál 1836-ban *Fenyítőtörvény*széki magyar törvényről ['magyar büntetőjog'] ír, előszavában *fenyítő igazság* ['büntetőjog'] olvasható. A könyv második kiadását a Magyar Tudós Társaság vállalta 1846-ban. Ehhez a kiadáshoz írt „Tudnivalók"-at Schedel [Toldy] Ferenc titoknok, amelyből arról értesülünk, hogy a mű „jelen állapotjában kiadásra méltónak" tartatott (l. az 1865. IV. kiadás 6. szlan lapját), miután a Társaság két r. tagja, Fogarasi János és Sztrókai Antal a kéziratot mindenféle szempontból rendbenlevőnek találta. A ius criminale '*fenyítő törvény, fenyítő igazság*' a Tudós Társaság hivatalos véleménye szerint is 1846-ban! A könyv utolsó kiadásában (még mindig: *Magyar fenyítő törvény* 1865[4]. Ökrös Bálint által javított és bővített kiadás) már keveredik a *fenyítő törvény* és a *büntetőjog* kifejezés több helyen (7, 8 kk. l.), ami a két kifejezés szimultán együttélésére mutat. Egyes jogi szakíróink terminológiájában tehát még 1865-ben sem győzte le a ius '*jog*' a ius '*törvény*'-t.

Még egy tényező fordíttatta többekkel a *jog* megjelenése után is a *ius*-t *törvény*-nyel, ez a *ius* poliszémikus volta.

Frank idézett munkájában: *igaz* ~ *igazság* 'ius' „csak azon értelemben *jus quod quis habet*, das Recht was man hat; némelykor *szabadság, tehetség, hatalom, jószág, kereset, követelés*." (I. m. 9. Az én kiem.) Frank a ius sok jelentése közül — e helyen — csak egyet hagyott ki, ami talán a leglényegesebb, és amit más helyen maga is és mások is határozottan aláhúznak: a *kötelesség*-et 'obligatio'. A *jog* ~ *kötelesség* elválaszthatatlan kapcsolata éppen abban rejlik, hogy *jog*-omat csak abban az esetben tudom érvényesíteni, ha az más(-ok) számára *kötelesség*-et jelent: „*Jognak* nem *tiszt* (vagy, mint újabb korban hibásan kezdették használni, kötelesség = Pflicht), hanem legfeljebb tartozás (Schuldigkeit) áll ellenében" — írja Stettner (Váltójog — Sáfár Imre királyi oktató szerint. Pesten, 1832, 4). Ha nem is szabatos a fogalmazása — „áll ellenében" — és nem is fogadta el az obligatio magyar megfelelőjét, a *kötelesség*-et, mint a *jog* ikertestvérét, de azt érzékelteti, hogy ami egynek *jog*, az másnak „*tartozás*". „. . . ami egynek igazsága [joga], másnak éppen terhe vagy kötelessége, tartozása, necessitas, officium, vulgo obligatio, Schuldigkeit, Verbindlichkeit" — írja Frank (i. m. 10). „Minden *igazságunkkal* (jogunkkal) szoros összefüggésben áll mások *kötelessége* . . ." (uo. 11). „. . . általában *jognak* neveztetik; mely mint az egynél több emberek közti viszony jellemzője, midőn kimutatja az egyikre nézve azt a' mit cselekedhetik, abban kijelöli egyszersmind azt is, amit a többek nem cselekedhetnek . . ." (Dósa Elek: Erdélyhoni jogtudomány. Kolozsvártt, 1861. 1). Még világosabban: „Erdélyhoni közjogtannak azon jogi szabályok rendszerezett foglalatát szokták nevezni, melyek az erdélyhoni polgárok és polgárzat [állam] közti viszonyt alkotó jogokat és kötelességeket szabályozzák" (uo. 41).

Amint látható, a *jog* szó megjelenése után is k ü l ö n k i e m e l i k a *ius* fogalmának másik alkatrészét, a *kötelesség*-et. A *törvény* szóba viszont, amely az állampolgárok egymás közti viszonyait szabályozza, beleértették mind a *jog*-ot, mind a *kötelesség*-et, hisz éppen azért *törvény* — vélték —, hogy egyiknek a jogát a másikkal szemben érvényesítse, annak kötelességévé tegye. Ezért élt ilyen hosszú ideig *törvény* szavunk a sokjelentésű *ius* fogalmának hordozójaként!

JOG 'IUS'

A magyar szókincsnek nem sok olyan szava van, mint a *jog*, amely körül születése pillanatától kezdve olyan parázs viták alakultak volna ki. Sokáig sem a szépírók, sem a szakírók nem fogadták el a *ius* magyar megfelelőjének. Elég hosszú harc után ismerték el létjogosultságát. Akik nem fogadták el a ius '*törvény, igaz, igazság*' értelmezést, és más megoldást kerestek, vagy az *ügy* szót javasolták a ius-ra, mint Faludy is a XVIII. század közepén, vagy a *gyök* szóval kísérleteztek. Faludy javaslata életképtelennek bizonyult két okból: először is az *ügy* 'causa' az egész jogrendszernek, "törvénykezésnek" csak egy részét — mégpedig az egészhez képest kis részét — a bíróság elé vitt „*ügy*"-et jelentette, másrészt az *ügyes, ügyetlen* szavakat már elég régen lefoglalták más fogalmak jelölésére (vö.: Nyr. XXV, 51—2). A Georch-féle próbálkozás a *gyök* szóval szintén nem talált visszhangra. Igen megérett tehát a helyzet egy olyan magyar szó létrehozására, amely rendet teremt a *ius, iustitia, verum, veritas, lex* szavak magyar megfelelése közti

zavarban, és mint önálló szó „csak" a latin *ius* magyarítására szolgál.[35]

A közfelfogás szerint a *jog* szót JANKOVICH-nak köszönhetjük (STETTNER i. m. 174—5; NyÚSz. stb.), aki felújította a kódexekorabeli *yog 'dexter'* szót és ellátta *ius* jelentéssel.

Eleinte nemcsak az *igaz, igazság, törvény* védelmezői nem fogadták el az „új" szót, maga SIMONYI is — aki egyébként elég világosan látta a *jog 'dexter'* és a *jog 'ius'* közti etimologikus kapcsolatot — helyteleníti a szót („A jognak tehát mai magyar neve csupa félreértés és álokoskodás eredménye . . ." írja 1896-ban. Nyr. XXV, 52, 53), de nem kívánja kiiktatni a magyar szókincsből, mert már polgárjogot nyert (uo.). A *jog* körüli harc intenzitását és — nyugodtan mondhatjuk — időbeni extenzitását is érzékelteti az a tény, hogy SZILY KÁLMÁN még 1918-ban, tehát majd egy évszázaddal a szó megjelenése után is szükségesnek tartja megjegyezni: „Már elmúlt az ideje annak, hogy közkeletű új szavaink ellen kapálódzunk. — A *polgárjog* nem germanizmus, hanem európaizmus . . . Ez is már 1835 óta szótározva van" (MNy. XIV, 167).[36] Itt meg kell jegyezni, hogy SZILY tévedett. Az első szótározása 8 évvel korábban megtörtént PAULY KÁROLYnál (Magyar tiszti írásmód a' polgári igazgatás és törvénykezés szótárával. Budánn, 1827. 76). PAULY, azonkívül, hogy a 76. lapon a *ius* negyedik értelmezésére a *jog*-ot használta, nem is tett többet a szó propagálására. A *ius*-t általában *törvény*-nyel fordítja: ius civile *'polgári törvény'*, ius criminale *'büntető v. fenyítő törvény'*, iuris consultus *'törvénytudó'*, ius fortioris *'ököltörvény, az erő törvénye'* stb. (i. m. 77, 79). Megtartja a régebbi *ius 'igaz, igaza'*, sőt a *'hatalom'* értelmezést is, de előfordul az is, hogy nem fordít: ius regium *'a' király igaza'* (i. m. 77), ius actuale, eventuale *'a' megfzülemlett, és a' fzülemlendő fejedelmi igaz'* (uo.), ius belli et pacis *'a hadnak és békességnek hatalma'* (uo. 78), ius Majestaticum *'Felség' jussa'* (uo.), ius gladii *'főben járó hatalom, vérhatalom, pallosi jus'* (uo. 78) stb.

[35] Azért „csak", mert a latin ius-nak is többféle jelentése van — mint erről fentebb már szóltam — és a magyar megfelelőnek vállalnia kellett ezt az örökséget is.

[36] A „közkeletű új szó", a *polgárjog* védelmezése megítélésem szerint kettős tartalmú. A német *Civilrecht, Bürgerrecht* magyar fordításától akarja elhárítani a germanizmus vádját, ugyanakkor a *jog*-nak mint új szónak a védelmezését is szolgálta. A „közkeletű" jelző viszont arról is árulkodik, hogy valamivel több mint két évtizeddel a nyelvész SIMONYInak a *jog* szó születését, értékét illető megállapítása után már széltében-hosszában elterjedt tagja a magyar jogi terminológiának, de mondhatjuk, a magyar szókincsnek is, tehát a szó legáltalánosabb értelmében k ö z k e l e t ű. Ez is arra mutat, hogy mennyire időszerű, milyen mértékben hiánypótló „aktus" volt a *ius* legmegfelelőbb magyar kifejezésének a „megteremtése".

KUNOSS ENDRE 1836-ban különbséget tesz az *ig, ig-az, ig-azság* [NB a szó töve mindenütt a feltételezett *ig* !] 'die Wahrheit, veritas' és a *jog* 'ius, das Recht' között. (Nála: *jogász* 'iurisperitus', *jogegyenlőség* 'aequalitas iuris', *joggát, jogsérelem* 'praeiudicium, *jogtanulmány* 'die Rechtslehre, scientia iuris' *jogviszony* 'das Rechtsverhältniss' (Szófüzér . . . Kassa, 1836). A budapesti 2. kiadásban, 1843-ban ezeket még megtoldja a *jogszerű*-vel 'Rechtlich'.

STETTNER és KUNOSS népszerűsítő erőfeszítései azonban egyelőre eredményteleneknek bizonyultak. A *jog* szó egészen a század második feléig mostohagyerek volt; vagy nem vettek róla tudomást, vagy vitatták létjogosultságát.

Fentebb már érintettem, hogy 1822 után is még erősen tartotta magát a ius 'törvény' értelmezés, ami különböző könyvcímekben és szövegekben mutatkozott meg.

Az igazság kedvéért azt is meg kell viszont mondanunk, hogy már a 40-es évektől kezdve olyan könyvcímekkel is találkozunk, amelyek egyértelműen a *jog* melletti állásfoglalásról tanúskodnak.[37]

Az is igaz viszont, hogy PAULER TIVADAR 1878-ban megjelent Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez c. munkájában még mindig keveredik a *jogtudományi kar* a *törvénykarral* (3, 11).[38]

A fentiekkel igyekeztem érzékeltetni a *ius* fogalmának a magyar szóhasználatban megmutatkozó sokrétűségét. Egyben-másban igyekeztem rámutatni a sokszínűség motívumaira is. Az „elegyes szóhasználat" főokának a magyarázatára azonban a két szó, a *törvény* és a *jog* e t i m o l ó g i á j a derít fényt.

TÖRVÉNY

A *törvény* szó etimológiájával többen foglalkoztak. Már a Nyelvújítási Szótár feljegyzi GELEJI KATONA magyarázási kísérletét 1645-ből: „Mózes a kővtáblákat a földhoz tsapá és eltőré, mellyvel-is a törvénynek *tőrevénysége* (az én kiem.) jelenteték, hogy tudni illik mindenektől kárhozatosan meg-tőrettetnék"

[37] CSACSKÓ: *Büntetőjogi* elméletek és a halálbüntetés. 1843. Az 1845-ben kiadott Buda városának törvénykönyve Bev.-jében következetesen *jog*-ról írnak a szerzők: MICHNAY ENDRE és LICHNER PÁL. SZOKOLAY: *Büntetőjogtan.* 1848., CSACSKÓ: *Büntetőjog* elemei, 1850., WENCZEL: A magyar és erdélyi *magánjog* rendszere. 1864., PAULER: *Jog* és Államtudományok Enciklopédiája. 1865. stb. stb.

[38] Tőle értesülünk arról, hogy 1818-ban még *Pristaldeum*-nak 'gyakorlati jogtudókat és derék ügyvédeket képező intézet'-nek hívták a nagyszombati *törvénykar*-t (i. m. 141).

(Titk. 399). Úgy vélem, hogy a *törvény* „törevénysége" mellett nem kell sokáig időznünk, ha az egyáltalán származtatási kísérletnek tekinthető.

FRANK IGNÁCZ a szót a görög *νόμος*-szal 'osztály, legelő' (szerinte az első görög törvények a legelőosztály körüli *rendcsinálást* jelentették), a latin *lex*-szel[39] és a német *Gesetz*-cel[40] összehasonlítva levonja a következtetést, hogy a magyar *törvény* olyasvalami, ami 'megtöri az önkényt' [rendet visz a rendetlenségbe, szabályoz stb.]. Véleményem szerint erre — az erőltetett analógián alapuló — magyarázatra sem szükséges sok időt fordítani. Az viszont megjegyzendő, hogy FRANK a francia *droit*-t az olasz il *diritto*-t és az angol the *right*-et helyesen eredezteti a latin *rectum*-, *directum*-ból, és megjegyzi, hogy ez már nemcsak törvény, hanem jus 'igazság' is (i. m. 11).

A szó tudományos magyarázatára VÁMBÉRY ÁRMINnak a magyar—török szóegyezésekről megjelent tanulmánya alkalmával, illetőleg azután kerülhetett sor. VÁMBÉRY felhívja a figyelmet az ujg. *törü*-re 'törvény, szabály, rend, zsinórmérték', csag. *töre*-re 'törvény'. (NyK. VIII, 182). VÁMBÉRY egyeztetését átveszi BUDENZ is: csag. osz. *töre* m. 'törvény', bár megjegyzi, hogy a *-vény* még magyarázatlan (NyK. X, 90). BALASSA deverbalis névszóképzés eredményének tartja; magyarázatul az alábbi példasor analogikus hatására utal: *-més :* kéremés, *-mény :* tünemény, vélemény, *-vény :* fösvény, kelevény, köszvény, örvény, törvény. BALASSA nem értelmez, de nyilván csak a magyar *tör* igéből való származtatásáról lehet szó nála [önkényt tör?!] (NyK. XXIV, 267—68).

Mint „idegen elem"-et [jövevényszót] mutatja ki MUNKÁCSI BERNÁT a votjákban a *töre, türe* 'macht, oberer, richter' szót és származékait és a török *türe* 'bíró', csag. *töre* 'prinz, gesetz, vorgesetzer, richter', ujg. *törü* 'prinz, sittle, regel, gebrauch', kun *tura* 'princeps', csuv. *töre* 'richter', mong. *törü* 'regierung, reichsverwaltung' és a cser. *törä, töra* 'bíró' szavakkal egyezteti (Idegen elemek a votják nyelvben. NyK. XVIII, 96). Amilyen határozott volt MUNKÁCSI a török > votják egyeztetéssel, annyira bizonytalanul nyilatkozik a török > magyar egyeztetéssel kapcsolatban: a törvény -vényje, illetőleg annak képző volta bizonytalan — írja —, de maga az alapszó is homályos (NyK. XXV, 177). Még kétszer visszatér a törvény származtatására. Először a kauk. *tarchon* 'gericht' szóval egyeztet (NyK. XXVIII, 253), majd feleleveníti

[39] *A legendo :* réztáblákra vésve nyilvános helyen volt kifüggesztve, mindenki olvashatta. Itt is a szabályok „törvények" r e n d j e a lényeges!
[40] Megállapított szabály.

(Nyr. LVII, 36) az ÁKE.-ban kifejtett óind származtatást (óind: *dharman* 'Gesetz, feststehende Ordnung od. Sitte'), mivel azt JACOBSOHN is elismerte (Zschr. f. vgl. Sprachforschung LIV, 207).

GOMBOCZ két ízben foglalkozott a szóval (NyK. XXXV, 278; MNy. III, 365). Mind a két alkalommal az ótör. (orkh. Th. ujg. — R.) *törü* 'loi, die entscheidung des fürsten, die gewalt, regierungsgewalt, die sitte, das gewohnheitsrecht' szóból eredeztet az alábbi adatok segítségülhívásával: oszmZ. *töre* 'loi, coutume, usage; spec. le code de Dschingiskhan', kun: *töra* 'lex', *türa* 'bíró', csagR. *töra* 'regel, gesetz', karaimR. *töra* 'das gericht, die gerichtliche Sache, der process', kaz. *türa* 'bíró', kirg. *törö* 'die gerichtliche entscheidung', csuv. *töre* 'судья', mong. *türü* 'loi, ordonnance, loi naturelle, principe, regle, méthode, gouvernement, régence, regierung, regierungsverwaltung', mandzsu *doro* 'regel, ordnung, sitte, handlungsweise, lebensart, beruf, grundsatz, prinzip, herrschaft, ceremonie'. GOMBOCZ e két cikkében teljességre törekedett, és felsorakoztatta a török és a vele rokon nyelvekből mindazokat az adatokat, amelyek a m. *törvény* szóval etimologikus kapcsolatban vannak vagy lehetnek. Értelmezési problémák nincsenek is a GOMBOCZ felsorakoztatta adatokkal: ha a magyar szó valamelyik régi török nyelvből eredt, a példák egyértelműen szólnak a magyar szó széles skálájú jelentéshalmaza mellett, azok megmagyarázását is lehetővé teszik. Viszont GOMBOCZ sem tud mit kezdeni a *-vény* képzővel. Lezáratlan kérdésként írja cikke végére: „deverbális képző?" Ezzel visszakanyarodik BALASSA gondolatához, és feleleveníti BUDENZ és MUNKÁCSI aggályait anélkül, hogy megkísérelné a *-vény* magyarázatát. A GOMBOCZ felsorolta példákban e g y e t l e n v e r b u m s e m s z e r e p e l, de hiába keresne az ember ilyent a szó török eredeztetése mellett állástfoglaló többi kutató említett cikkeiben is. BÁRCZI (SzófSz.) a török származtatás mellett van, az óind származtatást valószínűtlennek tartja, de ő sem magyarázza a képzőt. Egy szóról van tudomásom, ahol a *-vény* denominális nómenképzőként szerepel, ez a *hetevény* (PAIS: MNy. XXIX, 37—42).

A magam részéről sem tartom meggyőzőnek a *-vény* deverbalis nómenképző olyan mértékű analogikus hatását, hogy az — ebben az esetben — denominalis nómenképzőként szerepelhetne. A magyar *törvény* szónak a törökből való származtatását tehát — éppen a vázolt — morfológiai nehézségek miatt legalábbis kétségesnek tartom.

Az viszont valószínűnek látszik, hogy egy másik rokon nyelvbe, a mariba a törökből került a szó, ahogyan erre BUDENZ már 1875-ben rámutatott (Erdei és hegyi cseremisz szótár. NyK. IV, 332—

442). BUDENZ a csuvas—tatárból eredezteti, „vagy legalább ezekkel közös szó"-nak tartja a mari *tör, török, tör, török* 'egyenes; igaz, rectus, directus; verus' szavakat és származékaikat: *ik töras* 'egykorú, aequalis (aetate)', *törlem, tör is-tas* 'egyengetni, aequare', *törser, törsir* 'egyenetlen, iniquus', *törá, töra* 'bíró, judex', *töralem* 'ítélni, ítéletet hozni, judicare, judicium ferre', *törlanem,* 'megigazodni, se corrigere', *törlatem, törlem* 'megigazítani, corrigere', *törlataldam* 'megigazodni, corrigi' szavakat, illetőleg kifejezéseket (uo. 335).

Utoljára SETÄLÄ származtatását említem (Einige vor- und urarische *-er-* und *-r-* Wörter in den finnisch ugrischen Sprachen. Ung. Jb. VIII, 300—303). Az ő aggályait is a *-vény* magyarázatlan volta keltette fel, és szerinte a GOMBOCZ összeállította török sorból (BTLw. 132) nem is lehet a magyar *törvény* szót megmagyarázni („. . . ist der Wortausgang -vény bisher nicht befriedigend erklärt worden und kann auch durch diese Zusammenstellung nicht erklärt werden" (i. m. 300. Az én kiem.). SETÄLÄ visszatér a JACOBSOHN megerősítette (i. m. 205, kk) MUNKÁCSI koncepcióhoz (ÁKE. 610, kk): ős-v. előárja *dhermen* [ebből ered az óind. *dhárman* 'Stütze, Unterlage, Gesetz, Ordnung, Reihe, regelmäßig, wie es gehört, naturgemäß, rite; das Rechte, richtige Verfahren, Verfügung; die Natur, die Art und Weise eines Dinges'; vö. *dharmas* 'Satzung, Ordnung; Gesetz, Brauch, Sitte, Vorschrift, Regel, Bestimmung, Rechtsache, jus, Gerechtigkeit, das Rechte, Gute, Pflicht, Tugend'] > m. **termen* > *teruen* ~ *terven* ~ *tervén* > *törween* > *törvény*.

COLLINDER, BJÖRN — ha némi fenntartással is — szintén összeveti a *törvény* szót a szanszkrit *dharman* 'settled order, law, usage, manner; law of a thing's being, characteristic, property; right conduct; duty; bearer, supporter' és a *dharma-* 'established order, usage, institution, custom, prescription; rule; duty; virtue, moral merit, good works; right; justice: law' jelentésekkel. (Fenno-Ugric Vocabulary An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm, 1955. 138.)

A felhozott adatok jelentése kiválóan alkalmas a magyar *törvény* szó igen árnyalt jelentésgazdagságának a megmagyarázására a *jó*-tól a *hatalm*-on, az *ítélet*-en, az *igaz*-on át a 'lex'-ig, sőt a „*Rechte, jus, Gerechtigkeit*" jelentés más következtetések levonását is ígéri. (Erre alább visszatérek.)

A felsorakoztatott jelentésekhez még csak annyit, hogy sem a finnben, sem a többi finnugor nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek egyikében sem található ilyen **termen* > *terven 'lex, usus, potestas'* szó — mint erre SETÄLÄ rámutatott — (i. m. 302); megvan a

terve 'gesund' és mind üdvözlési forma 'heil' jelentésben.[41] Megvan a szó a vepszében *ťerťeh*, a vótban *terve*, az észtben *terve* és a lívben: *tiera* 'egész' jelentésben. A finn továbbképzett *tervehtää* 'üdvözölni' szónak vepsze megfelelője: *ťerťehtan* 'küssen'. A lappban: *daervas* ~ *diervas* ~ *tiervas* ~ *tīrvs tīrves* 'gesund' (SETÄLÄ i. m. 302).

Eredeti jelentésnek SETÄLÄ a 'ganz, unversehrt, integer'-t veszi és a jelentésfejlődés alátámasztására indogermán példát, illetőleg derivátumait említi: idg. **koi̯lo-* **koi̯la-* a svédben pl: *hel* 'ganz', a gótban: *hails* 'gesund', *gahaiłs* 'ganz, unversehrt', a svédben mint ige: *hela* 'heilen', mint főnév: *halsa* 'Gesundheit, Glück, Grus', óegyhszl.-ban: *cèlr* 'ganz, unversehrt, heil, gesund', oroszban: *cěl, cělyj* 'ganz, lauter' stb. (uo.)

Hangtanilag SETÄLÄ az alábbi sort teszi fel: **dhermen* > m. **termen* > **teruen* > *töruen* > *törueen* > *törvény*. Ez elfogadhatónak látszik. A sor magyarázatára felhozott fokváltakozás [d > t, m > v] azonban vitatható. Elképzelhetőnek látszik viszont a **dh* > m. *t* hanghelyettesítés eredményének. Az *m* > *v* valószínűsíthető, mivel ilyenre más példák is vannak: *a)* intervokalikus vagy szóvégi helyzetben: f.: *nimi* 'name', lp.: *namma, nama,* md.: *lem,* ch.: *ləm, lüm,* votj. zr.: *nim* ostj.: *nim* ~ m. *név, neve* (COLLINDER i. m. 39); *b)* liquidák után: lp.: *njalme* 'mouth', ch. *jəlmə, ńõlme* 'tongue; langage', vg. *nɛɛlm* 'tongue' (1. sz. 1. szem. birt. szem. rag: *ńilməm)* ~ m. *nyelv* 'tongue; langage' (i. m. 43). Ezek alapján valószínűsíthető a tremulans + m *[rm]* magyar *v*-je is. Az *e* > *ö* SETÄLÄ szerint is későbbi labializáció, a *ven* > *vény* viszont a deverb. *-vány -vény* [esetleg a denom. *-mány, mény]* analogikus hatása.

Ha a finn *terve*, a vepsze *tėrveh*, a vót és észt *terve*, a lív *tiera* és a lapp *daervas* alapjelentése valóban 'ganz, unversehrt, integer' — ahogy SETÄLÄ állítja, akkor feltehető, hogy a finnugor korban történt a szó átvétele (a fenti alapjelentésekkel vö. óind *dhárman* 'Stütze, Unterlage, Ordnung, naturgemäß' stb. jelentéseket), és az egyes rokon nyelvekben más irányú jelentésfejlődés történt. A kikövetkeztetett alapjelentéstől a magyar jelentés távolodott el leginkább, a szó a *szokás* > *törvény* 'lex' hordozója lett. Hogy igen hosszú ideig a *ius*-t is jelentette [pontosabban jelenthette],

[41] Vö. *tervee* 'ép, egészséges', *terve* v. t. *miehelle* (v. *mieś)* 'légy üdvöz (salve)', t. *tulon* v. *tultua* v. *tulemasta* 'isten hozott (v. hozta)', *tervetullee* 'szívesen látott', *terveellise* 'egészséges', *tervehdykse* 'üdvözlet', *tervehti-* v. *tervehta* 'üdvözölni', *kaydü tervehtimassa* 'látogatást tenni v. tisztelkedni (vkinél)', *tervehty-* 'meggyógyulni', *tervehyttä* 'üdvözölni', *terveise* 'ép, egészséges', *terveyte* 'egészség', *tervey* v. *terveyty* 'meggyógyulni, fölépülni' (SZINNYEI: Finn—magyar szótár. 1884).

a SETÄLÄ-féle etimológia erre is magyarázatot ad.[42] Szerintem ez a magyarázata annak, hogy a magyar nyelvben a *törvény* jelentette mind a *lex*-et, mind a *ius*-t még abban a korban is, amikor az európai nyelvekben már régen végbement a két külön fogalom nyelvi megkülönböztetése is.

A jelentésbeli egyezés alapján SETÄLÄ származtatása meggyőzőbbnek látszik;[43] hangtani fogódzókat is lehet találni, ha nem is éppen úgy, ahogy SETÄLÄ gondolta.

JOG

Mint arra már utaltam, a szót először PAULY KÁROLY szótározta. Ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy szótárában helyesen rátapintott a szó etimológiájára: „*Jus*, törvény, igaz, igazság (Jog)." Megjegyzés a Jog-hoz: „Ius, Jog, hajdani mondáskép jobb kezet jelentett. Ezen kifejezés formájával él a német das Recht, a' francia *le droit*, és ebben az értelemben használlyák is ezt a' Szót" (i. m. 76. lapalji jegyzet). Úgy látszik, PAULY származtatási kísérletét — a legutolsó, zárójelben használt értelmezése a *ius*-nak — nemcsak SZILY nem ismerte — ahogyan erre a fentebb közölt idézetekből következtetni lehet —, hanem a maga korában sem volt eléggé ismert, mert különben nem kerülte volna el a harcos neológus, STETTNER GYÖRGY[44] figyelmét, aki mint a *jog* propagátora helytelen etimológiai kísérletével kivívta a nyelvészek ellenszenvét a szó ellen, és nolens-volens egyik elindítója lett a „jog" körüli harcnak.

Hogyan „magyarázza" STETTNER a szót, és mit hoz fel védelmére? „*Jog*. Jus. Recht. Ezen szót JANKOVICHnak köszönjük; ő utána többen kezdettek vele élni 's DÖBRENTEI már 1822-ben (Külföldi Szinjátékai' II. Kötetében, a' 226 d. lapon).[45] A' szó' törvényszerüségének bebizonyítására röviden csak ennyit mondunk: Valamint IUS.-tus-nak IUS: úgy IG-az-nak, hogy IG a' gyöke, senki sem tagadhatja. Csak az lehet hát a kérdés: valljo ı az IG-ot szabad-e JOG gá változtatni? Hogy az I önhangzót mássalhangzó előtt J-vé változtatni, 's valamely önhangzóval társítani nem tilos, mutatják a' közajkakon forgó: Ih, Ihar, IHász, Ihszalag szavak, mellyek az irói nyelvben inkább JUh, JUhar, JUhász, és JUhszalag alakban divatoznak. De hogy a' J mellé társitott önhangzó épen O is lehet, példát hagyott rá a' tiszteletes régiség a' IOchtatnia, IOnkabb és IOrgosson szavakban, mellyeket ma így ejtünk: Iktatnia, Inkább, Irgasson Lásd Révai, Antiquitates Literaturae Hungaricae. 122" (i. m. 174—75).

Megint az *igaz, igazság* nyomasztó hatása! Mi más késztette volna STETTNERt is — éppen úgy, mint elődeit[46] — az *igazság ig*-gyökének a „felfedezésére"!

Ugyanez az *ig* — „gyök" ismerhető fel KUNOSS ENDRÉnél is (Szófüzérében), aki ugyan különbséget tesz az *ig, ig-az, ig-azság* 'die Wahrheit, veritas' és a *jog* 'das Recht, jus' között, de ez a különbségtevés nem más, mint a *jog* **ig*-ből való származtatásának az elleplezése.

FRANK IGNÁCZ sem tud szabadulni az *igaz, igazgat, igazit* szótól, noha egy helyen érzékelhetően rátapint [vagy rátéved?] a helyes eredeztetésre: „ujabb időkben terjedni kezd a' *jog* szó, mellynek régi igaz értelme: jobb kéz; párja volt balog, melly ma is csak bal" (i. m. 9). Ugyanabban a munkájában két lappal hátrább: „Egyébiránt megjegyzésre méltó, hogy valamint a' német nyelvben, *das Recht, was man hat*, összefüggésben vagyon más szavakkal, *das rechte, rectum*, és *richten, regere, dirigere ;* hasonlóképpen a' magyarban igaz, igazság öszvefügg avval: igazit, regit, dirigit, nem pedig a' jóval, a' honnan származik a jog szó." (I. m. 11.)

A század végén 1896-ban [!] még él az **ig*-ből való „származtatás" NAGYSZIGETHY KÁLMÁN cikkében, aki lényegében megismétli STETTNER **ig* > *jog* elképzelését (Nyr. XXV, 121—22).

Először BUDENZ foglalkozik a feleleventett *yog* etimonjával. Szerinte a *jó* a rokon nyelvekben is együvétartozik a *jobb* 'melior, dexter', *jog* 'dexter', *jogb* 'dexterior' kifejezésekkel. A *jog* a *jovog*-ból fejlődött a *balog* > *bal* analogikus hatására. A *jovog* > *jóg* > *jog* sor szemlélteti a fejlődést: a *jog* tehát képzett, összevont szó a *jovog*-ból. Helyesli, hogy a *ius* fogalmának a magyar kifejezésére felújították, mivel ius = igazság, „az *igazság* és *jó-jog* pedig minden isteni és emberi szerint együvé tartoznak" (Nyr. I, 254).

[42] Vö. 'Rechtsache, jus, Gerechtigkeit, das Rechte'.

[43] Igaz az, hogy SETÄLÄ származtatásának is megvan az a vitathatatlan gyengéje, hogy egyetlen *termen* adatunk sincs.

[44] Az ő gondozásában jelent meg KRESZNERICS gyökérésző szótára, maga is sokat fáradozott „a jogi műszavak magyarosítása körül", és *Váltójog* címen 1832-ben magyarította SÁFÁR IMRE királyi oktató munkáját (l. SZINYNYEI: Zádor [Stettner] György c. a. 1695—97. hasáb).

[45] Csak a történeti hűség kedvéért jegyzem meg: Nem volt szükség SZILY-nek megtalálni a szót DÖBRENTEI-nél, ahogy a NyÚSz.-ban írja, mivel — a fenti idézet tanúsága szerint — STETTNER már 70 évvel korábban, 1832-ben felhívta erre a figyelmet!

[46] SÁNDOR ISTVÁN: Sokf. (1801): 198, és a Baranyamegyei Tiszti Szótár készítői 1807.

Simonyi húzza meg a lélekharangot az **ig*-ből való származtatás fölött, amikor elveti az *ig*-azság *ius*-titia párhuzamot mint helytelent, rámutatva a *jog* képzett voltára. A Budenz-féle eredeztetéshez képest újat ő sem mond, az értelmezést is teljes egészében átveszi tőle (Nyr. XXV, 51—52).

Még egyszer kísértett a délibábos magyarázás a Nyelvőr hasábjain (XXVIII, 556—57). Réthei Prikkel Marian a jog eredeztetéséhez megfejtési kulcsként idézi fel Podhraczky József elmefuttatását (TudGy. 1835. I, 67): a *jog* [a régiségben is] két jelentésű: *a) 'jobb kéz' : b)* 'jus'. [!] Podhraczky — „elméleté"-nek alátámasztására — Verbőczinek a „vera nobilitas usu *disciplinaque militari* acquiritur" (I. Tit. 4. 5) gondolatát eleveníti fel. Tehát: jobb kézben a kard, csak karddal szerezhetett valaki a múltban is ius possessionariumot, „kézenfekvő" a következtetés: mindenféle jogot csak karddal lehetett szerezni, tehát *ius 'jog'* [azaz dexter]. Annak ellenére, hogy ez ellen az ostoba „elmefuttatás" ellen egy bécsi névtelen szót emelt (TudGy. 1835, IX, 54) kifejtve, hogy mind a jog 'dexter', mind a jog 'ius' a jó-ból 'bonus' származik, Réthei nem veti el Podhraczky „elméletét", hanem megállapítja, hogy Jankovich egyszerűen „a *jog* szót alkalmazta *ius* értelemmel" (Nyr. XXVIII, 557).

Helyes volt-e Jankovich eljárása a régi *yog* felújításával? Úgy vélem, hogy a magyarítás körüli problémák tisztázásához érdemes megvizsgálni a latin kifejezésnek más nyelvekre történő „lefordítását".

Ahogy erről fentebb már szó volt, több magyarázó érintette, hogy a latin *ius* fordítása több európai nyelvben a 'dexter' szó második jelentése. Vegyük sorba:

A f r a n c i a *droit* ~ óprovencal *drech* 'qui est a droit'-nak felel meg mint adjectivum. Ellentéte: 'a gauche'. Csak a XVI. század óta van a franciában, akkor szorította ki az ófr. *destre*-t (< lat. *dexter) :* ez maradt meg a spanyolban: *derecho. Droit)* < lat. *directus* (mint adj.). *Droit* mint főnév < lat. *directum, verum directum* 'le bon droit' jó irány, jó oldal.[47]

Az o l a s z *diritto* [rég.: *dritto]* mint adj.: *'destro* [< lat. *dexter*, 'leale, giusto, vero, legittimo, accorto, astuto'; mint főnév: 'il giusto, tassa tributo, legge, regione, giuztizia'] < vulg. lat. *directus* (Angelico Prati: Vocabolario Etimologico Italiano. 1951.).

[47] Oscar Bloch: Dictionnaire étymologique de la langue française. Paris, 1932. ugyanígy Walter v. Wartburg, aki a *droit*-nak négy jelentését szótározza: 1) 'gerade' 2) 'Recht' 3) 'rechts' 4) 'geschickt' (Französisches Etymologisches Wörterbuch B. 3. 1949. *directus* c. a.).

A n é m e t *Recht* „ist eine erst westgerm. Substantivierung des adj. *recht*, ahd. mhd. asächs. afrank. *reht*, fries. *riuht*, ags. *riht* engl. *right'* das in gerader Richtung Befindliche, Gerade (mlat. directum, diretum), das geordnete Lebensverhältnis" (Götze-Mitzka: Trübners Deutsches Wörterbuch. 1954. 334—35). Kluge a lat *rectus*-ból származtatja: idg. *rĕg* > ai: *rju* 'gerade, richtig, gerecht' > lat. *regere* 'lenken' (ennek a pass. perfectuma). A jobb 'dexter' jelentést — úgy, mint a franciában, később vette fel, mivel az ófn.: *zeso* > Kfn: *zese* (< lat. dexter) szavak a fogalmat fedték (Kluge-Götze: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 1934).

A r o m á n *drept* jelentései: 'egyenes, sík, átv. egyenes, becsületes, nyílt, átv. igazságos, átv. jogos, jobb kéz, jog, jogtudomány, járandóság, igaz, igazság, igazságosság' (Dictionar Romin — Maghiar. 1957.).

Az o r o s z *прадый* 'rectus, dexter, justus', *право* 'jus', *править* 'regere' < lat: *probus* (vö. viri probi) (Preobrazhensky: Etymological Dictionary of the Russian Language. 1951).

A felhozott példák — az utolsó, az orosz kivételével — a lat. *directus* ['gerade' átv. 'gerade durchgehend', késői lat. 'recht, gerecht', majd rechts, geschickt, Recht], *rectus* ['gerade, aufrecht, regelrecht, schlicht, rechtlich', a **rectiara* ti. *via* 'geradesweg'] < *rego* származékai. (Walde-Hofmann: Lateinisches Etymologisches Wörterbuch. 1938).

Az *egyenes, jó, jobb* ~ *jobboldali, jog* j e l e n t é s f e j l ő d é s, i l l e t ő l e g j e l e n t é s b o k o r t e h á t n e m c s a k a m a g y a r j e l l e m z ő j e, m e g v o l t a z a z i n d o g e r m á n b a n, é s a z a b b ó l s z á r m a z ó n y e l v e k b e n i s.

A további kérdés, hogy ez calque-jelenség-e vagy véletlen egybeesés. Ennek megválaszolására vissza kell nyúlnunk az emberiség korábbi történetéhez.

A tudományos genetikai vizsgálatok egybehangzó megállapítása szerint a *munká*-nak alapvető szerepe volt az emberré válásban. Ahogyan a munkavégzés — tudatos cselekvés — feltételezte a gondolkodás, a gondolatközlés kialakulását, és ennek megfelelően szükségszerűen kialakult a gondolatközlést szolgáló nyelv, a nyelvi kifejezés eszközei, a hangképző szervek, ugyanúgy megfelelő moduláción mentek át a mellső végtagok és az embernél a munka végzésére alkalmas *kéz*-zé [kezekké] váltak (Engels: A munka szerepe a majom emberréválásában. Marx—Engels Vál. II, 76—77). A munkavégzésben nem egyforma szerep jutott a két kéznek, a jobb kézre nagyobb feladatok jutottak, ezért az ügyesebb, jobb lett. Ma is az emberiségnek kb. 95%-a jobbkezes (Dalmady Zoltán:

A balkezesség. Term. Tud. Közl. LXV, 101). Az archeológiai leletek is arról tanúskodnak, hogy ez az állapot nem újkeletű: az i. e. 3. ezredből származó ninivei reliefeken levő alakok jobbkezesek. A bronzból fennmaradt szerszámok, eszközök szintén jobbkezességre vallanak. „Ameddig tehát időben nyomozni tudunk, mindenkor a jobbkezességet találjuk uralkodónak." (DALMADY i. m. 102.)

Kézenfekvő tehát az a feltevés, hogy a bal és a jobb kéz értékelése között különbség volt a legrégibb időkben is. Ha ez az értékkülönbség megvolt, meg kellett teremteni annak a nyelvi kifejezését is. A *jobb* ~ *bal*, a *jó* [jobb] ~ kevésbé jó ~ *rossz* absztrakt fogalmak, kialakulásukat, eredetüket nyilván valami konkrétnak kellett megelőznie, hiszen a gondolkodás fejlődésének dialektikája szerint az emberi megismerés az egyszerűtől az összetett, a konkréttól az absztrakt felé halad. Milyen természeti valóságban kereshetjük ezeknek az elvont fogalmaknak az eredetét? HAJDÚ PÉTER igen meggyőző okfejtése és a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó nyelvekből vett igen nagyszámú adatai alapján ezt a konkrét természeti valóságon alapuló „fogalmat" az *egyenes*, az *egyenes irány*-ban kell keresnünk (Die Benennungen der Begriffe Recht- und Link. Act. Lingu. I, 171—208). HAJDÚ véleménye szerint az ősember számára előnyösebb, „jobb" volt a sík, az *egyenes* terep, ahol jól tájékozódhatott, nem kellett meglepetésszerű veszedelmektől tartania. Ez a fogalom tehát erősen „természetszagú", konkrét tapasztalaton nyugvó; nyelvi kifejezője is ilyen jellegű volt. A gondolkodás fejlődése kitermelte ezeken a konkrét tapasztalatokon nyugvó fogalmak magasabbrendű, elvontabb változatait, mint a *jó, szép, igazi, helyes*. HAJDÚ a nyenyec, kamasz, a chanti, manysi, udmurt, mari, lív, észt nyelvekből vett nagyszámú példával bizonyítja, hogy a *jobb-oldalt* jelző kifejezések egyben *jó, helyes, igaz, valódi, jogos* stb. jelentésűek is, és mind az *egyenes, egyenes irány*-ból eredtek. Sémája szerint az eredeti jelentés: *egyenes, egyenes irány* (konkr.) két irányban fejlődött tovább absztrakció folytán: *a) jobb oldal ; b) jó, szép, igaz* stb. Ugyanígy az ellenkezőnek *nem egyenes, görbe* az eredeti jelentése, amelyből ugyancsak absztrakció folytán: *a) bal oldal ;* és *b) rossz, helytelen* stb. fejlődött.[48]

A jobb és a bal kéz értékkülönbségének a kifejezésére kialakult *„jobb'* és *„bal"* fogalmak, illetőleg kifejezések ma is megőrizték az elsőnek melioratív, a másodiknak pedig pejoratív ízét. Ha csak a magyar nyelvre gondolunk, egyrészt a *jó* 'bonus', *jobb* 'melior, dexter'; másrészt a *bal*[~ *balog*] 'malus' stb. említhető.[49] Az utóbbihoz l. *balszerencse, baleset, bal kéz, kétbalkezes, balfogás, baljóslat, balsors, balf* . . ., stb. (vö. i. m. 174). A jassz *„link"*-je *(link pasas, linkel)* is ebbe a családba tartozik.

Ha visszagondolunk a francia, német, olasz, orosz, román példákra, amelyeket a *ius* nemzeti nyelvű kifejezésének a családjában említettem, és ezeket a példákat még megszerezzük a magyar kódexirodalomban olvasható sok *yog* 'dexter' adat egyikével-másikával: „the ʒent kezed oltalmaʒ̋on halalom koron ees te *yogod* (az én kiem.) engom hoʒʒad fogagy̋on"; „Monda athya iſten en vramnak Iheſuſnak, ȳlȳ en *yogomrol*" (az én kiem.). „Vr kriſtus te *yogȳd* (az én kiem.) felol" (NySz., RMNy. II. 6), *Szent-jog* 'dextra sancta' [Sancti Stephani] (OklSz.) 1395: Monasterii de *Zentyog* (Lelesz Acta 22/19), 1436: Dominus Abbas de *Zenthiog* (KárolyiOkl. II. 182), 1459: Blasin Abbas de *ZenthJog* (Lelesz Acta 70/32), 1461: Ecclesie de *Zenthjog* (OL. D. 15640), 1492: Conuentus ecclesie de *Zenthiog* (KárolyiOkl. III. 8. Szentjogi Konvent: Csánky: VI. 639), a *jobb*[oldal] előkelő szerepe kézenfekvő.

Összefoglalva: a *jog* 'jus' *egyenes, egyenes irány* alapjelentésre visszamenő szóból ered. Ebből a jelentésfejlődés folytán *helyes, igaz, jó*, másrészt *jobb*[oldal m. *jó* 'bonus, dexter'] fejlődött, az általam — korántsem teljességre törekvően — felsorakoztatott európai nyelvekben is. Nem véletlen tehát az említettem nyelvekben a *jus dexter* kapcsolat, hanem szerves következménye, általános tükröződése a fent vázolt gondolatfejlődésnek, mondhatnám: általános európai calque.

Az *általános jó, „közjóra ügyelő hatalom", igaz, igazság, törvény, jog* tehát nem véletlenek vagy tévedések halmazata — ahogy SIMONYI gondolta, hanem szükségszerű lecsapódása a *jó*-ról, *jog*-ról, *törvény*-ről (vö. 'ordnung, regelmäßig, richtige Verfahren, Ordnung, Regel, Brauch, Sitte, das Rechte' jelentésekkel) alkotott korábbi közös fogalmaknak, a ma már csak tüzetesebb vizsgálódás árán meg-

[48] I. m. 175—92. L. ott a példákat és az irodalmat is, amit itt helykímélés céljából nem ismétlek meg.

[49] Vö. még GRIMM megjegyzését a jobb kézről: „In der älteren ſprache drückt daher munt ſowohl manus als actoritas, poteſtas aus." (Deutsche Rechtsaltertümer. Besorgt durch A. HEUSLER u. R. HÜBNER. Leipzig, 1922. I, 190). „. . . vor richter und urtheilen, Stand recht der *kläger*, links der *beklagte* oder Schuldige." (I. m. II, 432.) A fr.-ban is kimutatható ez az értékkülönbség. A *jobb kéz*-ről írja WARTBURG: „. . . bedeutete urspr. 'die richtige, die zur ausführung der hantierungen geeignete hand" (Franz. Etym. Wb. i. h.). Uo.: a burg.-ban: *gauche* 'ungeschickt'. CALDERON: Zalameai bíró c. drámájának a filmváltozatában a bírói tisztség jelvénye: a bíró házának falára kifüggesztett *jobb kéz*.

állapítható egyazon fogalmi tőről fakadásnak.

A közös tőről való sarjadzásnak ez az emlékképe nagyon is kapóra jött az osztállyá szerveződött birtokos, *„hatalmas"* rétegnek, amely törvényeket hozott a „közjó" ['az osztály érdekeit szolgáló jó'] megteremtésére és megszilárdítására, *jog*-ot biztosított egyeseknek, *kötelességeket* szabott meg másoknak. Mindezt az egész társadalom érdekében kiépítendő *rend*, *„jogrend"* megtévesztő ideológiájával leplezi, ahol a jók boldogulnak, mivel a *törvény* „a gonosz, a rossz megtörésére" való. Ennek az ideológiának az elterjedését csak támogatta, erősítette a vallási képzetek miszticizmusa, a világ felett uralkodó legfőbb törvényhozó Úr emberi fantázia teremtette alakja, aki „elülteti a természetbe annak fejlődését meghatározó törvényeit" ugyancsak a „közjó" érvényesülése céljából: „Amikor kialakul a társadalom államrendje, élén az uralkodóval, a képzelet létrehozza az egész világon uralkodó legfőbb szellemi lény, a mindenható isten képzeletét, és benne látja azt az erőt, amely rendet visz be az eredetileg kaotikus természetbe, éppúgy, mint a világi uralkodó törvényeivel az alapjában anarchisztikus társadalomba" (Molnár Erik: A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái. 1955. 11).

Ez a magyarázata a magyar nyelvhasználat látszólagos bizonytalanságának, terminológia-keveredésének és a *jog* szó — viszontagságos sorsa után kialakult — szilárd helyzetének. Kevesen tudják, hogy a *jog* viszonylag fiatal hajtása a magyar szókincsnek, olyannyira meggyökeredzett. Derivátumaiban, összetételekben egyik legárnyaltabb szavunk lett, sőt talán manapság egy kicsit többet is használunk belőle, mint amennyi feltétlenül szükséges volna.

III. BÍRÓ

„Habár a jogsérelmeknek magán- vagy vérbosszú útján orvoslását még szent László törvényei is megengedik,[50] mégis már az ősalkotmány idejében találkozunk jogvitákat eldönteni hivatott bírákkal" — írja Hajnik Imre (A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és Vegyes-házi királyok alatt. 1899. 3), a múlt század végének kiváló jogi szakírója. Hajnik megállapítását írásos emlékek támogatják. Bíborban született Konstantin leírása szerint: „Első fejük [a türköknek, értsd: magyaroknak] az Árpád-nemzetségből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek . . ." (A birodalom kormányzása. Moravcsik Gyula fordítása: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. 1958. c. gyűjt. kiad. 83.) Ibn Ruszta is megemlékezik a két főnökről („Főnöküket K. n. d. h.-nek [: kende] nevezik. Ez a név királyuk megkülönböztető címe, mert annak az embernek a neve, aki királyként uralkodik rajtuk, Dzs.l.h [: gyula]." Ford.: Kuun Géza uo. 52).

A jogvitákat eldöntő b í r ó i f u n k c i ó és ebből folyólag a *név* is régi; a honfoglalás előtti korban már megvolt (Molnár Erik a IX. századra teszi kialakulását, illetőleg megjelenését a *törvény* 'szokás', a *tanú* és a *bírság* 'ítélet' szavakkal együtt. Őstört. 152; Bárczi a szó etimonját ugor eredetűnek tartja. SzófSz.).

Megvizsgálandó tehát a *bíró* szó etimonja, nemkülönben derivátumai, hogy a szó eredetét, jelentését, jelentésfejlődését világosan lássuk.

BÍR

JELENTÉSE

A sokjelentésű szó a mai nyelvérzék számára főleg csak a germanizmusként ható „bír valamit" értelemben jelentkezik. Nyilván ez a magyarázata annak, hogy Szarvas Gábor már 1877-ben „nagyon üldözött és meghajszolt kitétel"-nek nevezte (Nyr. VI, 493). Ez az oka annak a — napilapokban és folyóiratokban

[50] „Si qui domi pugnaverint et ad judicem non venerint, nil quaerat judex" (III/27. CorpJur. 86—87).

lezajlott — vitának is, amely a szó létjogosultsága, magyarossága körül bontakozott ki.

Eltekintve azoktól a csatározásoktól, amelyek a szó körül már a Szépirodalmi Figyelő korában megfigyelhetők — ezek arra késztették Arany Jánost, hogy részletesen kifejtse az ezzel kapcsolatos álláspontját (l. alább) — az első és egyelőre még szordínóval megfogalmazott kérdést 1906-ban tették fel: helyes-e a *bír* ige használata? (MNy. II, 383). 1912-ben újra vissza kellett térni a *bír* védelmére („. . . *a bír valamivel* . . . se nem újszerű, se nem magyartalan kifejezése nyelvünknek." MNy. VIII, 326). A vihart az Est c. folyóirat egyik olvasója idézte elő, aki nem fogadta el az Akadémia álláspontját, és a szót kiirtandó germanizmusnak bélyegezte (1916. május 4. sz.). Többen felszólaltak pro és contra: mellette csak nyelvészek. Az ellentábor különböző felfogású emberekből állt, akik közül hol germanizmussal, hol latinizmussal [kettős accusativus: aliquem uxorem habere] marasztalták el a szót és védelmezőit.[51] A vihar elült, de a vitát — megítélésem szerint — nem tudták megnyugtatóan lezárni, és a szó továbbra is üldözött (vagy legalábbis kinézett) tagja maradt a magyar szókincsnek.

Mi volt a szó jelentése a nyelvemlékek szerint? 'validus sum, valeo, stark, kräftig sein'; 'compos, potens sum alicujus rei, macht über etwas haben'; 'par sum, gewachsen sein'; 'possum, potens sum, vermögen'; 'dominor, rego, impero, herrschen'; 'occupo, subigo, in dicionem redigo, besetzen, unterwerfen'; 'impello, commoveo, bewegen'; 'sustineo, aushalten'; 'possideo habeo, teneo, haben, besitzen, innen haben'; 'destino, bestimmen' (NySz. a példákat l. ott). Igekötővel: *el-bír* 'devinco, subigo, in ditionem redigo, besiegen, unterwerfen'; *le-bír* 'ua.'; *meg-bír* 'ua.'; intransitiv formában: *birik* 'unter die herrschaft kommen' (uo.). A NySz.-ban bőségesen található példa mindegyik értelmezésére.

Mik a jellemző vonásai ezeknek a példáknak? Az első: mindegyiknél megvan a testi, fizikai erő, az 'erősnek, hatalmasnak lenni, hatalma alatt tartani' színezet. Az egyiknél közvetlenül és kitapintható durvasággal domborodik ki ez az alapjelentés. NySz.: „Az orozlan mykoron magat byrna, az ew kegyetlensegevel sok ellenseget zerzet maganak" (Pesti: Fab. 14/b); továbbá: „hatalmakkal byryak [az jószágot]" (LevT. I. 80) „Az ő ősik hatalmaswl bírta Botes hazanak felet" (uo. 301) „Szabad birnunc marhat czac ô ne birion minket" (BornPréd. 552).

[51] L. Budapesti Hírlap 1916. május 9, uo. május 10, uo. május 14.; Az Ujság 1916. szeptember 24.; Nyr. XLV, 253—54, XLVI, 44—46.

„Az Ur bir az egész földdel, és minden benne élőkkel" (Molnár A.-tól idézi Arany János a Nyr. VI. k. 493. l.-jára írt glosszájában. Közli Voinovich Géza: MNy. XIII, 157).

De azokban a jelentésekben is, amelyekben *'jószágot bír ~ jószága van, képes valamire, tud valamit'* stb. félék a domináns elemek, közvetve — minden erőltetett belemagyarázás nélkül — kihámozható az *'erő, hatalom'* értelem. Az igekötővel ellátott alakok egyértelműek. NySz.: „Ne haggyad magadat az haraghnak meg byrny" (Debr. K. 537); „Katheryna meg byra sok ellenséget" (ÉrsK. 457); „Gőregországot tőrőc meg birá" (BFaz: Castr. A 2); „Arabiat . . . es egyptom földet mind megbirá.[52] Ugyanezt a „vezetőjelentést" olvassa ki Lőrincz Károly a „Kezére bírt jószág" és „Kezéről elbírt a jószág" székely szólásmódból, a „templomhoz birató föld", „pogány kézre bírtak", „indulatait bírja" 'győz indulatain, erőt vesz rajtuk' és „Szegény ember szándékát boldog isten bírja", 'rendelkezik fölötte' kifejezésekből, illetőleg közmondásból (Nyr. IV, 402).

A *bír* alapvető és elsődleges jelentését már Heltai Gáspár is felismerte, és tudatosan alkalmazta bibliafordításában. A Genesis latin szövegét „Fecitque Deus duo luminaria magna: luminare minus, vt *praeesset nocti*" (Biblia Sacra. Antverpiae MDXC. Cap. I. 16) Bátori László „. . . hogy *előtte lenne* a napnak" szöveggel fordítja — mint a példa mutatja —, szolgai módon, szóról szóra (1456). Károlyi Gáspár [„. . . hogy *világosítana* nappal"] eltér az eredeti latin jelentéstől (1590). Káldi György kétféleképpen: „. . . hogy *vezérlené* a napot (1605—7-i kiadás: közeledik a *praeesse* jelentésének megragadásához), és: „. . . hogy *előtte lenne* a napnak" (Az 1626.-i kiadásban visszatér tehát a Bátori-féle fordításhoz). A *praeesse* legpregnánsabb magyarítója a XVI. században Heltai Gáspár, aki az idézett szöveget így fordítja: „És az Isten csinála két nagy világosító állatot, *mely birná a napot* [nem fordítja a luminare maius-t] és kicsiny világosító állatot, *mely birná az éjet.*" (mind az én kiem.) (1551)[53]

A későbbi fordítások átveszik a *praeesse* lényegét: *erő, bírás, uralom :* Komáromi Csipkés György: „. . . hogy *uralkodnék* nappal" (1685); Bloch Móricz: „. . . a nappali *uralkodásra*" (1840); Tárkányi B. József: „. . . hogy *uralkodjék* nappal" (1862).

[52] Zoltványi L. Irén közli (NyK. XVII, 218), hogy Toldy *„meghódítá"*-nak magyarázza. Akár elfogadjuk ezt a magyarázatot, akár úgy értelmezzük, hogy *'hatalmában tartotta'*, a lényeg így is, úgy is: az erő, a hatalom. Vö. Simonyi: Nyr. XXXV, 48).

[53] A szöveget nem betűhíven adom, mivel a gondolat lényege így sem vész el.

Arany János, a nép nyelvének kiváló ismerője, éppen a népközti fordulatok, „szókötési alakok" alapján hámozza ki a *bír* eredeti és alapjelentését. Érdemes felidézni erre vonatkozó gondolatait: „. . . mi hát a bír vele vagy általában a *bír* törzsökös magyar értelme. Legkiválóbb a *possum* és *possideo*. Amaz határozatlan móddal: »nem bírom megenni«; ez többnyire tárgyesettel: »ki bírja most ezt a pusztát« mégpedig haszonbérben is: *bírja*, nem *tartja*. Méltó megjegyezni, hogy valamint a possideonak tője a possum: úgy a *bír* igének is azon jelentése, mely hatást, tehetséget, uralmat fejez ki, eredetibb annál, mely pusztán birtoklást tesz. (Az én kiem.) Ezért még ma is a valódi magyar nyelv több szókötési formában (az én kiem.) ismeri *possum*-hoz közelítő értelemmel, mint birtoklást jelentővel. »Nem bírja elvégezni a munkát« — annyit vállalt, hogy nem bír vele — »indulatos, nem bír magával« — »egy idő óta beteges, nem bírja magát« — »jól bírja magát, mióta az ipa vagyona rászállott« — »bírja még ez a kalap« — »aki bírja, marja« — »rábírta magát nagy nehezen« — »bírja a ló a szekeret, a szekér is a terhet« — »megbír a jég« — mindez s lehet még több is, nem a birtoklásra, hanem a tehetségre vonatkozik. Sőt a második, a possideo értelem már átvitel útján származott az elsőből,[54] úgy, hogy a *bír* őseredetileg nem a vagyon lételét, hanem az afeletti szabad rendelkezést, *uraságot* jelenti. Világ*bíró* Sándor, nem a ki a világot *bírja* (possidet), hanem a ki *uralkodik* a felett, (latinul az *armipotens* kaptájára üthető mundipotens fejezné ki). »Szegény ember szándékát boldog isten bírja« (nem *habet*, se nem *possidet*) *rendelkezik* fölötte. »Vasvessző*vel* *bírja* (angolul: he rules, he *sways*) ellenségét« azaz hatalma van a fölött, ura, parancsnoka. Ajánlom e szép, erőteljes értelmet nem csak fordítóink, de kivált eredeti költőink figyelmébe. A *bíró* sem azt jelenti, a ki birtokol, nem is azt, a ki ítél, hanem a kinek hatalma van a törvényt végrehajtani (az én kiem.), a ki potens; minél az erdélyi *dulló*, (kétséges *Gyula* eredetét mellőzve), egy fokkal még keményebben jelzi az anyagi erőszakot a végrehajtásnál.[55] — A második, a birtoklási értelem alárendeltségét (az én kiem.) mutatja már az is, hogy míg az elsőt, mint láttuk, a nép

[54] A possideo-t Arany — a többit én emeltem ki.

[55] *dúl*, ~*-ó* 'mulctam irrogare, mit geldstrafe belegen, büntetésül lefoglal'; *dúlás* 'végrehajtás', elav.: *dulat* (Erdélyben: *dullat* l. Tsz., MTsz.) 'megbírságol, egzekvál'; *dulo* 'depopulator, devastator, praedator, szolgabíró, adóbehajtó hajdú, végrehajtó (*Dullo* 'szolgabíró, adóbehajtó hajdú': MTsz.) (EtSz.)

nyelve több szókötési alakban, többféle ragozással használja, itt egyedül a tárgyesetre, így is csak néhány kifejezésre szorítkozik. »Ki bírja most a pusztát« . . . úgy hogy még itt is a vagyon létele mellett benn van az eredeti fogalom, hogy az a vagyon egyszersmind oly természetű, mely úrrá, függetlenné teszi a birtokot . . . (Az én kiem.) »Ezt a földet a szomszédom bírja« helyes, ép úgy mint: »ez a föld a szomszédomé . . .«, »P. jó erkölcscsel bír« — vagy éppen: »jó erkölcsöt bír« majdnem hazaárulás; ellenben személyre lehet, tárgyesetben, s Petőfi nem magyartalanul zengi:

»*De ha téged bírhatnálak,*
E világért nem adnálak.«"[56]

Arany ilyen értelemben használta is költeményeiben a *bír*-t. Hogy csak egy helyet említsek: „. . . dehogy bírsz vélek" 'dehogy tudod őket legyőzni, rajtuk úrrá lenni, rajtuk erőt venni.' (Toldi V/18. sz.)[57]

Aranynak ezt az értelmezését veszi át, illetőleg húzza alá Ballagi Mór is (NyK. III, 50—51).[58]

Ettől az értelmezéstől egy tér el: Szinnyei József a HB-ben levő *birsagnop*-ot magyarázva ('dies judicii, ítéletnap') azt jelöletlen birtokos összetételnek fogta fel — a mi helyes —, csak a *bírság* eredeztetésénél tett egy felületes megjegyzést: ha a *bírság* 'judicium', akkor annak etimonja, a *bír* nem lehetett más, mint 'ítél' (MNy. XXII, 229, 244). Ezt a gondolatot vette át Laziczius Gyula az Átmeneti szókategóriák c. egyébként igen érdekes és értékes cikkében. Történelmi alapszóként ő is egy csillagos **bír*-t tesz fel 'ítél, büntet' alapjelentéssel; szerinte ez a jelentés már régen elhomályosult, csak így magyarázhatók az ilyenfajta összetételek, mint *büntetőbíró*, *ítélőbíró* (NyK. LI, 20).

[56] Szépirodalmi Figyelő 1861. 564—65; megjelent Arany Visszatekintés c. cikkében is: Arany János összes prózai művei és műfordításai. Bp., én. Frank. Társ. 309—67. Az idézett hely: 317—19.

[57] Vö.: „A fergeteg, e régi ellenem, Nem győzhetett meg, nem bírt én velem": Petőfi. Idézi: Lehr A. a Toldi V/18. versszakának a magyarázatánál.

[58] Ugyanezt az értelmezést találjuk a szó intransitív alakjában: *birik* 'birtokába jut, hatalmába kerül, rászáll': „Reá birik a jószág"; „Gondatlan kézre birik": MNy. I, 61; l. még MTsz.; *birik* 'in jus, et possessionem alicuius devenio, devolvor': „Az atyának jószága a' fijára birik" 'bona patris in filium devolvuntur" (Ágoston Antal: Magyar oskola. 1805. 239. Közli Techert [Tompa] József: MNy. XXXVI, 199).

A *bír* elsődleges, alapvető jelentését, a későbbi jelentésváltozások útján létrejött újabb szemantikai vonásait is szembetűnő módon érzékelteti a szó árnyalt poliszémiája:

1. 'Van ereje ahhoz, hogy valamely terhet tartson, viseljen, hordjon, v. valamit elviseljen, kiálljon, valamit elvégezzen'. Ezen belül:

a) '[súlyt, terhet] tartani v. vinni képes': *Nem bírja a nehéz zsákokat ;*

b) 'képes elviselni, kiállani, elszenvedni valamit; kibír, elbír valamit': *Bírja az éhezést, a meleget, a szomjúságot ;*

c) 'képessége, ereje van [valamit végezni v. fizetni]; képes rá, győzi': *Bírja a futást, a munkát, a sok lépcsőt.*

2. 'Kellő ereje, hatalma van ahhoz, hogy valakit, valamit megfékezzen, féken tartson, vele megbirkózzék v. valakit rávegyen valamire'. Ezen belül:

a) 'bír valakivel, valamivel, meg tud fékezni, kordában tud tartani valakit, valamit': *Nem bír a gyerekeivel ;*

b) 'valakit arra késztet, hogy tegyen valamit; rávesz, rábír, rábeszél': *Valakit beszédre, hallgatásra, jóra, megadásra, távozásra, vallomásra bír.*

3. 'Valakit, valamit valamely módon hatalmában, birtokában tart, birtokol'. Ezen belül:

a) '[valamely testrészét] tudja használni, mozgatni': *Alig bírja már a lábát ;*

b) 'birtokában tart, birtokol valamit': *Amire vágytam, bírni is reméltem ;*

ba) 'bérben, haszonbérben bír'

bb) 'uralkodik valaki, valami fölött parancsol neki' (R.);

c) 'birtoka, vagyona van valahol': *Az én vármegyémben is bírtak a csúzyak Pápán, Pölöskén s egyebütt is* (R.);

d) 'valamivel mint [anyagi v. szellemi] tulajdonával rendelkezik': *Tudomással bír valamiről.*

4. 'Valakit v. valamit el tud szenvedni, kiállhat' [rendszerint tagadó formában]': *Nem bír valakit v. valamit* (ÉrtSz.).

ETIMOLÓGIÁJA

A szó török származtatásával Vámbéry kísérletezett: „t. t. *bar* 'bírni, birtokolni, haben besitzen'; az első jelentése 'besitzen'" (NyK. VIII, 2). Budenz nem fogadta el ezt az egyeztetést, mivel szerinte a török *bar* alapjelentése: 'van, megvan, ist, existiert' (Nyelvészeti észrevételek Vámbéry Ármin A magyarok eredete cz. munkájához.

NyK. XVIII, 2). Budenz egyeztetése: zürj. *vermi-* 'können, vermögen, kraft haben, überwinden' *[vermöm* 'vermögen, kraft', *vermal* 'id.'], votj. *vormi-* 'überwinden' *[vormen* 'kraft'], vog. *vērm-* 'bírni, vermögen' *[verit-* 'ertragen, aushalten, tűrni'], vogK. *perm* 'ertragen, dulden', zürj. votj. *vor-*, vog. *vèr-* = ug. *'bγγr-*, *bγjr-* 'valere, kraft haben, vermögen' és ezek alapján a magyar *bír*-ni-t így értelmezi: 'stark sein, kraft haben zu etw., vermögen, aushalten, tragen können, bezwingen, beherrschen, besitzen, regieren' — *bíró* 'possessor, dominus, judex, praefectus', *birodalom* 'potestas, imperium, possessio', *birtok* 'possessio, potestas': „mást az ő birtokába avagy hatalmába nem vehet: Tripart" (MUSz. 456, 486).

Halász Ignácz átveszi Budenz magyarázatát (NyK. XXIII, 446). Ugyanezt teszi némi fenntartással H. Paasonen (KelSz. XIV, 64—65).

Munkácsi Bernát először szintén átveszi Budenz magyarázatát, minden megjegyzés nélkül elfogadja a MUSz-nak az egyeztetést bizonyító sorait (NyK. XXI, 233). Később a Budenz egyeztette vog. *perm* igénél mutatkozó hangtani nehézségek miatt: „. . . pusztán finn-magyar hasonlítási alapon bajos magyaráznunk, hogy miként felelhet meg vogul *e* hangzó magyar mélyhangú *i*-nek . . ." (ÁKE. 165). Mind a vogul *perm*, mind a magyar *bír* igét árja jövevényszónak tartja, és a következő szócsaláddal veti össze őket: szkr. *bhar-*, av. *bar-* 'ferre, tragen' (uo.).

A Munkácsi-féle magyarázatnak két nehézsége van. Az első jelentésbeli: a magyar *bír* alapjelentése a régiségben, a fizikai erővel, más[ok] legyűrésével, a hatalommal függ össze, az általa egyeztetett jelentés inkább az 'eltűr, elvisel' jelleget domborítja ki (i. m. 164). Azt valószínűtlennek tartom, hogy az említettem magyar jelentés az átvétel utáni jelentésfejlődés eredménye volna, mert a magyar jelentésfejlődés éppen az ellenkezőjét mutatja; minél inkább követjük visszafelé — a mától a múltba — a szó jelentését, annál inkább a 'kraft, potestas' jelentés domborodik ki. Az árja eredeztetés másik gyengéje, hogy a vog. *perm* megfelelői a szamojédságban is megvannak, ahogyan erre Halász Ignácz már 1893-ban felhívta a figyelmet: magyar *bír-*, zürj. *vermi*, vog. *verm*, *perm-* 'können, vermögen, ertragen, dulden', JurS. *pir'a-*, *pirta-*, TavS. *fira-* 'können'; szerinte a közös urali alak **bɛr* lehetett (NyK. XXIII, 446).

Paasonen hivatkozott cikkében elképzelhetőnek véli, hogy a Halász említette szam. *pir*, *pirta*, *fira* igék a 'hoch' melléknévhez tartoznak, s így a vog. *perm*, *verm* igével nem lenne kapcsolatuk (i. m. 65).

Gombocz a vog. *perm-* 'dulden, ertragen, überwinden, überwältigen' igével való egyeztetést „némileg kétségesnek" véli vocalismusbeli nehézségek miatt, mivel a magyar velaris *i*-nek az északi vog-ban *o*, a déliben *ä*, illetőleg *o* a megfelelője (EtSz.), ahogy erre már korábban Munkácsi is rámutatott (NyK. XXIX, 262). Az északi vogul *vērm-*, *vērmat-*, *verıt-*, zürj. *vermı̯*, permi *vérmi-*, votj. *vormı̯-* 'aushalten, können, mächtig sein, stand halten, besiegen, vermögen, überwaltigen' szavakat „feltűnő alaki és jelentésbeli egyezés ellenére is szókezdő v-jük miatt különválasztandóknak tartja" (EtSz.).

Az EtSz. tehát — hangtani nehézségek miatt — nem foglal állást a szó származtatása mellett, ugyanakkor kimutatja a magyar és a többi finnugor nyelvcsaládhoz tartozó nyelvekben a „feltűnő" alaki és jelentésbeli egyezéseket.

A *bíró* etimológiájához e helyen csak az EtSz. *bír* értelmezésének a leszögezése szükséges: 1) 'validus sum, valeo, stark sein, kräftig sein'; 2) 'compos, potens sum alicuius rei; macht über etwas haben'; 3) 'possum, potens sum, vermögen'; 4) 'occupo subigo, in ditionem redigo, besetzen, unterwerfen'; 5) 'impello, commoveo, bewegen'; 6) 'sustineo, aushalten'; 7) 'possideo, habeo, teneo, haben, besitzen'. Bárczi — mint ezt már érintettem — éppen a vázolt hangtani nehézségek miatt szintén nem foglal állást a szó származtatását illetően, ugor eredetét valószínűnek tartja, de megemlíti a finnugor eredeztetés lehetőségét is. (SzófSz. *bír* c. a.)

A magam részéről, a hangtani nehézségeket nem tudom feloldani: nem tudok olyan példát[ákat] felsorakoztatni, amelyek a hangtani törvényszerű megfelelések alóli kivételt támogatnák, vagy a rokon nyelvi szókezdő *v*-t magyaráznák. Rám a jelentésbeli egyezések, az Arany János megszólaltatta népnyelvi adatok hatnak igen erős mértékben. Ezek a népnyelvi adatok, szavak, szókötési alakok feltűnő módon egyeznek a rokon nyelvekből vett adatokkal, és a hangtani nehézségek ellenére a szó rokonságát példázzák.

Ha mármost a szemügyre vett adatok és egyezések alapján ki akarjuk hámozni a szó eredeti jelentését és nyomon akarjuk kísérni jelentésfejlődését, nagyjából az alábbi szakaszokat állapíthatjuk meg: Az ige első jelentéscsoportja a 'van ereje ahhoz, hogy valamely terhet tartson, viseljen, hordjon, valamit elvégezzen'. Ez a fizikai erő, képesség lehetett a legősibb alapjelentés, amely a természet elleni küzdelem primitív fokát, illetőleg annak eredményét érzékelteti. Ebből az igen konkrét, „természetszagú" alapjelentésből jelentésszűkülés folytán alakulhatott egy másik jelentéscsomó: 'Kellő ereje, hatalma van ahhoz, hogy valakit v. valamit megfékezzen, féken tartson, vele megbírkózzék vagy valakit rávegyen valamire'. Ebből a jelentéscsoportból további jelentésszűkülés következtében alakulhatott ki a legújabb: 'Valakit, valamit valamely módon hatalmában, birtokában tart, birtokol'. Lényegében ez a jelentésfejlődés tükröződik Arany János idézett soraiból is: „. . . a bír igének is azon jelentése, mely hatást, tehetséget, uralmat fejez ki, eredetibb annál, mely pusztán birtoklást tesz." Ehhez a megállapításhoz hozzá kell még fűznünk — éppen a rokon nyelvekben megmutatkozó jelentésegyezések alapján —, hogy a hatás, tehetség az ősi időkben a fizikai erőn alapuló, a természeti erőkkel való szembenállás, azok legyűrésének a képessége, illetőleg az erre való tehetség lehetett. „A másokon testi, majd szellemi, politikai erővel való uralkodást ez az igénk minden bizonnyal csak később, az osztálytársadalom kialakulása után jelenthette. Ahhoz ugyanis, hogy az ember úrrá lehessen társain, előbb úrrá kellett lennie az őt fenyegető természeti erőkön. Előbb szembe kellett szállnia a vadállatokkal, erőt kellett kifejtenie, hogy magának hajlékot, szállást és élelmet szerezzen, s csak azután gondolhatott arra, hogy a nála gyengébbeket leigázza, szolgáivá tegye. Bármely nyelvben tehát előbb volt szükség olyan szókra, amelyekkel a puszta fizikai erőkifejtést jelölték, mint olyanokra, amelyekkel a másokon való uralkodást vagy a valamivel való bírást, a birtoklást fejezték ki. A legősibb időkben, a puszta ököljog idején mindenféle birtoklásnak, mindenféle uralkodásnak az alapja nyilvánvalóan csak a testi erő lehetett." (Balázs János: Opponensi vélemény Kovács Ferencnek A magyar jogi terminológia kialakulása című kandidátusi értekezéséről. Kézirat 6—7.)

Megítélésem szerint az ugor együttélés korában megindult [ill. meglevő] társadalmi differenciálódás feltétlenül szükségessé tette az olyan szók, szókapcsolatok megteremtését, amelyek a differenciálódás ellentétes pólusainak a megkülönböztetését, annak nyelvi jelölését szolgálták (vö. Moór Elemér említett cikkének idéztem részével: Acta Ethn. 2 : 57; ha én nem vonnék is le olyan messzemenő következtetéseket, mint ezt Moór tette az idézett részben, de az alapötletet: a differenciálódás megindulását helyesnek tartom). Azoknak a szavaknak a sorába tartozik tehát *bír* szavunk is, amelyek a bomlásban levő ősközösségi társadalom új formáinak a hordozói. Ha volt ebben az átmeneti társadalmi formában „*bő*", akit meg kellett különböztetni az „*ín*"-től, akkor kellett lenni olyan igének is, amelyik a *bő* jellemző vonását tükrözte, azt tudniillik, hogy az első „*bír*"-t olyasvalamit [akár halász-,

vadászterületet, akár bizonyos eszközöket, prémet vagy akármi mást, tehát ,,birtokos'' volt, *erősebb* volt, ebből kifolyólag *hatalma* lett], ami a másodiknak nem volt meg. Hogy ez nem késői, csak magyar különélési fejlődés terméke, arról a rokon nyelvi jelentésbeli egyezések tanúskodnak. Az egykori jelentésű *bő* és *ín* szavunk a nyelvfejlődés folyamán a peremszókincs területére került, majd később kiveszett, csak derivátumaik — *bőség, ínség* — jelzik régebbi jelentésüket, a régi *bír* szó viszont — ha igen érzékelhető jelentésfejlődés és számos viszontagság útján is — a mai magyar szókincs tartozéka, sőt a szomszédos népek egyikének-másikának a szókincsébe is átment.

Már Miklosich észrevette, hogy a szl. *bír* 'census', bulg. *bir*, rum. *bir* a magyarból kerülhetett a szl.-ba: ,,vocabulum videtur esse magyaricum, cf. bir possidere'' — írja (Lexikon Paleoslovenico-Latinum, Emendatum Auctum. 1862. 22). Budenz ehhez az egyeztetéshez megjegyzi, hogy van a szl.-ban *birъčij* 'vectigalium exactor' is. Még inkább hozhatta volna Miklosich a magyar *bírság* és a *bér* szókat — írja Budenz (NyK. I, 311). A Miklosich megsejtette románba való átkerülést először Asbóth Oszkár mutatta ki: magy. *bír* rom. *biruésc* 'győz, legyőz' [!], *biruínta* 'győzelem', *biruitór* 'győző' (NyK. XXVII, 332), majd Göbl [Gáldi] László mutatott rá más egyezésekre: magy. *bír* rom. *biruesc* 'possideo, possessio'; *Бирунтинрь* 'Triumphator' (NyK. XLVIII, 81). A szó nyilván akkor került át a románba, amikor 'az el-,,uralkodik'' más fölött, legyőz', tehát az erő, a hatalom jelentés volt az alapvető vagy legalábbis ,,primus inter pares''. Megtalálható a szó a kárpátukrajnai nyelvben is: magy. *bír* rut. *bëravati* 'ertragen' (Csopey László: Magyar szók a rutén nyelvben. NyK. XVI, 273).

BÍRÓ

Egyike a legrégibb jogi szavunknak.[59] Latin megfelelőjéről már I. István Intelmeiben, illetőleg az első törvényekben is olvashatunk (,,Time esse judex'': I. Istv. I/5 : 4 CorpJur. I/2, ,,ad judices'': uo. 5 : 3, ,,judices'': II/2 : 2. uo. 22, ,,De judiciis'': László II/6. uo. 68, ,,judex'' uo. stb. stb.).

A magyar szó — a maga terebélyes jelentésbokrával — alapszóként éppúgy, mint továbbképzett alakban, egyszerű és összetett szóként egyaránt igen korán megjelenik nyelvemlékeinkben. A HB.

[59] L. Eckhart Ferenc hozzászólását Kniezsa István A magyar állami és jogi terminológia eredete c. előadásához. I. OK. VII, 246.

birsagnop-jában az összetett továbbképzett alakot látjuk 'judicium, gericht' értelemben.[60]

A NySz. a szó három jelentését szótározza: 1) 'habens, besitzend'; 2) 'potens, vermögend'; 3) 'praetor, iudex, richter'.

Az EtSz. megtoldja ezt a sort egy negyedikkel: 'kormányos' (Herman O.: Halászat K. Tihany: l. MTsz. *bíró* c. a.).

A MUSz. 'possessor, dominus, praefectus' sorral egészíti ki az értelmezést: ,,isten mennynek, földnek birója Helt.Bibl.'' A NySz. nem szótározza a 'tribunus' jelentést sem: cohors et tribunus 'a fereg ꝛ a biro' (MünchK. 233, RMNy. III, 274; Pesti ugyanezt a szót ,,elewttewk iaro''-nak fordítja. uo.). Bárczi csak annyit jegyez meg, hogy a *bír* ige származéka (SzófSz.). Az OklSz. már a XIV. századból hoz fel a szóra adatokat. 1306/59: *Biroutelek* hn., 1354: *Byrow, Byro*, 1378/87: *Biro*. A legtöbb szójegyzék szótározza. A Kőnigsbergi Szójegyzékben szerepel a *iudex*, de magyar értelmezés nélkül (86). A Soproni Szójegyzékben a király, királyné, dux, palatinus és a bán-ok, tehát a legfőbb méltóságok után: Iudex *'biró'* (78), iudicatus *'biroſag'* (79), iudicium *'itelek'* [elírás az *itelet* h.] (80). A Schlägli Szójegyzék szintén igen előkelő helyen, a király, a nádorispán között biztosít helyet a iudex *'biró'* (482) szónak és származékainak: iudicatus *'bíróság'* (483), iudicium *'jteleth'* (484). Ugyanitt megvan a villicus *'folnag'* is (506). A Németújváry Glosszák igen érzékletesen adja vissza azoknak az angyaloknak a jelzőjét, akiknek a tiszte: megtanítani az embereket, hogyan ítéljenek: *zekes angyalok* 'troni' (,,quor, off. est docere homines, quomodo iudicent: 217.''). A Gyöngyösi Latin—Magyar Szótártöredék több helyen is szótározza: antestarj: primus testarj: vel: ante Judicem statuere: vel: teste vtj ante Judices' *Byr[o] eleybe allathny:vel: Thanúkkal byszon[y]tany az byrak előtt* (1566); Aedificius: Iudex quem vna pars elegerit: *fel resz valasztoth Byro* (562); arbiter: Iudex: non alege: [non a lege h.] sed ab hijs qui litigant electus: *Igaszlato byro* (1835); Arbitrium: sententia: est: qua'ab arbitrio statuitur: *Az ertelem : mellyet az igasz lato Byro ky adott, vegeszótt* (1836); . . . cum in potestate iudicis est . . . . . *megh az Igasz lato Byronak akarattyaba wagion* (1839); Assessores sunt:

[60] Révai: antiquitates I, 311; NySz; NyK. XXV, 253; másképpen Réthei Prikkel Marian (NyK. XXVI, 89—91): 'büntetés napja' Jerney egyik adata alapján — iudiciorum seu birsagiorum — a judicium nemcsak ítélet, hanem büntetés is, továbbá a HB-et bencés pap írta, s náluk szintén használt értelmezés a 'büntetés'. Ezt a véleményt igen határozottan cáfolja Zolnai Gyula (uo. 216—17), a szövegösszefüggés korántsem a zord büntetés napját idézi, sokkal inkább a kegyes megbocsátás gesztusát kéri a HB. papja. Ezenkívül a szláv nyelvekben is mindenütt 'ítéletnap'-ot találunk (NyK. 34 : 286—87).

quorum officium est assidere pra'sidj atque' consulare. *Az byro mellett ůlok tanach adok* (2299). A MURMELIUS-féle szójegyzék feljegyzi a *Fonad maer*-t [főnagy major] 'Villicus' értelmezéssel, a Praetor-t viszont *'Jelus feiedelem'* [!]-mel adja vissza (2302), ugyanakkor a *Iudex*-et *Biro*-nak fordítja (2314), a Latrunculator-t pedig *'Gonozteuőnek biroia'*-val magyarítja (2316). Igen figyelemre méltó BALDI szótározása: *Biro* 'governatore [!], giudice'[61], *Biro* 'potestas' (uo. 248. sz.), *Etellü* [ítélő] 'judex' (uo. 466. sz.), *Biroszeke* 'tribunale' (uo. 281. sz.).

Toldjuk meg a glosszák feljegyezte adatokat a szó összetett és továbbképzett alakjaiból néhánnyal!

Fő-bíró 'consul', *Maga biro polgár* 'dynastes' (C.) *Hannibal fő birává választatott* (NySz: Balog: Corn. 237); 'praetor urbanus, oberrichter', *Fiv biro, eskwtek és minden tanaczok* (uo.: RMNy. II. 1); *hadi-biro* 'praetor rerum capitalium'. *Fejben járó dolgokat igazgató hadi biró* (uo. Com: Jan. 145, 179); *hajó-bíro* 'magister navis, schiffsherr'; *Es vepec o hizia a haionac biroia* 'accessit ad eum gubernator' (uo. BécsiK. 240); *maga-bíró*: 1) 'validus, robustus, rüstig', 2) 'liber, frei', 3) 'potens, mächtig'. *Nem ez szabad urak kőzzűl, sem peniglen az maga birok kőzzűl'* non ex baronibus, nec de potentioribus (uo. Ver: Verb. 59); *maga-bíróság* 'dynastia' (uo. Com: Jan. 143); *udvar-bíró* 'provisor' *El adac (Józsefet) Faraho keral' oduarbiraianac* (uo. GuaryK. 24); *világ-bíró* 'terrarum dominus, weltbeherrscher'; *vilag biro Zandornak* (uo. ÉrsK. 263).

Bíróság 1) 'regnum, potestas, herrschaft, macht': *Meg fogataa zent petert ees az zandekkal, hogy egy maas wtan mynd meg olethnee az zent apostolokath és az ew byrosaga aneewal ynkab meg erossodneek* (uo. ÉrdyK. 362). *Dyoclecianus byrosaga alat zenwedeenek* (uo. 551). 2) 'judicatus, praetwra (MA), richteramt (PPB). *Bíróskodik* 'dominor, herrschen': *Ydegen nemzet byroskodik vala sydosaghban* (uo. ÉrdyK. 362).

Birodalom 1) 'possessus, besitz' (NySz: C.); 2) 'imperium, regnum' C.; 'ditio': *Ky nem veetetik Judanak nemzeteebol az byrodalom* (uo. ÉrdyK. 362). *Ez orzag byrodalma el veetetik te tewled* (NySz. 544); 3) 'dioecesis [landschaft]' (NySz. C.), *Birodalmas* 'potens, mächtig': *Mind ez szeles világ megismeri az terőmtő istent, hoǵ ű mind hegeken, vőlgeken birodalmas legen* (uo. Szék: Zsolt. 198). *Birodalomság* 'imperium, regnum, land, landschaft': *Kiralyi birodalomsagoc* (uo. Born: Préd. 66, l. még a többi adatot a NySz.: *Birodalom* c. a.).

[61] BALDI BERNANDIN Olasz—Magyar Szótárkája. 1583-ból. Kiadta *Toldy*. Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. 1869. 189. sz.

Birtok 1) 'possessio, MA [besitz]', 2) 'potestas, jus, MA. [macht]': *Leany, ky ű attyanak byrtoka alath vagyon*, (NySz. JordK. 180). *Az neep, ky my byrtokwnk alath volt* (uo. 184); *Byrtoka és hatalma alá vettethny* (uo. ÉrdyK. 582). *Tiberius császár birtokának tizen hetedik esztendejében* (uo. Pázm: Kal. 231).[62]

A példákat még szép számmal lehetne bővíteni. De úgy vélem, hogy a szójegyzékek és a NySz. adatai is elég világosan példázzák: hogy *bíró* szavunk elég kézzelfogható módon érzékelteti etimonjának azt a régebbi jelentését, amely (korábban csak fizikai!), e r ő v e l, ennek következtében g a z d a g s á g g a l, majd h a t a l o m m a l való rendelkezést tükrözött, és csak később vált a szó a 'iudex, richter' magyar hordozójává.

Szerintem csak így érthető az *ítélőbíró*, a *büntetőbíró* összetétel: szükséges volt az *ítélő-*, *büntető-* jelző mint előtag, mert a *bíró* egykoron sokkal többet jelentett, mint 'ítélő' (vö.: LAZICZIUS fentebb idézett felfogásával!). Ugyanakkor — igen kevés időeltolódással, sőt egyidőben is — találunk adatokat arra is, hogy a *bíró* mai jelentésében szerepel: 'judex' ('judex, isostates, praetor, praetor urbanus, *megítélő bíró* judex, richter': NySz.). Ez azt jelenti, hogy a *bíró* alapjelentése sokáig megmaradt, élt még akkor is, amikor már 'judex, richter' értelemben *is* használták. Ez azzal magyarázható, hogy a honfoglalás előtt a bírói tisztet csak igen nagy hatalommal rendelkező méltóság tölthette be.

KONSTANTINUS IX—X. századbeli értesítése fejedelmi méltóság színvonalán levőnek említi a bírói funkciót: az első fejedelem mellett van még két másik, a *jila* és a *karcha*, amely méltóságok hadvezéri funkciók ellátására is szolgáltak és a főfejedelemséghez hasonlóan örökletesek voltak (GYÓNI: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Budapest, 1943. 43—45; ugyanígy: PAIS: MNy. XXXI, 270; GYŐRFFY: Áll. er. 7; MTört. 15.).

IBN RUSTA és GARDIZI közléséből is „megosztott királyság"-ról értesülünk. („Főnöküket K.n.d.h-nek [kende] nevezik. Ez a név királyuk megkülönböztető címe, mert annak az embernek a neve, aki királyként uralkodik rajtuk, Dzs.l.h. [gyula]. Minden magyar a Dzs.l.h-nak nevezett főnökük parancsát követi a háború dolgában, védelemben és egyéb ügyekben." (MORAVCSIK: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. 1958. 52). Sőt, ha meggondoljuk, hogy a honfoglalás előtti bizánci források *Κουσάνης* és *Αρπαδής* fejedelmekről tudósítanak (MORAVCSIK: Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. Antik Tanulmányok. IV, 287), Anony-

[62] A 'iudex'-nál korábbi jelentés itt is a potestas, jus, macht volt, többek között a sok példa is erre mutat.

mus szerint viszont az egyik honfoglaló vezér, *Kurszan* apja *Cundu* 'kende' volt, megállapítható, hogy a „király megkülönböztető címét" viselő *kündü* v. *kende* méltóságot a Kurszán nemzetség, a *gyula* méltóságot viszont az Árpád nemzetség viselte, illetőleg örökölte. (Győrffy i. m. 79.) Ebből viszont az következik, hogy a honfoglaláskor és az azt közvetlenül megelőző korszakban a bírói tisztet a fővezéri „királyi" hatalmat effektíve gyakorló méltóság látta el.

Miért vesztek ki ezek a méltóságot [~ foglalkozást] jelölő nevek a magyar szókincsből?

I. László III. törvényében:[63] „Praecipimus etiam, ut idem regis nuncius palam faciat omnibus . . . quod a tempore regis Andreae et ducis Belae, et a descriptione judicis Sarchas nomine (az én kiem.) apud quemcunque aliqui civium, vel illorum qui dicuntur ewri vel servi (az én kiem.), detinentur, in Assumptione sanctae Mariae regi praesententur" (CorpJur. I, 76) olvasható.

Először egy szövegbeli probléma tisztázandó. Miért „fordította" a Corpus Juris „qui dicuntur *ewri* vel servi" latinját „vagy az *inek* (az én kiem.) nevén nevezett szolgáló népek közül . . ."-lel? Ezt a szövegrészt három forrással vethetjük össze: 1) a régi CorpJur. szövegével; 2) a Turóczy kódexbeli, 3) és az Ilosvai kódexbeli szöveggel. A TC. írója [másolója?]: „*liberi vel* servi"-t[64] írt. Nyilván a „servi regis"-t tartotta szem előtt, mivel nem tudott mit kezdeni az *ewni*-vel, ami az előtte fekvő szövegben állt, és ezért helyettesítette a „servi regis" akkori szinonim párjával, a „*liberi*"-vel. A CorpJur.-ban a fent írt *ewrek vel servi* van. Szerintem ez csak elírás lehet, mivel egy fejezettel korábban valóban „*ewri*" szerepel, ami csakis a mai *őr*-ök latinosított többes száma lehet. („congreget *centuriones et decuriones* eorum, *qui vulgo ewri vocantur*." (CorpJur.

[63] „I. László III. dekrétumának tulajdonított dekrétum, amely azonban I. László uralkodása előtti időből származik és valószínűleg két részből áll." (Szilágyi Loránd i. m. 17.)

[64] *Liber* 'szabad'. „István korában még valóban teljesen független, de szegény szabad embert jelöl. A 11. század végére a szó jelentése megváltozik; földesúri függésbe került, járadékszolgáltatásra kötelezett szabadokat jelöl elsősorban, a szabad költözés lehetőségét azonban élvezték. A későbbi, jogilag egységes jobbágy osztály másik elemét alkották." (Szilágyi Loránd i. m. 13.)

Servus 'szolga'. „István korában jelentős részben termelőeszközzel nem rendelkező, az úr kényének kiszolgáltatott, munkajáradékot teljesítő rabszolga. Később, mint önálló gazdasággal rendelkező, munka- és termékjáradékot adó jobbágy tűnik fel. Szabad költözési joggal azonban nem rendelkezett. A 13. század végi nagy társadalmi átalakulás idején szabad költözési jogot nyerve a jogilag egységes jobbágyi osztály jelentős részét alkotja." (Uo.)

I, 74. A kiemelések tőlem). A helyes szöveget az *Ilosvai*-kódex tartotta fenn: „Qui dicuntur *ewnek* vel servi" (vö. CorpJur. I, 76). Ez pedig nem lehet más, mint az I. László korában még élő — ma már kihalt *ín* 'szolga' (vö.: *ínség, inas)* szó többes száma. Sorozatos íráshiba torzította az **in-i-t*[65] *(ini :* a középkorban megszokott latinosított alak többes alanyesete) *ewni*-nek, majd ezt — a fent kifejtett módon — *ewri*-nek.

Így kerülhetett a szövegbe a *Sarchas* is [Carchas h.], akár mint személynév (Így: Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I, 547), akár mint a foglalkozást, méltóságot jelölő értelmező („. . . judicis Sarchas nomine . . ."). I. László fent említett törvényének a tartalma, különösen annak 20. szakasza („De usucapionibus"), I. András és Béla uralkodása alatt lábrakapó és minden valószínűség szerint még Salamon uralkodása idején is meglevő pogány szokások,[66] „törvénytelenség"-ek, foglalások megsemmisítését célozza („Simili modo jubemus, ut qui usucapiones tenuerint a tempore regis Belae, usque ad festum sancti Stephani dimittant" (László III/20 : 5, CorpJur. I, 84). András és Béla idején feléledt pogány szokásokkal — úgy látszik — a pogány kori méltóságnevek is feléledtek. Ez történt a „divatjamúlt" *karχa ~ χarka* szóval is, amelynek nyomát sem találjuk az oklevelekben, csak ez az egy törvényi hely tudósít I. László korabeli meglétéről. Az könnyen lehetséges, hogy a *karχa ~ χarka* szimultán együtt élt a *bíró, iudex* szavakkal — a *karχa* minden valószínűség szerint a nép nyelvében — de mint pogány korra emlékeztető méltóságnévnek I. Istvántól kezdve — írott szövegekben — nem volt létjogosultsága. László említett törvénye végleg meghúzta a lélekharangot e szavunk fölött. Így tűnt el a *gyula* méltóságnév is. Személy- és helynevek (Gyula, Gyula-Jovánca [Tolna megyei helynév], Harka [család-név uo.]) nevek őrizték meg csupán egykori meglétüket.

[65] A kódexek korában is élő még a szó: *eenseg :* ÉrdyK. *ónseg :* DöbrK. *evnseg :* CornK. *űnseg :* SándK. A FestK.-ben a „Respice in servos tuos: *Tekénts a te inidre*" (l. NySz.; SzófSz.; I. OK. VII. 254).

[66] Az I. László korabeli „feléledt" [esetleg fennmaradt] pogány szokásokról László király 1092-ből származó ún. I. törvénykönyvének [tulajdonképpen I. László korabeli egyházi zsinat határozatai] 22. passzusa, továbbá az 1100 körül tartott esztergomi [?] zsinat határozatainak 7. pontja („A pogány szokások ellen.") is tanúskodik. Az 1092-es zsinat megfelelő szövegrésze: „Akik pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak, vagy fákhoz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat visznek, bűnükért egy ökörrel fizessenek [!]" (Szilágyi Loránd i. m. 32). Az 1100 körüli zsinat szövegéből: „Hogy senki se tartson meg semmit a pogány szokásokból [!]; aki pedig ezt teszi, ha az öregebbek közül való, negyven napig szigorúan vezekeljen, ha pedig a fiatalabbak közül, hét napon át [vezekeljen] verésekkel." (I.m. 51)

A *Sarchas* ~ *Carchas* olvasata tehát jogos, az *S* ~ *C* írás- [-másolás-]hiba (vö.: NyK. V, 268—70; XLIV, 352. Részletesen kifejtve l. Paisnál: KCsArch. II, 357—65; MNy. XVII, 163).

Sombori József leírása szerint a székely „Nemzetnek feje volt egy fő Rabonbán [!] (Rector Gentis). Ettől függött három nagy *Gyula* és egy *kissebb Gyula*, ki *Fő-Harkáznak* is hivattatott, és egyarányú hatalommal bírt, tsak a' tisztelet rendén állott az három nagyobb Gyulák után." (A honfogl. utáni „első századok" korszaka. TudGyűjt. 1835. III, 15). Ugyanő a következőképpen tudósít e szavak kiveszéséről: „*Béla* azonban, a' Király testvére Erdélyi Vezér Hertzegnek tétetvén, ezt a' Zenebonát ['pártütés a keresztény hit ellen'] igen keservesen letsendesítette [!]; mert a' pártosokat meggyőzvén, mindent eltörlött, a' mi a' nemzetet régi pogány szertartásaira emlékeztethetné; az írásokat elégettette; Familiák és Helységek nemzeti neveit elváltoztatta; a hivatalokat is új nevezetekkel neveztette. Ekkor szüntek meg a' Rabonbán, Gyula és Harkáz nevezetek, 's azok helyébe állottak a' Fő Ispán (Supremus Comes Siculorum), Fő Király Bíró, Al Király Bíró, Fő és Alkapitány 's. a'. t." (Uo. 17.)

Sombori a „Rabonbán" 'Rector Gentis' gondolatot nyilván a közismert hamisításból kölcsönözte, az események leírása sem mindenben felel meg a történeti hűségnek, de az alapgondolat — a pogány kori szavak feléledésének és eltűnésének az oka — érdekes módon ismert volt még az ő korában is.

A honfoglalás, illetőleg az államalapítás után sem változott a helyzet a *bírói* tisztségviselés kritériumai tekintetében: a legmagasabb méltóság tisztéhez tartozott a bíráskodás.

„Mint a középkor jogi műnyelvén egyáltalában, úgy hazánkban is, bírónak sokáig csak azt hívták, kinél volt a hatalom (én emeltem ki), hogy adott esetben igazság szolgáltassék, ki tehát a bírói széket hirdette és tartotta. Ez pedig mindig az volt, ki a peres feleknek, vagy legalább is alperesnek más tekintetben is rendes hatósága volt, mert hisz a bíráskodás egészen külön hatósági ággá még e korszakban hazánkban sem fejlődött . . . Azt, ki a bíróságot rendes hatalmánál fogva tarthatta, a rendes bírónak (judex ordinarius), hívták; vele szemben a csak egyes esetre külön megbízással kiküldött bíró (judex delegatus vagy deputatus) állott. A bíróküldés (delegatio) a király jogához tartozott." (Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt Bp., 1899. 147.)

A király bíráskodásán túl az Árpád-házi királyság kezdetén csak a nádorispán láthatott el bírói funkciókat az egész országra kiterjedő jogkörrel. A nádoréhoz hasonló funkciót látott el — a maga területén — az erdélyi vajda, a dráván túli bán vagy bánok (Hajnik i. m. 20). A nádori méltóság külön tiszte volt a kunok fölötti bíráskodás olyan esetekben, ha más országlakosokkal pereskedtek (IV. [Kun] László 1279. okl.: Endlicher: Monum. 559).[67] A megyék élére helyezett királyi tisztviselők, az *ispánok* 'comites' szintén bírói hatalommal rendelkeztek (Istv. II, 7, 8. CorpJur. I, 24), s csak később rendeltek mellékük ún. *udvarbírákat* 'curiales comites' (Hajnik i. m. 4). Teljes bírói hatalmuk volt a földesuraknak is jobbágyaik felett nemcsak peres dolgokban, hanem kisebb vétségekben is (i. m. 14. L. még Frank Ignácz i. m. 131. Monografikus feldolgozása: Eckhart F.: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVIII. században. 1954.).

Mindaddig tehát, míg ki nem épült a bírósági szervezet, létre nem jött a bírói apparátus, a társadalom ['a tulajdonos-ok'] elleni vétségeket vagy a király, vagy a helyettese, a megyében szintén a vezető ispán vagy helyettese torolta meg. Ez nem véletlenül alakult így. Az újonnan létrehozott „ország"-nak különböző erőszakszervezetekre volt szüksége, amelynek egyik fontos tényezője a *bíró*, a *bíróság* ; ez őrködik az új állam rendje ['vagyonbiztonsága, ebben való háborítatlansága'] fölött: a hatalomra került osztály törvényeit megtartatja, az azokat megszegőket szigorúan megbünteti. Az ítélkezés, pontosabban: annak foganatosítása, a bírói szerep hatalom nélkül: szenteltvíz, a hatalom birtokában viszont hathatós eszköz az Árpád-házi királyoknak és az akkori uralkodó osztálynak az új „jogrend" megszilárdításáért vívott harcban.

A *bíró* szavunk tehát igen fontos funkció hordozója volt, alapos jelentésváltozással[68] megmaradt napjainkig nemcsak mint jogi terminus technicus, hanem mint a köznyelvi szókincs tagja is. Kiállta a nyelvújítás viharait és a magyar jogi terminológia újjáélesztéséért vívott harcok zajos időszakát is (az 1790-es évektől a Magyar Tudós Társaság által közrebocsátott Törvénytudományi Műszótár I. kiadásáig, 1843-ig terjedő időszak). A tiszti szótárak, a korai jogi szakírók és nyelvészek többsége a *bíró*-t javasolta a *iudex* magyar megfelelőjének (l. Törvénytudományi Műszótár. 1872[2]: *judex* c. a.) Fogarasi javasolt *ítélő*-t, illetőleg *ítélőbíró*-t

[67] Szlemenics szerint korábban, már 1270-es oklevélben szerepel a nádor mint a kunok bírája: Törvényeink története az Árpádok alatt. MTud. Társ. Évk. VI, 192.

[68] A *Bír* c. alatt kifejtettek alapján *bíró* szavunknak mint a *bír* derivátumának a legrégibb jelentése '[fizikai] erővel rendelkező' lehetett, és csak később jelenthette azt, akinek gazdagsága, hatalma volt. A magyar társadalom osztályokra való tagozódást tükröző korszakában azonban már teljes vértezetben áll előttünk az a *bíró*, aki [legfőbb] hatalmánál fogva vezető

(uo.). GEORCH ILLÉSről van tudomásom csupán, aki a *bíró* helyett *ite*-t javasolt: „Valamint Vádnak, Kovácsnak, Gyámnak, henyének mondjuk azt, a'ki vádol, kovácsol, gyámol, és henyél, úgy Itének mondhatnók azt, a'ki itél, és igy ha van ſzármaztatott ſzavunk *itél*, kellett valaha lenni gyök-ſzónak-is *Ite :* az az a'ki itél" „etimológia" alapján (Honny Törvény. III, 39—40). A jogi terminológia körül kialakult és igen nagy méreteket öltő viták tudomásul sem vették GEORCH javaslatát.

A szó és származékai átkerültek néhány nép szókincsébe is: magy. *bíró* 'iudex' > szerb *birov* 'der richter', szlov. *birov* 'dorfschulze, horv. *birov* 'dorfrichter' (in Syrmien und Banat), rut. *bérov* 'ua.' (NyK. XVII, 218), szlov. *birov, birovat* 'ua.' (uo. 187), rut. *erdüvbirüv* 'forstrichter' (uo. 277), rut. *jārāš-bérôv* 'bezierksrichter' (uo. 280), szl. *kišbirov* 'városi szolga, hajdú' (uo. XXV, 299); rut. *bérov* 'bíro' [„nagyon mindennapos szó"], *bérüvka* 'bíróné', *berüvskyj* 'bírói', *berüvstva* 'bírói tiszt', *sōgābirüv* 'szolgabíró, stuhlrichter' (uo. XVI, 273); tör. *birov* 'bíró, maire de village' (uo. XXVI, 254); rom. *birau* 'juge' (uo. XIV: 439), *birău* 'ua.' (uo. XXVII, 331), *birui* 'vaincre, bírni, győzni', *biruinca* 'győzedelem, megbírás', *biruitoru* 'győző' (uo. XIV, 439), *fibirău* 'főbíró', *fisolgabirău* 'főszolgabíró', *birău nost* 'bírónk' (Nyr. XXXIV, 251—52), *birău* 'sóbányai munkás' (Moldvában), *čurdb'irau* 'csűrbíró' (NyK. XXIII, 329). TAMÁS LAJOS szerint a rom. *-ău* képző a magy. *-ó*-nak az átvétele: magy *bír-ó* > rom. *bir-ău*. vö: magy. *akaszt-ó* > rom. *acast-ău, csal-ó* > *cial-ău, fogad-ó* > *făgăd-ău* (MNy. XXI, 183). Magy. *bírság* > erd. szász *birschâk* 'mulcta' (NyK. XXVII, 442), rom. *birşag* 'Multa', *bir-suguire, birsugit* [„Egyike a legközönségesebb magyar kölcsönszavaknak"] (NyK. XLVIII, 81, l. még uo. XXVII, 442), dszl. *birsak* [vö. *virág* szl. *verak*] 'bírság' (uo. XVII, 71), szlov. *biršag* 'Strafe' (Nyr. XLVI, 27), *birssaǧem* 'sstraffati' (MNy. XVII, 180), *birsak* 'multa, mulcta' (NyKX VII, 87);csehbiršaj [téves transzliteráció *biršág* h.] régi alakban: *birssag*, első adat 1566: *byrsagy* 'pénzbírság, Geld-Strafe' (MNy. LI, 456).

szerepet játszik a maga korában. Jelentése az *úr*-éhoz hasonlóan deklasszálódott; először csak a fővezér, a fejedelem, majd a király, később a nádor, a megyei ispánok, földesurak tölthettek be bírói tisztet. A ranglétrán való további „lecsúszás"-t jelzi, amikor a központi és a helyi hatalmi szervek helyettes vezetői bíráskodnak, majd egyes privilegizált városok maguk választotta bírákkal „bírtak". A sor végén a *villicusok*, a *folnagyok* állnak és a falusi bíróságnak a 2 háború közti „hatalma" [legtöbb helyen pictus masculus]. Itt jegyzem meg, hogy a mi falunkban (Döbrököz, Tolna m.) „*kódisbíró*" is volt, aki a koldusok „szenior"-a volt *de senectute*, és korántsem *de honore* vagy pláne *potestate*.

IV. A KÉTNYELVŰSÉG ÉS AMI MÖGÖTTE VAN

A LATINNYELVŰSÉG

Az államalapítást követő századokból ránk maradt írásművek nyelve latin. Latinul írták a királyi és egyéb okleveleket, latin volt a törvények nyelve. A magyar nyelvű oklevéladás csak lassan, a szomszédos népekhez viszonyítva később fejlődött ki, a törvények kodifikálásának a nyelve pedig egészen az 1832—36. évi országgyűlésig latin maradt. Az 1832—36. évi országgyűlésen hozott törvények bilingvisek, és csak az 1840-ből és az azt követő időszakból ránk maradt törvényeket írták magyarul (KOLOSVÁRI SÁNDOR: CorpJur. XXXIV).

A magyar nemesség II. József 1784. évi nyelvrendelete elleni szembehelyezkedésének a megfogalmazásában a „hazai nyelv"-ért való küzdelmet a latin nyelvért való küzdelem jelentette. „A vármegyei feliratok hosszasan siránkoznak azon a sérelmen, mely a német nyelv bevezetésével a hazai nyelven — patria lingua — és általa az alkotmányon és az emberi műveltségen esett, s végül kiderül, hogy a hazai nyelven ők a — latint értették, melyet egyúttal törvényes és magyar nemzeti nyelvnek is neveztek." (SZEKFŰ GY.: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790—1848. 1926. Bev. 32.) A felsőfokú jogi oktatás nyelve 1823-ban is (19 évvel GEORCH Honny Törvénye I. kötetének a megjelenése után!) latin (PAULER TIVADAR: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez. 1878. 143).

Amikor a szomszédos népek, németek, csehek, lengyelek már anyanyelvükön is írnak, nálunk a kancellária, a hiteles helyek, a törvényhozás nyelve változatlanul latin. A németeknél 1215—35 között már napvilágot lát az első anyanyelvű jogkönyv, a Sachsenspiegel (lefordítják lengyelre is), ezt követi 1235—75 között a Deutschenspiegel, majd 1274—75 között a Schwabenspiegel, végül a XIII. század végén a Kleines Kaiserrecht (DAVORI RELKOVIC NÉDA: Buda város jogkönyve. 1905. 13—14; l. még: Jogtört. I, 129). A cseheknél a XIII. században összefüggő jogi szövegeket írnak anyanyelven, a XIV. század első felében megszületik az első cseh nyelvű jogkönyv, a Kniha Rožmberska. A latin nyelvű Ordo judicii terrae jogszokásgyűjteményt a XIV. század első felében cseh nyelvű

parafrázisokkal tűzdelik meg, a század második felében le is fordítják a teljes szöveget. A cseh „Verbőczi", Ondreje Z. Dubé a XV. század elején a huszitizmus hatására cseh nyelven kodifikálja a nemesség jogát Práva Zemska Česka c. szokásjog-gyűjteményében (Dr. Michalek Emanuel tud. kutató volt szíves közölni ezeket az adatokat. M. E. a Cseh Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében a cseh jogi terminológia kialakulásával foglalkozik). Nálunk viszont az első „magyar" jogkönyv is a Tripartitum címet viseli — szövege latin —, egy évszázaddal a cseh nyelvű nemesi jogkönyv megjelenése után! Magyar „fordítása" csak fél évszázad múlva — 1565-ben — készül el!

A „modern" magyar állam megteremtése szükségessé tette a fontosabb állami (korábban udvari) tisztségviselői, bírói szervezet létrehozását, később ezek rendszeres hálózatának a kiépítését. A királyi udvar konkrét szükséglete — a nagy birtokállomány gazdasági, adminisztratív és igazságügyi irányítása — folytán alakult ki az udvari főtisztviselői gárda; ez volt a későbbi országos főméltóságok állandó rendszerének a csírája (Szlemenics Pál: Törvényeink története az Árpádok alatt. M. Tud. Társ. Évk. VI; II. Oszt. Ért. 85—87; l. még MTört. I, 65, Jogtört. I, 25—26).

Az udvari, majd az országos méltóságok, a különböző bírák, bírósági alkalmazottak nevét az egykorú irodalom természetesen latinul jegyezte fel.

Így a nádor v. palotagróf 1055-ben kelt oklevélben: *Comes palatii* v. *Palatinus Comes* (CD. I, 388),[69] ugyanígy egy 1057-ből való oklevélben (uo. 394. és még sok helyen máshol). 1135: a királyi udvar bírája: *Comes Curialis regis*,[70] később *Judex Curiae Regiae* (i. m. II, 86). 1037-ben a helyettes kancellár: *Vice Cancellarius* v. *Notarius Regis* (i. m. I, 48, II, 82, stb. stb.). 1172-ből állandósul a *cancellarius, vicecancellarius* elnevezés (Szlemenics i. m. 86), és teljesen különválik az udvari jegyzői funkció: *Aulae Regiae Notarius, Notarii* (CD. IV/3, 313, 395 stb.). A királyi kamara főnöki tisztségére 1037-ből van adat: *Camerarius* (i. m. I, 331). A főbb udvari (országos) méltóságok kollégiuma a királyi tanács: *Senatus Regalis* (István II. törv. 14: CorpJur. I, 26).

Később egymás után jelennek meg a különféle udvari tisztségviselők, akikből később országos méltóságok lettek. 1135: főtárnokmester: *Tavernicorum Magister* (CD. II, 86), főasztalnok: *Magister dapiferarum* (uo.), 1138, 1148: főudvarmester: *Magister Curiae Regis* (i. m. II, 94, 129), 1148: főpohárnok: *Magister pincernarum* (i. m. II, 129) stb. stb.

A legfontosabb peres ügyek a király ítélőszéke v. királyi ítélőszék: *Judicium Regale* (Istv. II. törv. 12, 20: CorpJur. I, 26, 30) elé tartoztak. Ennek tagjai a királyon kívül: a nádor, az udvar-(később ország-)bíró (l. fent) és az udvarban levő egyházi és világi főurak: *pontifices, optimati* (Szlemenics i. m. 104). A központi ítélőszéken kívül az egyes megyék élére helyezett ispánok: *comites* és ezek beosztottai, az ún. udvarbírák: *curiales comites*[71] bíráskodtak (Istv. II. törv. 43, 44, Kálm. I. törv. 11, 12; az Arany Bulla 5. fej. és: CorpJur. I, 38, 40, 100, 132). A község élén annak bírója: *villicus* gyakorolja a bírói hatalmat (CD. V/1, 79). Külön királyi bírókat, az ún. királybírákat, királyi billogokat vidékre László küldött: *judices regii* v. *bilochi regales* (CD. III/1, 118, Arany Bulla V/2: CorpJur. 134). A nemesi megye kialakulásának első nyoma a megyei ítélkezésben a négy választott szolgabíró. 1254: *Judices Nobilium* v. *servientium* (CD. IV/2, 230). Az uradalmi ispán is gyakorolhatott bírói jogkört: *Comes terrestris* (uo. IV/3, 133). A *Comes terrestris* mint a földesúri bíráskodás, az úriszék: *sedes dominalis* állandó tagja a földesúr állandó helyettese volt bíráskodási ügyekben.

A megyei, földesúri bíráskodáson kívül különös helyzete volt a püspökségeknek, káptalanoknak, apátságoknak, prépostságoknak; úri hatóságuk alá tartozó népek bírái voltak mindenféle ügyben (Szlemenics i. m. 106). Már 1111-ből van adat a püspöki bíráskodásra: *Comes Curialis Episcopi* (CD. II, 56); 1183: *Comes Curialis Capituli* (i. m. II, 203); 1184: *Comes Curialis abbatis* (i. m. II, 219).

Csak ízelítőnek szántam a terminusok tengeréből kiemelt pár latin adatot. A bíráskodás, a közigazgatás fejlődésével kialakult és egyre inkább elterebélyesedő szervezet hivatalainak, tisztségviselőinek száma igen nagy lett már az Árpád-házi királyok utolsó éveiben, Mátyás igazságügyi decretuma pedig az igazságszolgáltatás „modern" szervezetét teremti meg.

[69] *Palatinus Comes* 'nádorispán', „A XI. században a királyi udvartartás feje. Kálmán korától tisztsége bővül, kezdi a királyt bírói ügyekben helyettesíteni. Az Aranybullában már országos főméltóság lesz, a király helyettese, az ország legfontosabb bírói fóruma. Így eredeti funkciója háttérbe szorul" (Szilágyi Loránd i. m. 24).

[70] *Curia* 'udvar', „a királyi udvar ellátására szolgáló, az ország különböző területein levő gazdasági központok" [A magánföldesúri birtokok gazdasági központjait szintén a *curia* szóval jelölik.] (uo.; itt nyilván a *királyi udvarról* van szó).

[71] Az Aranybullában az *udvari ispán* 'Curialis Comes' a „*királyi (kúria) bírája*, később *országbíró* néven szerepel" (Szilágyi Loránd i. m. 65).

Nem célom itt a különféle szervek, tisztségviselők, eljárások latin nómenklaturáját adnom, éppen ezért a további szakkifejezésközléstől eltekintek.[72]

A LATINNYELVŰSÉG OKA

Már Galeotto Marzio észrevette, hogy a szomszédos népek gyakorlatától eltérően Magyarország ír csupán latinul: „Sola Hungaria . . . nonnisi latine scribit, quoniam Hungarorum lingua non facile scribi potest, minima enim accentum mutatione et diversitate prolationis mutatur significatio." (G. M. munkájának Schwandtner János György által gondozott kiadásából — SRH. Bécs, 1746. I, 528—65 — idézi Szalai Ágoston: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1861. XIII.) Galeotto megállapításában van némi igazság, de az ilyen hosszú ideig tartó hivatalos latinnyelvűségnek nem ez az alapvető oka.

A latinnyelvűség az írásbeliséggel kezdte meg térhódítását az államalapítással egyidőben. Nem véletlen, hogy éppen az oklevéladás szülte ezt a különös „lingua patria"-t, és mivel ezekben az oklevelekben jogi — főleg birtokjogi — kérdéseket fektettek le, vagy döntöttek el, meg is őrizték őket.

Az oklevéladás a magyar királyság megalapítása óta szokott formája az adományozásnak, örökösödési ügyek elintézésének, illetőleg írásbeli rögzítésének és a későbbi időkben a vitás [peres] ügyekben alkalmazott bizonyításnak. Az Árpád-házi királyok idejéből való oklevelek eleinte alkalomszerűen megbízott oklevélírók: püspökök, királyi káplánok stb. munkája, III. Béla óta az írásbeliség igénye megteremtette az oklevélírással foglalkozó külön szervek, a kancellária és a hiteles helyek intézményét (ÓMOlv. XI). Ezekben az intézményekben főleg egyháziakat foglalkoztattak, ami hosszú időre rányomta a bélyegét okleveleink nyelviségére. Éppen ezért — a kancelláriák és a hiteles helyek jellege miatt — a magyar államalapítást követő századokban az oklevélírás nyelve a latin volt, magyar nyelvű oklevéladásunk csak lassan, a szomszédos népekhez viszonyítva később fejlődhetett ki (Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek. 1959². 14).

[72] Az igazságszolgáltatásra vonatkozó latin szakkifejezések alfabetikus rendben megtalálhatók Hajnik említett művének a végén, az oklevelekben levők külön megtalálhatók Szlemenics idézett művében, a Corpus Jurisban levők annak Tárgymutatójában, a földesúri bíráskodásra vonatkozók az USz. Nómenklaturájában, az egésznek szótári feldolgozása pedig a TMszben.

Ugyanazok az írástudók kodifikálták a törvényeket, dekrétumokat, ezért ezeknek a nyelve is latin volt. A kancelláriáró tagjai külföldön képzett, rendszerint Párizst járt papok, „akik innen hozzák magukkal . . . a kancelláriai stílus ismeretét is . . ." (MTört. 65). Így lassan szokássá vált a latin nyelvű írásbeliség olyannyira, hogy a törvénykezési szóbeli eljárás, illetőleg ennek a laikusok között végzett eljárásnak az írásbeliségbe való átcsapása sem kivétel ez alól. Igen figyelemre méltó jelenség például, hogy míg a poroszló — minden vitán felül — csak anyanyelven járhatott el törvénykezési ügyekben az országlakosok elsöprő többségét jelentő laikusok között, ennek az aktusnak az első ránk maradt írásba foglalása ugyancsak latin nyelvű![73]

De ami még ennél is fontosabb, a nemesség „ősi jogait" egybefoglaló Arany Bulla szintén latin nyelvű dekrétumként maradt ránk. A nemesség is, amely a rendi állam kialakulásával, a nagybirtokossá váló vezető középnemesség megjelenésével, a nemesi vármegye kialakításával a XV., de főleg a XVI. századtól egyre inkább igen jelentős tényező az „országlás"-ban, ezért ragaszkodott megingathatatlan makacssággal az Arany Bullában lefektetett jogaihoz, ezért vált a latin „patria linguá"-jává, ezért íródott latinul a nemesség bibliája, a Tripartitum. Igen szellemesen fogalmazza meg a latinnyelvűség hosszú idejű uralmának ezt a főokát Beck Salamon: „Romantikusan hazug magyarázat volna, ha a latin nyelv használatát, az Európában értett nyelv használatát a nemzetközi kultúrába való bekapcsolódásra irányuló törekvésnek tudnók be. Közelebb jutunk a nyers valósághoz, ha a latin nyelvben a papi rendre bízott jus fetiale,[74] amely a jogot, a jog ismeretét, a papságnak fenntartott titkos tudománynak tekintette, a jognak a nemességre való korlátozottságát látjuk." (Jogi műnyelvünk fejlődéséhez. Nyr. LXXVI, 205.)[75] „A Tripartitum tekintélye, népszerű-

[73] A Bács megyei Bulkeszen talált, III. Béla földadományáról készült, 1178-ból származó tégla olaszos helyesírású, latin nyelvű felirata: „BELA REX BATIZAVIT FILIV[M] ADELEHARDI DEDIT TERRA[M] CV[M] PATRI SUO OSPIDE FVI SVP[ER] HOC PRISTALD[VS] HELIA COMES A[NNO] VII." Magyar fordítása: „Béla király megkeresztelte (keresztvízre tartotta) Adelehard fiát s vendég apjával együtt földet adott neki. Ebben én, Helia ispán voltam a pristaldus, a VII. évben." (Domanovszky—Balanyi—Mályusz—Szentpétery—Varju: Magyar művelődéstörténet. I, 624.)

[74] „*fetiales* . . . 'egy papi testület Rómában, amelynek tagjai mint az állam küldöttei hajtották végre és szentesítették meg a békekötéseket, fegyverszünetet, szövetséget, hadizenetet s több effélét'" (Fináy).

[75] Az idézett szövegben elírás lehet. Az eredeti szöveget — a szerzővel való konzultálás után — sem tudtuk rekonstruálni. Valami ilyesfélére

sége szinte törvényszerűen alakult ki . . . Verbőczi kora és az utána következő századok rövidlátása ebből az ellentmondásosságból faragta Verbőczy hírének alapkövét, aki a főnemességgel szemben a nemesi egyenjogúságot hírdette, míg a jobbágy számára a glebae adstrictust tette paranccsá . . . A Tripartitum a maga latin nyelvével Babicsra emlékeztetően, »aranykulcs« volt, »zárd el szívemet erősen, hogy csak rokonom nyithassa«. A latin nyelvű jog, a »van, de nincs« tréfáját tette komoly valósággá. A jog nemesi jog volt, amelynek az alsó néposztály inkább tárgya, mint alanya volt." (Az én kiemelésem. Uo. 205—206.)

Ehhez semmi hozzátennivalóm nincs, legfeljebb annyi: a hivatalos latinnyelvűség olyan méreteket öltött, hogy egynémely, korai magyar vagy már teljesen megmagyarosodott szót is ellatinosított: bilogos[76] > *bilochi* v. *biloti*, jobbágy > *jobbagio, jobbagiones ;* poroszló > *pristaldus*, bírság > *birsagium*, hajdú [korábban hajdo] > *hajdones*, *hajdonum*, patvar > *patvaria*, *patvarista* (vö.: OklSz. XIII—XIV).

Még valamit nem szabad szem elől téveszteni. A magyar polgári jognak — mint az európai jogok legtöbbjének — a kialakulásában szerepet játszott a római jog is. Ez nemcsak a szakkifejezések latinjának az átvételét eredményezte, hanem az egész hivatalos jogi nyelvre is bizonyos mértékig rányomta a bélyegét.

Ilyen és nem másfajta okokkal motiválható a latin nyelv hosszú ideig tartó hivatalos egyeduralma.

Az eskü-esküformák c. fejezetben foglalkozom azzal, hogy milyen méretekben volt elterjedt a latin nyelvtudás a XIV—XV—XVI. században. Hogy milyen „országos szükség" diktálta a magyar nyelvű jogkönyv megteremtését, arról Veres Balázs

gondol a szerző: „. . . ha a latin nyelvben a *jus fetiale*-hoz hasonlóan (v. a *jus fetiale*-val rokonságban) . . . a jognak a nemességre való korlátozottságát látjuk."

[76] „A királyi pecsét mintájára készült bronzöntvényt (billog) a pörbeidézettek behívására kiküldött hírnök, a *billogos* nyakba akasztva viselte . . . Az egyetlen ránkmaradt királyi idézőbillog (I. Endre idézőbillogáról van szó) egyben legrégibb emléke a pecséttel való meghívás egészen a XIX. századig tartott jogszokásoknak." (Domanovszky — Balanyi — Mályusz — Szentpétery—Varjú i. m. I. 622.)

A királyi v. általában a bírói idézés szimbólumának, a *billognak* a tiszteletben tartását szigorú előírások követelték meg. Az I. László korabeli egyházi zsinat határozatainak (az ún. I. törvénykönyvnek) a 42. passzusa [„Azokról, akik a király vagy a bíró pecsétjét megvetik"] így intézkedik: „Ha pedig valaki a király pecsétjét valakire kiküldeti és maga elmulasztja, hogy a királyi udvarba jöjjön, ügyét veszítse el (az én kiemelésem) és fizessen öt pensát; és ahányszor ezt megismétli, annyiszor öt pensát fizessen. Ha pedig a bíró pecsétjét küldeti ki és ő nem megy el, száz nummus-t (aprópénzt) fizessen." (Szilágyi Loránd i. m. 35.)

közléséből is értesülünk. „Mynden nemzet kedyg, Kegyelmes wram, azon igyekezett, hogy az ew nyelwen legyen megirwan, az ew Decretomok, hogy az kewzewnseges igassagnak Normaya myndeneknek nyllwan ees ertelemre legyen mynd azoknak kyk olvassak, es mynd azoknak kyk elewt olvaztatyk, hogy oly nyelwen lęwęn, kyt nem erth az orzag, kewlewmbkewlewmb tudatlanmagyarazo, kewlewmben kewlewmben ne ęrchye, ees ne magyarazza, hogy az egywgyw kewsségys miatta meghne chyalatkozzek." (Magyar Decretvm . . . 1565. 3. szl. 1.) Tekintettel arra, hogy a királynak szánt ajánló sorokból való az idézet, annak írója kissé szépítette a helyzetet, de a „kyt nem erth az orzag" kitétel a lényeges, nem pedig az utána következő diszkrimináció.

Nemcsak a XVI. sz. derekán, hanem egy évszázaddal később sem volt különb a helyzet a latintudás tekintetében. Kászoni János már sokkal nyíltabban, egyértelműbben nyilatkozik: „Rövidſégnek okáért; a' minemű alkalmatoſſággal engem kegyelmed ennek meg forditására kértt volt; látván, tudniillik kegyelmed, az előtte forgo ſok rend-béli ügyeknek, kivált-képpen a' főbe jaro Halálos kereſeteknek bajos el-igazodáſát, és hogy mind azoknak iſméretire és el-igazitáſára-is e' Könyv nem volna haßontalan; S tudván azt-is kegyelmed, hogy a' Deák nyelvben ſintsen mindeneknek annyira való Tudományok, hogy aßt akadály nélkül érthetnék; mivel láttyuk, aſt-is, hogy még a' Tőrvény dolgainak ki-ßolgáltatására-s ollyakat elő-vétet néha a' kételenség, kik a' Deákhoz avagy keveſet, avagy ugyan ſemmit ſem értenek. Ezekre képeſt, mondam, akarvan kegyelmed meg-fordittatását; . . ." (Rövid Igazgatás . . . 1647. Elől-iaro rővid iras. A_3.

Kászoni „Előljáró rövid írás"-ából azt is megtudjuk, hogy még a „deák terminusok" dolgában sem volt jártas mindenki, éppen ezért javasolták neki azok „megfordítás"-át is: „A Tőrvény Dolgaiban forgó minden napi Deák *Terminu*ſokat, mellyekkel még a' Deáktalan Perlekedő kőz rend is elegyesſleg ſzokott élni, én előſzőr forditatlanul hagytam vala; hanem midőn már a' nyomtattatáſához akarnék kezdeni, némellyek ugy javallák s-tanácslák-is, hogy a' mennyire lehetne, azokat is forditanám meg . . ." (Uo. Az Olvasokhoz. 1. szlan lap.)

A MAGYARNYELVŰSÉG

A humanizmus, de főleg a huszitizmus elterjedése Magyarországon jelentős változást eredményezett az egész „irodalmi élet" és ezen belül a magyar jogi terminológia kialakulása terén is. Vitéz János és követői új, számos előremutató elemet tartalmazó

ideológiát dolgoztak ki. Ennek egyik jelentős mozzanata a haza és a nyelv fogalmának összekapcsolása. Bár a magyar humanisták legnagyobbjai még nem valósították meg ezt a — magyar nyelvű irodalom kialakítása szempontjából rendkívül fontos — elgondolást, jobbára latinul írtak, de a gondolatnak a literatus emberek köztudatában való elterjesztése tagadhatatlanul az ő érdemük. Termő talajra talált az anyanyelvűség eszméje a magyar huszitizmus képviselőinek táborában. Ha bibliafordítás formájában is, de elsőnek Tamás és Bálint alkotott nagy terjedelmű összefüggő magyar nyelvű könyvet, kódexet (A Jókai-kódexből csak 81 levél maradt ránk. Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek. 1959.[2] 34—37; l. még MTört. I, 206).

A külföldi egyetemeken tanult literatusok mellett kialakult az itthoni iskolákban képzett „deákság" rétege. A külföldiek közül időrendben az olasz egyetemek (Bologna, Pádua) jelentőségét kell kiemelnünk, ahol már a XIII. századtól jelentős számban tanultak magyar fiatalok. A magyarországi humanizmus kialakításában és elterjesztésében említésre méltó szerepet játszottak az ezeket az egyetemeket látogató magyar hallgatók. Az olasz egyetemek humanista indítékának hatását tovább mélyítették a szomszédos országok XIV. század derekán alakult egyetemei (Prága 1348., Krakkó 1364., Bécs 1365.), amelyeket egyre nagyobb számban látogattak „városi polgárfiak" is. „1410 körül pl. jelentős számú magyarországi diák hallgatta *Husz János* tanításait a prágai egyetemen, s ezeknek bizonyára része volt a feudalizmus ellenes huszitizmus magyarországi elterjedésében [1437—38. évi erdélyi parasztfelkelés] s magyar nyelvű irodalmunknak a huszitizmussal kapcsolatos korai jelentkezésében [„huszita biblia", 1430-as évek]" (Ravasz János—Felkai László—Bellér Béla—Simon Gyula: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában Tankönyvkiadó, Bp., 1960. 16).

A hazai egyetemek közül a Nagy Lajos alapította (1367-) pécsi, majd a Zsigmond korában (1389-) létesült óbudai játszott jelentős szerepet az új hazai értelmiség kiképzésében (uo.).[77]

[77] Itt jegyzem meg, hogy egyesek erősen eltúlozzák a hazai — s ezen belül is elsősorban a pécsi — egyetem hatását, főleg az ott képzett hallgatók nagy számát, de fennállásának időtartamát tekintve is. Döbrentei pl. évi 2—4000-re becsüli azoknak az ifjaknak a számát, akik a pécsi egyetemet látogatták a mohácsi vészig tartó működése [!] alatt (RMNy. II. XIII). Jóború Magda is úgy véli, hogy a pécsi egyetem több mint 200 évig működött. „Legtovább a Nagy Lajos alapította pécsi egyetem állott fenn, 1574-ig" (Élet és iskola. A modern köznevelés történelmi és társadalmi háttere. Gondolat, 1961. 32). Az újabb kutatások eredményei alapján a pécsi egyetem működését az 1367-ről kb. 1400-ig terjedő időszakra teszik (Ravasz... i. m. 14).

A világi értelmiség kialakításának fontos műhelyei voltak a hazai és külföldi egyetemek mellett a gyors tempóban létrejövő városi iskolák is. Annak ellenére, hogy az alföldi területek írásbeli (okleveles) emlékei a török pusztítás következtében javarészt megsemmisültek, 1540-ig összesen 275 városi, mezővárosi, sőt falusi iskoláról van tudomásunk: a XIII. századból 2-ről, a XIV. századból 21-ről, a XV-ből 165-ről. (Ravasz . . . i. m. 15.) „Ezek nagyrészt még plébániai — de már állandó, külön iskolamester vezetése alatt álló — »latin« iskolák voltak . . . E városi iskolák a polgárság új művelődési szükségleteit elégítették ki: anyanyelven is tanítottak olvasást-írást, üzleti levelezést . . . A 15. században a kézműves mesterek jelentős része tudott már olvasni, a század végétől kezdve pedig az új céhtagoktól megkívánták az írni-olvasni tudást." (Uo.)

Ha a polgári előretörés teremtette „értelmiségszükséglet"-hez még hozzászámítjuk a központi hatalom Mátyás-korabeli megerősítéséhez szükséges literátusigényt és emellett még a „szabad pályán" működő jogászokat *(procurator ~ prókátor)*, akkor tudjuk csak hozzávetőlegesen elképzelni azt a „szellemi pezsgést", ami a kor szükségleteinek a talaján Magyarországon a XVI. század derekáig — az első magyar nyelvű jogkönyv születésének az idejéig — kialakult.

A klerikusok egyeduralma az írásbeliség terén egyre inkább megtépázódik, sőt a XIV—XV. században a világi értelmiség, a literatusok számának állandó növekedésével háttérbe is szorul (RMNy. II, XIII; MTört. 171).[78] „A diákok sokféle foglalkozást töltöttek be, akad közöttük szolgabíró, vannak gazdatisztek, mások főpapok, szerzetesek, urak és parasztok jogi képviselői (az én kiemelésem), van literatus alvárnagy és zsoldos katona; a diákok mind nagyobb szerepet játszanak az állami és pénzügyi igazgatásban (a kiemelés tőlem), közülük kerülnek ki a kancelláriai alkalmazottak, királyi emberek határjárásban, van diák tárnokmesteri ítélőmester, káptalani aljegyző, az esztergomi érsek

[78] Egyébként hadd jegyezzem meg, hogy a clericus alapjelentése nem 'az egyházhoz tartozó, pap' volt. Egy XVIII. századi értelmezés szerint *Clericus :* „Hoc verbum olim accipiebatur pro viro sapiente, vel doctore. Sumitur etiam pro eo, qui tonsuram tantum habet, vel minores ordines, et in hoc sensu opponitur ei, qui ad sacros ordines promotus est" (Dominici Macri Melitensis Hierolexici editio octava Venetiis MDCCLXXXVIII. 251).

Litteratus : „FR. dicitur, Clericus seu Ecclesiasticus." (Uo. 573. Közli: Döbrentei: RMNy. I. XLIII. 8.)

helyettese a királyi bíróságban (az én kiemelésem) ... Nem papok, hanem a megyei közgyűléseken részvevő írástudó nemesek készítették a 14. században jelentős számban felbukkanó megyei okleveleket ... [a század folyamán növekvő számban találkozunk olyan oklevelekkel, feljegyzésekkel, összeírásokkal, amelyeket városi hatóság állított ki, a század végén pedig egyes dunántúli mezővárosok is már registrumkönyvet vezettek, okleveleket adtak ki]." (MTört. 171.)

A hazai „tanodákban" képezett literatusok számának állandó növekedése — érthető módon — nem volt közömbös a magyarnyelvűség szempontjából sem. 1462-ben magyar nyelvű csizio lát napvilágot (RMKT. II, 367—68). 1476-ból maradt ránk az első, terjedelmes — 150 sor —, tömör, szabatos előadású elbeszélő költemény, a Szabács viadala, ami Toldy szerint egyike lehetett azoknak az énekeknek, amelyeket a király hőstetteiről asztalánál énekeltek (RMKT. I, 285; Nyem' 142—51). Török Imre 1485-ben verses köszöntőt küld Krisztinájának (RMKT. I, 199). 1488-as keltű a Bagonyai ráolvasások (Száz. 1872. 1—7). 1490 körül siraloméneket írt Gergely deák Both Jánosról. Ebben a hétstrófás hármas rímű költeményben két jogi szakkifejezés is ránk maradt: *hamys hythnek* és *hyth mellett* (RMKT. I², 477—78, az adatok a 478. l.-on).

Külön kívánom megemlíteni azokat az emlékeket, amelyek a XV. századból maradtak ránk, és így az első összefüggő jogi szövegek közé tartoznak:

Magyi János Verses jogi szabálya. A pécsi püspöki könyvtár egyik latin nyelvű kódexében maradt ránk 1484-ből az alábbi verses szabály:

Mert myth eghzer meg zerzettel
es the thewled el vetettel
Ha igazath akarz tenned,
thewbzer nem kel hozyad wenned

Quod enim semel placuit, Vlterius
displicere non poterit (RMKT. I², 476).

Várday Aladár levele V. Miklóshoz. 1486-ban írta Várday Aladár az első missilis levelet: „En Jo vram tugÿa the kegelmed hogh Beganÿtol mÿth Izentelwala az dologh felevl vaÿda vramnak tugÿad BÿzonnÿaI hogh azth nekÿee mind zorul zora megh bezellethe, Eneſ velev bezellethem Igken fogada hogh Eremeſth therekeedik benne Minden Jo veghre, azerth tugÿad bÿzonÿal hogh vgÿan Iththen vÿſegraddon Zolonk kÿralnak Ew felſeekeenek, Azerth az leveleketh az mel felevl Beezellettenk hova hamarab fel kÿltheh annal hamarabh felkÿlgeghy Allada athyaafya." (Közli, és az időpontot megállapítja Jakubovich Emil. MNy. XXV, 114—20.)

Vér András menedéklevele. 1493-ból való a legrégibb magyar nyugta, Vér Andrásnak, II. Ulászló udvarnokának keze írása: „en ver andras adom en kezem yrassat hoy ados volt volna en nekem erdv hegy balas zaz forintal zyk vdvarnak [zalaga] zalagossag zerent es az zaz forintnak hvzat meg adta az hvz forintrvl en ver andras telyes menedeket adtam ez erdv hegy balasnak, adatot yenvben kys karaczon estin 1, 4, 9, 3. ennek masya erdvhegy balasnak adtam." (Nyeml. 155—56.)

A sajószentpéteriek végzése. Döbrentei megemlékezik még a sajószentpéteriek „1403-ban kelt" végzéséről (RMNy. II/b, 1). Erről — pontosabban a Sajószentpéter városának levéltárában őrzött eredetijéről — azonban Szily Kálmán megállapította, hogy XVII. századi átirat (Nyeml. IV. l.).

*

Külön — és valamivel részletesebben — foglalkozom a korai jogszolgáltatás formális bizonyító eszközével, az esküvel, a különböző eskümintákkal, a partikuláris jogalkotások sajátos termékeivel, a jogkönyvekkel — ezen belül főleg a Budai Jogkönyvvel — és a XVI. századi levelezéssel, mint a magyarnyelvűség értékes dokumentumaival.

ESKÜ — ESKÜFORMÁK

A magyar joghagyomány számos olyan vonást őrzött meg, amely — minden valószínűség szerint — a finnugor együttélés korszakából ered. Korai meglétük egyik bizonysága az elemek (a föld, a tűz, a víz stb.) és egyes — „szentnek" tartott — állatok (medve, farkas stb.) kultikus tisztelete. Az elemek, állatok kultikus tiszteletét tükrözik a különféle *eskü*-k, amelyeknek a pogány kori szerződéskötések, vitás kérdések eldöntése alkalmával rendkívül fontos szerepe volt, és nagyszabású vallásos szertartások keretében mentek végbe. „Die Notwendigkeit einer eidesmässigen Versicherung ist gewiss schon früh erkannt worden, und der Eid dürfte daher ein recht altes Institut sein. Davon zeugt ihresteils auch die allgemeine Verbreitung des Eides. Wahrscheinlich ist der Eidschwur auch bei den finnisch-ugrischen Völkern ein recht alter Brauch, obwohl es bisher nicht gelungen ist, dies durch sprachliche Belege nachzuweisen" — írja Arturi Kannisto: Über den Eidschwur

bei den ob-ugrischen Völkern c. cikkében (NyK. L, 139—51. i. h. 139).

Az *eskü ~ esküvés ~ esketés* igen régi voltára következtethetünk a szó etimonjának, illetőleg derivátumainak előfordulásából — korai szövegekben — ugyanerre utal KANNISTO fenti idézete is, amit a szó etimológiájával lehet megtámogatni.

Bár az *eskü* 'iuramentum, Schwur, Eid' szavunkra első adat, csak 1805-ből maradt fenn (EtSz.), a szó etimonjára *(es)* már a XII. századból van példa: „Et in loco illo qui dicitur *esculeu* fidem cum iuramento firmauerunt. Et a die illo locus ille nuncupatus est esculeu, eo quod ibi iuraverunt" (Anon. 27; MHK. 424). Tudott dolog, hogy Anonymus elbeszélése e részének nincs történelmi alapja. A Névtelen maga költötte naiv etimológiájával van itt dolgunk az *Esküllő* helynév magyarázatára. A nyelvemlékek ennek a helynévnek többféle alakváltozatát megőrizték *(Ëskülëü, Wskulleu, Euskelew :* EtSz.), de ezek egyikének sincs semmi köze az *eskü* szóhoz (MNy. I, 368). A naiv etimológia arról viszont egyértelműen tanúskodik, hogy Anonymus szemléletében az *es [esc~esk]* 'iuramentum ~ iurare' jelentéssel élt.

A szó etimonja még a XV—XVI. században is élő tagja volt a magyar szókincsnek: *esért* [esküvésért] 'propter iusiurandum' (MünchK. 82), *eseuel* fogada [esküvésével] 'cum iuramento pollicitus est' (MünchK. 40), *eseuel erőseitiuala* 'cum iuramento firmavit' (BécsiK. 88), *te esedet* [esküvésedet] 'iuramenta tua' (MünchK. 22; l. még: *az esnek tőrueńe :* uo. 40); ugyancsak az eredetibb változata olvasható a JókK.-ban: *fratereknek essy* 'fratrum professio' (104), *essebelewl[!] tartoznak tartany* 'ex professione tenentur observare' (111). Az *es* (nomenverbum) mint főnév tehát — a XII—XVI. század adatainak tanúsága szerint — nemcsak az *esőnek ~ essőnek*, hanem az *esküvésnek* is a régebbi alakváltozata (vö.: MÉSZÖLY: Nép és nyelv I, 4). MÉSZÖLY szerint a két fogalom nevének az alakbeli teljes azonossága nem véletlen egybeesés, hanem a közös eredetű jelentésazonosság alakbeli lecsapódása. Állításának igazolására a sámán-hithez, annak egyes szertartásaihoz, jelesen a pogánykori fogadalom-tétel ceremóniájához fordul segítségért: „. . . . az istenségnek tett fogadalom pedig annak szent faragott képe azaz bálványa előtt a vallási szertartással járó, emberfölötti szellemet megillető, hódoló mozdulatokkal, h a j l o n g á s s a l, l e b o r u l á s s a l jár. Régi utazónak, Pallasnak könyvéből idéző MUNKÁCSI, hogy az osztják, mikor kérelmét előadja a bálvány előtt, »l e b o r u l«." (I. m. 6; l. még: MUNKÁCSI: VNGy. II/2, 0469.) A vogulok nyelvében a *bálványimádás*-ra nincs külön szó, hanem az azzal járó mozdulat alapján a *hajlongás, leborulás* szavak a fenti fogalom

hordozói is (MUNKÁCSI i. m. 0495). A *leborulás* jelentése a régiségben megegyezik a *leesés*-ével (vö.: „Mend ezeket neked adom, ha *leesvén* [leborulván] imádandasz engemet.": MünchK. 19; még a XVI. században is Balassi „nem *odaborul*, hanem *esik, es* — az imádságával: Még sincs mit tennem, Hozzád kell *esnem*, Én imádságommal." MÉSZÖLY i. m. 6). A NySz. adatai szerint az *es*(-ik) 'cado, pluo, incido, obtingo, misereor' jelentése mellett külön címszó alatt határozza az ige 'obtestor, *oro*' jelentését: *Ha hozzád esnek a szegények, adgy* (SzD.); szinonimákként: *Iőuetek imadkoziunk es essőnk es sirionk isten előt* (AporK. 55), *kik kegyes kegyelmnek esni szoknak* (RMK. I, 27), *Az gyermek anyjához esék és ő neki reménkődék* (uo. 65), *Megkenik az Krisztust és szent városba megyen be, szent atyjához esik* (i. m. II, 138), *En te hozzad esőm es te hozzad futok irgalmassagnac attya* (NagyszK. 80). A fenti példák egyértelműen amellett szavaznak, hogy az *es[-ik]* 'oro, adoro' az obi-ugor pogány szertartásokból áthagyományozott, krisztianizált vallási műszó.

A szó alaki fejlődése MÉSZÖLY szerint: *es > eskëszik, esköszik* [ad. anal.: *les > lesekëszik, nyom > nyomakoszik*, a *-k* + *sz* összetett igeképző segítségével és *-ik* végződéssel] *> esküvés > eskü* [VERSEGHY elvonása, az irodalomban 1805-ben találkozunk először vele. NyuSz.; MÉSZÖLY i. m. 7). A szó jelentésfejlődését MÉSZÖLY a következőképpen rajzolja meg: 'esik' [a leborulás látható mozdulatának az érzékelése] *> 'leboruľ > 'fogadalmi esküt tesz' > 'esküt tesz, akár fogadalmit, akár bizonyítót'* (uo.).

Az *es* 'cado > oro, adoro' *-d* gyakorító képzős származéka az *esd*, ennek 'oro, obsecro' jelentése eléggé általánosnak mondható nyelvemlékeink kezdete óta (NySz., EtSz.: eredetibb alakja *esed* lehetett, vö.: *essedesemmel :* JókaiK. 157; l. még: TMNy. 409); hogy 'cado' volt az eredeti jelentése, arról a NySz. adatai mellett *„esdi* a légy a marhát" 'neki-*esik*, a légy a marhának, *esik* a légy a marhára' székelyföldi tájszó is tanúskodik (MTsz., MÉSZÖLY i. m. 8). Az ige továbbképzett formái: *esd, esdekel, esedez, esedezik, esküszik* (l. NySz., EtSz.) „mind olyan magyar keresztyén vallási műszó, mely az *esni* (cadere, fallen) ígéből származott s már a m a g y a r s á g p o g á n y k o r á b a n v a l l á s i m ű s z ó i s v o l t, a b b a n a korban, melyben a sámánhitű magyarok a p o g á n y segítő, közbenjáró szentek faragott képei előtt *estek* le" (MÉSZÖLY i. m. 8).

Czuczor lényegében ugyanígy származtatja az *esküszik* szót, amikor megjegyzi *Esk* c. a.: „a. m. esik, t. i. le- vagy térdre esik, mert az esküvők gyakran, kivált régenten eskütételkor, Isten bizonyságára hivatkozva földre vagy térdre estek, ezt mutatja az egyszerű *es* szó is" (CzF.).

Az EtSz. az *esküszik, esküvés, eskü* szavainkat szintén az elavult, eredetileg nomen-verbum *es* 'iuramentum, schwur, eid' szóból származtatja és BUDENZ, majd MUNKÁCSI alapján a vog. *ēsγ-* [əšk-, esγ-], osztj. *išik* 'dicsér, magasztal' szavakkal egyezteti. (MUSz 798, NyK. XXV, 258). Hibáztatja CzF. *esik* igével kapcsolatos származtatási kísérletét. Teszi ezt akkor, amikor: 1) az *es* elavult nomen-verbumot 'iusiurandum, schwur, eidschwur' értelmezéssel közli; 2) az *esre-hitre, essre-kérésre* népnyelvi adatokat 'nagy esdeklésre, sok kérésre' jelentéssel látja el, tagadja, hogy az *es* itt 'schwur'-jelentésű, ahogy CzF.-nál olvasható, a szót 'flehen, orare' jelentésűnek mondja (vö.: MÉSZÖLYnek a *leborul, esik* második jelentésére vonatkozó adataival); 3) az *esd* jelentéseit: 'cado, widerholt fallen', 'obtestari, *orare*, flehen, *fussfällig bitten*' — változatokkal érzékelteti, és a szót a 'cadere, fallen'-jelentésű *es* gyakorító *d*-vel továbbképzett alakjának tartja; ugyanígy jár el a további derivátumok: *esdëkël, esedëzik* esetében is.

Megítélésem szerint MÉSZÖLY joggal bírálta az EtSz. származtatását, okfejtése alapján elfogadható az *es* etimológiája, és eredeti jelentése egybevethető a vog. *is-* 'herabsteigen, sich niederlassen', zürj. *us-* 'fallen, herabfallen, sich werfen, sich stürzen', permi *ȥs-* 'ua.' kifejezésekkel (l. MUSz. 797).

BÁRCZI is valószínűbbnek tartja — az EtSz.-ral ellentétben — az *esik* igéből való származtatást (SzófSz. *eskü* c. a.).

A tűz-eskü

KANNISTO — fenti cikkében — a rokon népeknél meglevő különböző eskükről értesít. A *tűz-eskü*-ről CASTRÉNT (Nordiska resor och forskningar IV, 124) idézve — a következőket mondja: „Die Ostjaken schwören auch beim Feuer (a kiemelés tőlem), und dabei nimmt der Beschuldigte mit seinem Messer eine Kohle aus dem Herd, steckt sie für eine Weile zwischen seine Zähne und sagt dann: »das Feuer möge mich verbrennen, wenn ich einen falschen Eid schwöre«." (NyK. L, 146.)

„Das Schwören beim Feuer ist auch bei den Wogulen (a kiemelés tőlem) gebräuchlich . . ." (uo. 147). A szent „*tűzanya*" bosszúját hívja fel hamis esküvés esetére a szertartást vezető: „Heilige Feuermutter! Wenn der Diebstahl dieses Mannes Tatsache ist, so lege sein Haus im Verlauf eines Monates in Asche! Bringt ein trockenes Opfer dar, bringt er ein blutiges Opfer dar, so höre nicht auf ihn! Lege sein Haus in Asche." (Uo.)

Az állat-eskü

A tűz-eskün kívül másfajta (különösen *állat-)eskü*kről is van tudomásunk. Ezekről ugyancsak KANNISTO így ír: „In ethnographischen Berichten werden von den Ob.Ugriern, besonders von den Ostjaken, noch gewisse andere Eide erwähnt, wie der Wolfeid der Hechteid, der Mammuteid, der Wassereid, der Schneeid, der Waffeneid, der Broteid und der Geisterbildeid." (Uo. 150. A kiemelés tőlem.)

Az állat-eskük között külön helyet foglal el a *medve-eskü*. A medve — mint ez köztudomású — szent állat a rokon népek hitvilágában. Nevét nemigen — vagy csak nagy szükség esetén — mondják ki. Ilyen nagy horderejű alkalom az igazság kiderítését szolgáló eskütétel, a medve-eskü is. Igen sajátos színben tűnik fel a medve ez esetben: „. . . a medve mint az igazság, különösen az eskü szentségének őre s mint a hamisságot szigorúan megtorló felsőbb hatalom mutatkozik a vogul nép képzeletében" — írja MUNKÁCSI BERNÁT (A medveeskü a voguloknál. Hunfalvy-Album 1891. 113—32. i. h.: 127).

A medve-esküről már a XIX. századi orosz hírlapok is megemlékeznek, mégpedig a szamojédok-kal kapcsolatban. TAGÁNYI KÁROLY jegyzi meg IVANOF nevét, aki az archangelszki kormányzósági hírlap 1870. évi 43. számában tudósít a szamojédoknál dívó medve-esküről. Ez arra enged következtetni, hogy az állat-eskü — ezen belül különösen a medve-eskü — igen elterjedt volt már a legrégibb időszakban is.

Az állat-eskü másik kategóriája az állat-áldozatok csoportjába tartozik, lényegében tehát *vér-eskü*, ami szintén igen régi eredetű. Már HERODOTOSZnál (IV, 70) is találkozunk a vér-esküvel. A szkítákról jegyzi fel, hogy szerződésüket kicsorgatott vérükkel, illetőleg annak megízlelésével szentesítik, erősítik meg. Más szerzőknél is találhatunk hasonló jellegű feljegyzéseket (az irodalmát l. IPOLYI A.: Magyar mythologia. 1854. 545). Ilyen vér-eskü tulajdonképpen az ANONYMUS feljegyezte vérszerződés is: „Tunc supradicti viri pro Almo duce *more paganismo* fusis propriis sanguinibus in unum vas *ratum fecerunt iuramentum*. Et licet pagani fuissent, fidem tamen iuramenti, quam tunc fecerant inter se, usque ad obitum ipsorum servaverunt . . ." (SRH. I, 40. A kiemelés tőlem); ANON. további adatai az *eskü*-re: „. . . fidem *cum iuramento* firmaverunt . . ." (uo. 68); „Dux Arpad *accepto iuramento* primatum et militum Hungarie filium suum Zultam ducem cum magno honore elevari fecit." (uo. 105); „. . . et ipso vivente *accepit iuramenta* suorum

nobilium et filium suum Tocsun fecit ducem ac dominatorem super totum regnum Hungarie" (uo. 114. A kiemelések tőlem).

A vér-eskühöz tartozik — mint fentebb érintettem — az állat-esküknek az a csoportja, ahol nem az esküvő személy[-ek] vérét folyatják, hanem kutyáét vagy farkasét. Ez az állat-áldozat[-eskü] azt jelképezte, hogy esküszegés vagy hamis eskü esetén ugyanúgy folyjon az esküvő vére, ahogy az állaté. Az állat-eskünek a meglétét a magyaroknál igazolja egy bajor püspöknek IX. János pápához 900-ban írt levele, amelyben arról értesülünk, hogy a morva szlávok azzal vádolták őket, mintha ők is állatra esküdtek volna, mint a magyarok: „... quod nos praefati sclavi criminabantur, cum ungaris fidem catholicam violasse et per canem seu lupum aliasque nefandissimas et ethnicas res, sacramenta et pacem egisse" (Közli Ipolyi i. m. 545; l. még Munkácsi Ethn. VI, 74). Az állat-eskü divatban volt a pogány kunoknál is (Ipolyi i. m. 545).

A föld-eskü

Az esküvések harmadik és a magyaroknál legtovább fennmaradt formája a földre való esküvés, az ún. *föld-eskü*, amelynek lényege szintén az elemek kultikus tiszteletén alapszik. Ide tartozik a földátadás (föld; fű-, víz-motívum a honfoglalásnál), az ezzel kapcsolatos különféle szertartások az Árpád-kor elején, de a későbbi korban is. A földbirtok-adományozási iktatásnál (donationalis statutio) pl. az iktató (homo regius) kézen fogva vezette be az adományozottat néhány lépésnyire a birtokába, földet adott a kezébe (l. pl. egy 1295. évi adományozási iktatás leírásából: „... ad faciem terrae accedentes assignationi interfuimus." CD. VI/1 : 367). A *határjárások*-ról, jelesen az első országhatár kijelöléséről Anonymus-nál is olvashatunk. „... missus est Borsu ... versus terrarum Polonorum, qui *confinia regni conspiceret* ..." (SRH. 58); „Constituerunt, ut *meta regni* ducis Arpad esset in porta Mezesine ... clausuram magnam de arboribus *per confinium regni* fecerunt." (uo. 64); „... constituerunt *terminos regni Hungarorum* usque ad Boronam et usque ad Saruuar ..." (uo. 79. A kiemelések tőlem.)

Ipolyi Arnold a pogány kori földkultusz maradványát látja a koronázás alkalmával átnyújtott „*pomum aureum*"-ban is különösen azért, mert abba földet is tettek (i. m. 210).

A föld kultikus tiszteletét különösen a határjárásoknál alkalmazott föld-eskü és a vele kapcsolatos szertartások őrizték meg leginkább. Egy ilyen szertartást és eskümintát megőrzött a Corpus

Juris egy korábbi kiadása is. Az ott említett „seria terribilis [!] iuramenti forma" is régi szokás maradványaként divatozott az Árpád-korban: „iam ab olim in Regno Ungariae adinventa est observata" (Corp. Jur. Hung. 1779. Prax. Crim. 205). A ceremonia maga: „In metarum reambulationibus & rectificationibus, ille qui ex iudiciaria deliberatione iuramentum praestabit in foveam vel scrobem in facie terrae litigiosae effossam, ad umbilicum usque descendere & defodi, ac detecto capite, ac nudipes terram in manum dextram accipiendo, & super verticem capitis sui tenendo, iurare consuevit, iuxta modum & ordinem eidem per iudicem praescriptum in hac forma: [Következik az esküminta] ... Et si iuramentum hoc per me falsum & dolose esset depositum, haec terra me absorbeat, nec mihi aut haeredibus, ac successoribus meis & incolis huius possessionis meae utilis & fructuosa fieri possit, sed pro fructibus utilitatibus, spinas tribulos germinet ..." (I. m. 204.) A föld-eskü ősi rítusához szigorúan ragaszkodtak: „Hoc igitur iuramentum per principalem personam, hoc quo dictum est modo et ordine, non aliter deposito coniuratores illius principalis pernae, absque descensione in scrobem, foveamque in ipsa terra litigiosa effossam, non discalceati, sed solitis eorum indumentis salvis, more solito prout alias incertere soliti sunt, vestiti, terram litigiosam manu detra tangentes iuramentum penes personam Principalem praestare debebunt." (I. m. 204. A kiemelések tőlem.)

A föld igazsága, haragja, hatalma az igazságtalanság megbosszulására ismert motívuma mind a magyar, mind más népek pogánykori kultuszának, aminek a maradványa ma is él: *a föld nyeljen el, emésszen el* kifejezésekben. (A szerbben pl.: „*tako mi zemlje*" 'úgy segéljen a föld' (Ipolyi i. m. 211). A földre történő eskü motívuma megtalálható a német néphitben is. A hamis eskü következménye ott is: a föld elnyeli: „Bei einem falschen Schwur tut sich die Erde auf und verschlingt den Verbrecher." (Eberhard v. Künssberg: Rechtliche Volkskunde. Halle/Saale. 1936. 19). Künssberg feljegyez egy esetet, ahol a fa hovatartozása volt vitás, és ezért kellett egy tanúnak esküdni. A néphit a hamis esküvő szavait és következményeit a következőképpen örökítette meg: „Die Erde soll mich verschlucken, wenn das nicht meines Herrn Holz ist. Er wurde sofort verschlungen." (Uo.)

Ha a föld *elnyeli az élőt*, és *nem fogadja be a holtat*, egyazon *átok* két ősi formája fejeződik ezzel ki (Ipolyi i. m. 211). Az átok

sajátságos mitikus képlet, aminek következtében az ember természetellenes állapotba jut: elnyeli a föld, kővé mered, állattá válik stb. A föld-eskü híven megőrizte mindezeket a motívumokat. Az ANONYMUS említette *anatema* — a maga árnyalt jelentésbokrával (PAIS ford.-ban: *'örök átok'*; A magyarok elődeiről . . . 1958. 101) — ugyancsak erről tanúskodik.

A földre-esküvés a XIII—XVI. századi magyar oklevelekben is gyakran előbukkan. Ennek igazolására az alábbi adatok szolgálnak: 1236: „. . . super predicta terra stantes et terram supra capita eorum ponentes Juramentum adjudicavimus . . ." (MonStr. I, 320; BELÉNYESY: Le serment sur la terre . . . Acta Ethn. 1956. 362.)

Nádori földeskü előírása 1268-ból: „. . . super predicta particula terrae personaliter constitutos . . . jurare fecimus orribili juramento super eo." (WENZEL: Á.U.O. VII, 206; BELÉNYESY i. m. 363.) 1299 (Hivatkozás a föld-esküre): „. . . sicut in terras iurare consueuit . . ." (Zichy I, 90; BELÉNYESY uo.) 1335-ben a földesküre mint régi szokásra történik hivatkozás: „. . . secundum Regni consuetudinem ab antiquo approbatam, super eadem terra et in facie eiusdem . . . suum deposuit iuramentum . . ." (Zichy O. I, 468; BELÉNYESY i. m. 363—64.)

Az esküvés módját őrzi meg DRUGETH MIKLÓS országbíró 1354. jún. 9-én kelt ítéletlevele, amely az — Egyed bozóki prépost és János pilisi apát között 2 ekényi föld hovatartozása miatt keletkezett — pert dönti el. Mivel a határjárás alkalmával a területbecslés körül vita támadt, az országbíró esküt ítélt a prépostnak hat nemes esküttársal. Az esküttársak „. . . discalciatis pedibus, resolutis cingulis, terram super capita eorum leuando et generaliter dicendo, prout moris esset (a kiemelés tőlem) iurare super terram, super eo . . ." Mivel az esküszöveg hosszú volt („multa verba in se continerat"), a bíró rendelkezése szerint „. . . seriem ipsius iuramenti de verbo ad verbum paulatim et seriatim deberet recitare." (CD. IX. 2: 343—55. A kiemelés tőlem.) Másik föld-eskü szerint (1359. május 16.) az eskütevők szintén „resolutis cingulis discalciatis pedibus et terram super capita ipsorum leuando ac generaliter dicendo, prout moris est, iurare super terram secundum regni consuetudinem . . ." (Haz. Okmt. IV, 189—97. A kiemelés tőlem). Az egri káptalan 1408. március 22-én kelt bizonyító levele ugyancsak arról értesít, hogy a határjárásnál az alperesek eskütársukkal együtt letették a földesküt (Zsigm. II. 2. 124).[79]

[79] SZABÓ ISTVÁN professzor szerint több száz ilyen latin nyelvű esküminta maradt fenn; magyar nyelvű ez ideig nem került elő. Itt jegyzem meg,

Még 1518-ból is maradt fenn emlék, amely a föld-eskü részletes leírását tartalmazza: „. . . resolutis cingulis, discalceatis pedibus, discoopertis capitibus eorum sicque in foveam ibidem ex iussu atque iudiciaria commissione dicti protonotarii vel vicemagistri effodi et preparari debendam descendendo, terramque in manibus eorum dextris tenendo et supra capita ipsorum ponendo . . . ac recitante ipso magistro . . . ac post verba et recitacionem eiusdem prothonotarii aut vicemagistri generaliter dicendo, prout super terram moris est iurare . . ." (O.L.Dl. 37.582; BELÉNYESY i. m. 371.)

A föld-esküvel kapcsolatos fent idézett példákból tehát megállapítható egyrészt, hogy régi szokásként alkalmazták, másrészt, hogy — mivel hosszú szövegűek voltak — lassan, szóról szóra (és nyilván magyarul!) kellett azt mondani.

Az eskü szerepe a középkori bíráskodásban és a különböző beiktatásoknál

Az esküvés, eskütétel, az esketés a középkori bíráskodásnak is szerves része volt. Mindezek ellenére magyar nyelvű esküminták csak a XVI. század második negyedétől kezdve maradtak fenn (RMNy. II/b, 337). A Corpus Juris 1584. évi kiadásában szereplő, 1351-ről datált magyar nyelvű királybírói esküminta eredetije nincs meg. A Corpus Juris 1779. évi budai kiadása, amelyik szintén közli a fenti esküminta, ugyancsak I. Lajos 1351. decretuma szövegének a végén, lapaljai jegyzetben szükségesnek tartja megjegyezni: „Hanc juramenti Formulam, ex quali vetusto Documento deprompserit Moſséczius [Mossóczy Zakariás], in editione Decretorum, quam anno 1584. primus in Ungaria adornavit, haud inſinuat. Eam Sambóki . . . editioni Francofurt. An. 1581. non inseruit." (Corpus Juris Hungarici . . . Budae, 1779. 170.)

Ugyanakkor DÖBRENTEI még két XV. századi magyar nyelvű esküminta közöl. Az egyik Zsigmond korabeli (1435. RMNy. II/b, 340), a másik Hunyadi János kormányzói esküje (1446. i. m. 355). Egyiknek sem maradt fenn az eredetije. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy már elég korán felhívták a figyelmet az ilyen magyar nyelvű esküformulák egykori meglétére. KOVACHICH, miután közli a „religiosissima veteri ortographia" fennmaradt magyar esküszöveget (Hunyadi esküjéről van szó), régebbi doku-

hogy ARANY Hamis tanú-jának a motívuma — a hamis esküvés alatt földet tesz a cipőjébe — megtalálható a német hitvilágban is (ALBERT HELLWIG: Mythische Meineidszeremonien. Arch. f. Religionswissenschaft. XII, 46—66).

mentumokra hivatkozva szükségesnek tartja leszögezni: „Quod autem haec Formula in vulgari originalis re ipſa fuerit, latina vero illa in Corpore Juris Hungarici edita verſio duntaxat [!] e vulgari in latinum translata ſit, notatur in ipſo Corp. J. H." (Suppl. a. Vest. Com. II. 44). Indoklásul KATONÁnak (Hist. Crit. XIII. 477) GALEOTTO feljegyzésére támaszkodó következtetését hívja fel: „...Jusjurandum proinde idiomate Hungarico fecerit." (KOVACHICH i. h. A kiemelés tőlem.)

A DÖBRENTEI említette híres rákosi eskü (i. m. 337—38) nem maradt ugyan fenn, de megvan „ezen ítélőszéki választott és esküdt ülnökök rákosi magyar esküformulája" az ún. Ilosvay-kódexben, amit ILOSVAY ISTVÁN egri prépost írt 1542—1544 körül. Ebben a 377 lapból álló kódexben II. Ulászló 1498. évi III. és 1500. évi IV. decretuma közt olvasható a rákosi eskü szövege. A szöveg „rögzítése" tehát kb. 100 év késéssel történt (JAKUBOVICH EMIL: MNy. XXIX, 120).

Mielőtt az esküminták szövegének elemzéséhez hozzákezdenék, szükséges tisztázni mindazokat a szempontokat, amelyek egykori meglétük mellett szólnak.

Az első királyok törvényei, amelyek a bíráskodásról intézkednek, nem őriztek meg esküminták at. De hogy az eskü, esketés tartozéka volt az akkori bíráskodásnak, arra az alábbiakból lehet következtetni. I. István Intelmeiben említés történik az esküről — méghozzá a bíráskodással kapcsolatban — igaz, hogy csak intelem formájában: „... causa digna judicari ad te venerit vel aliquis capitalis sententiae reus, noli impatienter portare vel cum juramento firmare (a kiemelés tőlem), illum punire..." (I/5: 3. §. CorpJur. I, 12.) Ez még nem közvetlen bizonyíték az eskü, esketés alkalmazására, de az eskünek I. István korabeli megléte mellett szól. Feltehető tehát, hogy — ha a bíráskodót óva inti is I. István az esküvéstől — az *érdekelt* feleket és az esetleges tanúkat már ekkor is eskették. István II. törvénykönyve már kimondottan *hitszegésről, esküszegésről* tesz említést: „Et nullatenus per aliquorum mendacia vel falsum testimonium, neque *per perjuriam* aut praemium, lex justa in aliquo depravetur." (II/2: 3. §. CorpJur. I, 22; a kiemelés tőlem.) Ebből a szövegből a tanúskodás mellett a *meghiteltetés* megléte vitán felül kiderül, ha *hitszegés* formájában is! Mindezeken túl ugyanennek a törvénykönyvnek egy egész fejezete a hitszegésről, eskütörésről szól. „*De perjuris.* [cím] Si quis valentium fide commaculatus corde pollutus, juramento confractus, perjurio addictus invenietur, perdita manu perjurium luat, ... Si vero

vulgaris perjurus exstiterit manu amputatus punietur..." (II. 15. CorpJur. I, 28. A kiemelések tőlem). Úgy vélem, ez a szöveg határozottan bizonyítja a bíráskodásban a hiteltetés, esketés meglétét.

Nem lehet másnak, mint az eskü legdrasztikusabb formájának tekinteni az I. László korától dívó istenítéleteket, az ordáliákat sem,[80] hiszen mindegyiknek vezérlő motívuma a természetfölötti elem, az isteni beavatkozás a felmerülő vitás kérdés helyes megoldására. „Az ordaliáknak alapja a hit és isteni félelem lévén..." írja félreérthetetlenül KANDRA KABOS, az istenítéletek apologetája (A váradi regestrum. 1898. 7), és közöl is egy esküszöveget az Ótestamentumból. „Ezen tűz általi tisztulás v. inkább igazulás eszméje keresendő, az előttünk középkorból ismeretes, de kétségtelenül már a pogánykorból származó ordaliai = *tüzes van és* forróvíz v. izzó szénre állás, átmenés stb. próbák általi igazságszolgáltatás módjában." (L. még: IPOLYI ARNOLD i. m. 197.)

Hogy mégsem maradt fenn ebből a korból egyetlen esküminta sem, az csak azzal magyarázható, hogy kézenfekvőnek és köztudottnak vélték a törvények szövegezői az esküt, és feleslegesnek tartották egy ilyennek a megőrzését.

Ha a bíráskodásban szokásban volt az eskü, meg kellett lennie annak a bírák és egyéb tisztségviselők „felesketésénél" is, mégpedig igen korán, az első királyok idején. Elképzelhetetlennek tartom ugyanis, hogy a bírói tisztet betöltők — akik ezt a hatalmukat közvetlenül a királytól kapták — ne „tettek volna hitet" a király vagy megbízottja kezébe.

Milyen adatokkal lehet ezt a feltevést megtámogatni?

Az első nyomtatott törvény I. Mátyás 1486. évi VI. [vagy maius] decretuma. Ebben nem történik említés az I. Lajos korabeli bírói esküminták ról. Ugyanakkor a decretum — amely részletesen intézkedik a bírósági eljárásról és az egyes funkciók betöltéséről — az esketés széles hálózatáról értesít:

a) tanúk esketése: „Quodque singuli attestantes, singulatim jurare (az én kiemelésem) et per ipsius capituli,

[80] „Quoties vel aqua vel ferro judicium factum fuerit, intersint ibi tres idonei testes, jurando jure probati, qui et innocentis innocentiam, et: contra culpabilis culpam perhibeant. Presbyter de ferro duas pensas, et de aqua unam pensam accipiat." (I. László I/28. Corp. Jur. I, 58; vö. még: „Judicium ferri et aqua in aliqua ecclesia fieri interdicimus, nisi in sede episcopi et majoribus praeposituris, ut Posonii et Nitriae." Kálmán I/22. Corp. Jur. I/102). A tüzesvas- és forróvíz-próbákat csak a XVIII. sz. végén törölte el az 1791 : XLII. tc. (Corp. Jur. I/59).

vel conventus, atque regios homines, de negotio, de quo experiri volent, interrogari, et examinari debeant." (VI/14 : 3. CorpJur. I, 416—17.)[81]

b) a peres felek esküje: „Capitali in sententia ... quod, si officiale vel jobagiones dominorum, violentias intulerint: *debeant se domini juramento purgare* ..." (Fejezetcím VI/15. CorpJur. I, 418—19; a kiemelés tőlem); „Si vero reus ipsam inquisitionem acceptare recusabit; extunc actor, pro majore verificatione actionis suae, juxta regni consuetudinem, hactenus in hac parte conservatam, ad caput illius adversarii jurare habebit." (Uo. 15; 3. CorpJur. I, 418—19; a kiemelés tőlem); „... judex ex attestantium fassionibus decernat, uter illorum, actor acilicet, vel reus juramentum deponere debebit." (Uo. 15 : 4. CorpJur. I, 418—19; a kiemelés tőlem.)

c) a megdézsmált paraszt esküje: „Decimator sit contentus juramento rustici..." (Uo. 41. Fejezetcím. CorpJur. I, 440—41; a kiemelés tőlem.)

d) megyei ispánok esküje: „Qui omnes [comites parochiali], juxta scriptam juramenti formam juramentum; praestare teneantur." (Uo. 60. CorpJur. I, 452—53; a kiemelés tőlem.)

e) bírák és más funkcionáriusok esküje: „Quod perpetuis semper successivis temporibus, omnes judices, et justitiarii hujus regni, tam ecclesiastici, quam saeculares, qui videlicet in palatinum, judicem curiae raegiae, magistrum tavernicorum, cancellarium aut vice-cancellarium, in protonotarios, seu vices-gerentes judicum praetactorum, et etiam assessores eorundem;

[81] Itt jegyzem meg, hogy a „hivatalos tanúk", az ún. *esküdtek* 'iurati assessores' intézménye már ez előtt a dekrétum előtt megvolt — erre okleveles adatok vannak — éppen ez a dektérum szüntette meg őket. „Az esküdtek éppen onnan kapták nevüket, hogy a megyei nemesség részéről történt megválasztásuk után »az alispánnal és szolgabírákkal együtt esküt tettek le a szent kereszt érintésével hitükre és a szent koronának tartozó hűségükre, hogy csak az igazság fogja őket ítéleteikben vezetni, s egy gonosztevőt sem fognak eltitkolni«." (Bónis-Kovács: Régi magyar esküminták. MNy. LVII. 281; l. még: Holub József: Zala megye története a középkorban. I, Pécs, 1929. 179.) Meglétükről a Mátyás említett dekrétuma előtti korban az alábbi okleveles helyek szólnak: 1436-ban a Szabolcs megyei esküdtek „tacto vivifice crucis ligno prestito iuramento" nyilatkoznak (Dl. 51398, l. Istványi Géza: A generalis congregatio: Lt. Közl. 1939: 73), a zalaiak pedig 1357-es oklevél szavai szerint: „tacto vivifice crucis ligno ad fidem eorum deo debitam fidelitatemque sacre corone regie conservandam firmissima iuramenta deponentes ..." (Zala vármegye története. Oklevéltár. I, Bp., 1886. 574; l. még Holub i. m. 179; MNy. LVII. 281—82.)

banum Sclavoniae, waywodam Transylvanum, et in comites quorumlibet comitatuum, ac judices nobilium eligentur, et assumentur, eorundemque vicesgerentes, et substitui; tempore assumptionis ipsorum ad hujusmodi officia, in conspectu regiae majestatis, juramentum honestum, de servanda fidelitate, et administranda justitia, praestare debeant." (Uo. 73 : 1. §. CorpJur. I, 462—63. A kiemelés tőlem.)

Ennek a cikkelynek a bevezető része hivatkozik Zsigmond törvényére [az 1435. II : 1. c.-ről van szó], a befejező rész pedig közli a leteendő eskü szövegét latinul.[82]

Milyen következtetéseket lehet levonni Mátyás VI. decretumának idézett szövegrészeiből?

A Zsigmond korabeli (1435. évi decretumhoz csatolt) esküminták a meglétét megerősíti. Az a tény, hogy több mint 50 év elmúltával — csaknem szó szerint — átveszi annak szövegét, arról is tanúskodik, hogy eléggé meggyökeresedett esküszöveggel állunk szemben, amely minden valószínűség szerint már Zsigmond kora előtt is ebben a formában volt meg.

A csaknem szó szerinti átvételnek az is lehetett oka, hogy a Zsigmond-féle minta igen kerek, szabatosan megszerkesztett egész, minden felesleges ijesztgető motívumtól (szörnyű halállal halás, a föld ne fogadja be a holttestet, harmadnapra kivesse, magvaszakadás, örök pokol stb.) mentes. Hosszú idő óta csiszolódó szöveget találtak tehát Mátyás kancelláriájának a fogalmazás helyességére, a stílus csiszoltságára is igényes humanista kodifikátorai. Ez viszont azt jelenti, hogy fel kell tennünk egy igen korai „ősszöveg"-et, amelynek már a fejlettebb változatát tükrözi az I. Lajos korabeli (1351).

Az esketésnek magyarul kellett folyni. Emellett szól az esktétellel „beiktatott" tisztségviselők széles skálája: az országos főméltóságoktól a legkisebb bírói szék helyettes bíráján át egészen a megdézsmált parasztig mindenkinek esküdnie kellett hivatalba lépése, illetőleg a hivatallal kapcsolatos ügyének intézése alkalmával.

[82] Zsigmond hivatkozott törvényhelyén szintén van egy esküminta, ez csaknem szó szerint megegyezik a Mátyás-féle decretumhoz csatolt esküminával. Erre később visszatérek. Itt jegyzem meg, hogy Mátyás említett decretumának még egy helyén történik hivatkozás arra, hogy Zsigmond idején esküt kellett tenni: „Item, ordinatum est (prout etiam per serenissimum quondam dominum Sigismundum imperatorem ordinatum fuisse constat) quod decimatores, juramentis decimantium contentari debeant..." (41. bev. CorpJur. I, 440—41. A kiemelések tőlem.)

Nem juthatunk más következtetésre — a nyelviség tekintetében — a fentebb idézett I. István-féle törvények szövegeinek az elemzése után sem. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a magyar államalapítás kezdeti korszakáról van szó, amikor még a legmagasabb világi, de igen gyakran még az egyházi főméltóságok viselői — nemhogy latinul, de — írni, olvasni sem tudtak. Még inkább a magyarnyelvűség mellett tanúskodik a törvény említette *„vulgárisok"* esküszegéséről szóló rész.

Továbbá: Nyirkállai Tamás, I. Mátyás egyik jegyzője glosszáiban (kiadta: M. Georg. Kovachich: Formulae solennis styli . . . 1799. 155—458) több helyen említés történik a *juramentum*-okról, ennek ellenére csak egyet közöl l a t i n u l (i. m. 356). Szövegéből világosan kitűnik, hogy *tanú* esküjének a mintáját adja, amiből csak arra lehet következtetni, hogy Nyirkállai korában [a XV. század második fele] az eskü magyarul folyt és magyar szövegű eskümintának is kellett lenni.[83]

Nem változhatott l é n y e g é b e n a helyzet a XV. század végén, a XVI. század elején sem a szövegek nyelvisége tekintetében. II. Ulászló 1498. évi III. decretumának 2. cikke a bíráskodás reformjáról intézkedik: a rendes országbírákon túl két főpapot, két bárót és az országlakosok közül 16 nemest „. . . ex regnicolis sedecim nobiles" . . . von be a bíráskodásba (III/2 : 5. §. CorpJur. I, 596). Hogy az országlakosok közül kiválasztott tizenhat nemes hogyan állt a latin nyelvvel a XV. század végén, azt nem nehéz elképzelni. Hogy ne csak feltevésekre szorítkozzam, hadd idézzek egy törvényhelyet a bíráskodásban résztvevők latin nyelvű felkészültségére vonatkozóan, ugyancsak II. Ulászló korából: „Conclusum est; quod magistri protonotarii universas literas adjudicatorias, factum jurium possessionarium, aliorum etiam notabilium negotiorum tangentes, post earum editionem, et conscriptionem, in sedem judicariam importare; et ibi coram caeteris magistris protonotariis, et assessoribus perlegere; n o n i n t e l l i g e n t i b u s a u t e m v u l g a r i s e r m o n e i n t e r p r e t a r i d e b e a n t: n e l i t e r a e i p s a e a l i t e r, q u a m s e n t e n t i a p r o l a t a f u i s s e t, e m a n e n t u r." (1500/II/11. CorpJur. I, 648. A kiemelés tőlem.) Ebből az idézetből az is kiderül, hogy a bírósági tanácskozás II. Ulászló idejében — mint korábban is — magyarul folyt,

[83] NB. Nyirkállai műve: „. . . stylus cancellariae Mathiae I. Regis Hung . . . anni 1476"; lényegében *formularé* és csak 1 helyen közöl eskümintát! Ez csak azzal magyarázható, hogy az esküszövegek annyira beivódtak a köztudatba, hogy nem tartotta szükségesnek az ilyenek közlését (vö. Mátyás idézett törvényét a különböző eskütételekről. l. még RMNy. II/b, 338).

éppen azért, mert a tanácskozásra jogosult kollégium — vagy legalábbis tagjainak jó része — nem tudott latinul. Hogy a végzést mégis latinul szövegezték, az a több százados hagyomány fémjelezte „Solennis Stylus" számlájára írandó (vö. RMNy. II/b, 338).

Hadd szólaltassak meg továbbá két — XV., illetőleg XVI. századból származó — adalékot; mindkettő a bíráskodás lefolyásáról tudósít. Az egyiket Wenzel G. említi egy lőcsei polgárok közt folyó per kapcsán. A per végét jelző ítéletlevél felolvasásáról értesülünk e helyen, ami latinul történt, s utána: „w l g a r i t e r q u e t a m T e w t o n i c e q u a m e c i a m H u n g a r i c e w l g a r i s a t a." (Nevezetes per lőcsei polgárok között 1421—1429. Budapest, 1873. Értekezések a történeti tudományok köréből. 1872—1873. II, 23). A másik egy lovagi becsületbíróság (in causa militari) előtt lezárt becsületsértési per 1516-ból. A per lefolyása egy latin bevezetésű országbírói oklevélben olvasható. Az eljárás eredménye békeegyesség „s e r m o n e H u n g a r i c a l i e t w l g a r i" (Kumorovitz L. B.: Magyar nyelvű becsületbírósági itélet 1516-ból. MNy. LII, 368—69. Csak jellemző érdekességként jegyzem meg, hogy itt a „H u n g a r i c a l i" jelző a l a t i n t, Kumorovitz szellemes megjegyzése szerint az akkori „k ö z n y e l v"-et jelentette).

Más utalásokból is arra lehet következtetni, hogy a szövegrögzítésnél alkalmazott latin ellenére, a szövegek elmondása, a viták anyanyelven folytak. I. Bélának koronázási esküjét (1061) magyarul kellett mondania, mert a latin nyelvben való járatlanságáról Turóczi is megemlékezik (RMNy. II/b, 356). Hunyadi járatlanságát a „Deák Nyelvben" a fentebb már említett Galeotto így jegyzi fel I. Mátyásról írva: „Acceſſit etiam ad regis perfectionem, quod e i u s g e n i t o r I o a n n e s, quem Itali Blachum nuncupant, nati ſúi verſutia cognita, cum i p ſ e e ſ ſ e t l a t i n a e l i n g u a e e x p e r s: in arduis negotiis cum pontificum legatis pertractandis, nullo alio vsus interprete, quam filio . . ." (De egregie, sapienter, iocose dictis . . . 13. fej. SRH. [1746] II, 544; TudGyüjt. VI, 88.) A főurak hódolat-esküjüket magyarul mondták egészen a Habsburg-házból választott királyok idejéig. Erre abból lehet következtetni, hogy I. Károlynak esküjét magyarul is el kellett mondania, hogy a főurak megértsék (Kovachich: Vestigia Comitior 1790. 173; RMNy. II/b, 357).

De nemcsak kikövetkeztetett feltevés, hanem közvetlen bizonyíték is van arra, hogy egyes főurak 1527-ben is magyarul tették le az alábbi hódolat-esküjüket: „En n. Eſkezem elew ÿſtenre. az ew zent ānÿara mÿnd az az zentekre. hogh felſeges feÿedelmnek ferdinandos wramnak. magÿarorzagnak es chehorzagnak kÿralÿanak, az en kegÿelmes vramnak, mÿndenek ellen. ÿeleſben kedeek.

az ew ellenſeghÿ es engedetlenÿ ellen, atalanfogwa senkÿt ki nem veven. hÿw es engedelmes lezek, es az En Ertelmem zerent igaz es hazнos tanachot adok mÿnd azokról Kÿket ew felſegenek meltoſagara haznara avag artalmara eſmerendewk lenÿ ew felſeget zorgalmatoſſon es hÿven tudoſſa tezem az Ew̆ ÿawara telÿes ereÿmvel gondolok, gonozat El tawozтatom. az ew felſegenek tÿtok tanachat meg nem yelentem, yſten Engemet ÿgh segelÿen es iſtenek mÿnd zenthy."[84]

*

Érdekes tanulságul szolgál, ha magukat a szóban forgó, kritikus esküszövegeket kissé közelebbről megvizsgáljuk.

A szövegeket (nem a datálásuk sorrendjében) az alábbiakban közlöm.

A különböző esküminták

a) Esküminta zsidó alperes számára. 1565-ből: „az Sydok eskewweseknek mogya: EN SYDO kÿ wagyok (az ew maga newet meg newezwęn) eskeſzem az ilew Iſtenre, a ſzent Iſtenre, az hatalmas Iſtenre, ky teremtette az eget es az fewldet, az tengert, ees mÿnd benne walo allatokat, hogy ez dologba, melÿben ez kereztyen engemeth bewntet (az 1517-es bécsi — első — Verbőczi-kiadásban: „inculpat") mÿndeneſtewl fogwa artatlan ees bewntelen wagyok, Es ha bewnews wagÿok, az fewld ala ſÿllegÿek, es meg emęſzen (uo.: „terra me abſorbeat"), melÿ fewld Datant, es Abÿront meg emęſztete, Es ha bewnews wagÿok franczw ees belÿ pokloſſag iewyewn ream (uo.: „paralyſis & lepra me invadat" Georgh-nél „ina-ſzakadás, és bél-pokloſság": Honny Törvény. I, 260). Es ha bewnews wagÿok az korſag, węr has, es az hertelen gwtta ewſſewn meg engemet (I. Verb.-kiad.: „caducus morbus, fluxus ſanguinis, & gutta repētina me tangat") es az hertelen walo halal, engem el ragagÿon, ees mÿnd teſthembe ees lelkembe el wezzek, ees marhamba, es ſoha Abrahamnak kebelében ne ęrkezzem, Es ha bewnews wagÿok, az Moyſeſnek thewrwęnÿe, ky Sÿnay hegyen nekÿ kÿ adatot, engemeth el tewrewllÿewn es mÿnden iras, melÿ az Moÿſes ewt kewnywÿbe be iratoth, engem megh ſzegÿeneychÿen (uo.: „me cōfundat"), Ees ha ez en eskewweſem nem igaz, Iſten engem el wezeſsē, (uo.: „me deleat Adonay") es az ew Iſtēſygęnek hatalma Amen. Werbewczy harmad Decretomanak harmycz hatodyk rezeben." (MAGYAR DECRETUM, KYT Weres Balas . . . Magyarra forditot. Debrecen, 1565. 322—23. sz. 1.) Az esküminta elején leírja Veres Balázs az eküvés módját is: „Hol meg kelÿ ęrtenÿ, hogÿ à Sÿdo à kÿ meg akar eſkennÿ, az nap ellen fordwllÿon, ees mezeÿth lab kely allanÿa, palaſtyaban fel ewltewzek, ees az Sÿdo ſewweget feyeben wewen, ez az Moyſeſnek tewrwÿnÿt [mellyet Moyſeſ tablaÿanak hÿnak] kezewel illeſſe, es tarchÿa, es ez kÿppen mongya:..." (I. m. 322. Verbőczinél is megvannak ezek az instrukciók.)

b) „Jurati assessores" esküje 1351-ből: „ISTEN teged wgÿ segellÿen, zuz Maria mellethed the weegh napodon Zenth fÿanac eleotte wgÿ tamagÿon, Istennek mÿnd zenthi, te erted wgÿ ÿmagyanak, Isten teste te wegh napodon, meltan neked wgÿ meltoztatassek, zernÿw halallal wgÿ ne wezzÿl el, fewld tetemed wgÿ fogadgÿa, halwa harmad napon wgÿ kÿ ne wesse, Isten zÿneth the weegh napodon wgÿ lathassad, őrőc [sic!] pokolban wgÿ ne temettessel, es magwl magod wgÿ ne zakagÿon, hogy wrwnknak laÿos kÿralnak, es zenth koronaÿanac walo hÿwssegh tartasodra, mÿnden orwoth, tholwaÿth, gÿilkosth, kaczerth, Ember ethethewketh, bÿwesseketh, Baÿossokath, hazegethewth, zenthegÿhazthewreoth, felhÿteon waloth, es kÿ orzagh wezedelemre, poganoknak segÿchegewel a wagÿ thanachawal wolt, az lewel keolthеőketh [sic!], az pechetch lÿkazthokath, es kÿk ezekkel elnenek, es mÿndeneketh azokoth kÿk wrwnk laÿos kÿralnak es Orzagnak es zenth koronaÿanak ellene es vezedelemre theorekedewk wolnanak, ÿgazan megh mondod, megh newezed, es kÿ adod es megh nem thagadod es ÿregÿssegben awagÿ gÿwlelseghben, senkÿth elnem wezthez, es ÿgazath nem hamÿsÿtaz, es hamÿsath nem ÿgazitaz, ezeked megh nem haÿod sem kedweerth, sem adomanÿerth, sem gÿwleolsegerth, sem felelemerth, sem Barathsegerth, [!] semÿerth ÿs, es mÿ bezed kezethettek lenne, azth thÿdkon [!] tarthod, es oknekewl senkÿnek megh nem ÿelenthed, megh sem mondod, Isten theked [!] wgÿ segÿlen, es zenth kerezth." (Közli Bónis György: MNy. LVII, 279—80.)

c) Hunyadi János kormányzói esküje 1446-ból: „Isthen teged segellien, Bodog Azzony neked irgalmat wgy nyeryen, istennek mondzenti eretted wgy chawagyak.[85] Isten zent

[84] A pozsonyi káptalanban levő eredetiről Döbrentei másolta 1836-ban. A káptalanban levő „protocollum Farkasianum" szerint 12 egyháznagy, 33 országnagy és főúr mondta ezt a szöveget 1527-ben. 1530-ban pedig még egy főúr (RMNy. II/b, 19—20).

[85] Kollár Ádám kéziratgyűjteményében „thamagyanak" (Tudománytár 1834. II. k. 231, Tud. Gyüjt. 1835. V. k. 89), Ráday Gedeon kéziratgyűjteményében „imaggianak" (Kovachich Márton: Vestigia Comitiorum 1790. 629), Széchényi Ferenc kéziratgyűjteményében: „imadgyanak" (RMNy. II/b 355).

teste te wegh napodon ydwessegedre wgy meltolliek, fewld tetemedet wgy fogadya, onnet harmad napon wgi ky ne wesse, magol magod wgy ne zakadyon, Itelet napyan istennek ew Zent Zyneth wgi lathassd, Ewrek pokolba wgi ne temettessel, hogy az Zerzest ez registromba, kyt ez Orzag Zerzesere megh irattanak wolna azt eressen, es tekelletessegel mynd meghtartod, semyt ellebe nem tez, sem tetecz."[86]

d) Forma Jurame(n)ti Rako(sien)sis) [l. fentebb] „Iſten Tegedeth wg Segelÿen, Bodog azzon, Iſtennek | mindh zenthÿ, fewld tetemedeth wgy ky ne veſſe | Magol magodh vgÿ ne zakagÿon, halalodnak ÿdeÿen | keresztÿen hÿthben wgÿ halhas megh, hog a Mÿ | dolgokath Ith hallaz, abban tÿtkoth tartaz, Semÿ Nemew | zemelth meg nem Jelentez, Sem Inteſſedwel, Sem Iraſſodal | ſem Izeneſſedwel, Sem Nÿelwedel, Semÿ Nemew | Jegÿedwel. Semj Modon, The ertelmedh zerenth egÿebet | Nem mondaz ha nem a mi kÿralnak Jowara, orzagnak elewe me(n)tere, orzagbelÿeknek zabathſagara es | Bekeſegere vagÿon, Sem kedwerth Sem Bozzwſagerth | ſem barathſagert, Sem Magadnak. Prelati. Sem | Eghazadnak valo hazonerth. Sem vradeert, Sem | atÿafÿaerth Egÿebeth nem Mondaz te ertelmedh zerenth. Prelati. Annak felette co(n)ſcie(n)ciadra mondodh. Iſten Teged vÿgh ſegellyen." (Közli Jakubovich Emil: MNy. XXIX, 120.)

e) Bírói beiktatási eskü 1435-ből: „En. N. (newezd megh az neweth) eſkezem az elew ISTENRE Tellÿes ZENTHAROMSAGRA, egÿ bÿzonÿ ISTENSYGRE, az en Igaz hÿtemre, hogÿ mÿndeneknek, en elewettẽ perlewknek, es mÿnden dologhban, kÿ az en tÿztemhez illÿk, mÿnden ſzemelnek, twdnÿa illÿk gazdaghnak, ees ſzegÿnnek walogatasnelkewl kerelmeth, Iutalmath, felelmeth, keduezyſt, zereteteth, keduefkedyſth, gÿewlewſÿgeth hathra wethuen, A mÿkepen ISTEN ſzerÿnth, ees az ew Igaſsaga zerÿnth, meg eſmerendem hogh kelÿ chÿelekednem, az en tehethſegem zerÿnth, mÿnden dologhban igaz itÿleteth gaſsagoth execucioth, az az igaz tetelth teſzek, Igh ſegÿlÿen engem az zenthHAROMSAGH es egÿ bÿzonÿ ISTEN, SIGMOND Kÿraly nagÿobÿk Decretomanak huzon egÿedÿk rezeben." (Ver.: Verb. 20. szl. 1.)

[86] Kovachich: Suppl. ad Vestigia Comitiorum 1800. II, 44, RMNy. II/b. 355. A fenti esküszövegnek még másik három változatát közli Döbrentei: RMNy. 354—55. A szövegek csaknem teljesen megegyeznek, nagyon csekély helyesírási eltérés és egy-két kézenfekvő tollhiba található bennük, éppen ezért közlésüktől és összehasonlításuktól eltekintek.

f) Német nyelvű esküszöveg 1458-ból Waydafia Mátyásra: „Formula Juramenti per omnes Civitates neo electo Regi praestiti. »Das uns Gott helffe, unsere Liebe Frau, und alle Gottes Heiligen, das wir von der Stadt N. wegen kein anderen Kŏnig haben wellen, nach erwelen werden, den den Herrn Waydafia Matyaſch, und wellen im gehorsam seyn, und dienen mit Recht und worer trew, als unserm gnådigen Herrn, und dergleichen dem Großmåchtigen Herrn Zilágyi Mihál an seiner stat dieweil und er Gubernator ist.«" (M. G. Kovachich i. m. II, 137.)[87]

g) Formula juramenti 1476-ból: „Juro Deo omnipotenti, & beatae Mariae Virgini, & omnibus Sanctis. Quod quitquid cio, & ad quod interrogatus fuero in praeſenti cauſa quae vertitur, inter T. de & T. de T. dicam veritatem de qua mihi constiterit, absque dolo, & fraude, neo propter munus vel favorem, nec datum, nec timorem, nec propter amicitiam, vel injuriam. Sic me Deus adjuvet, & haec Sancta Ewangelia."[88]

h) Esküszöveg 1489-ből Corvin János herceg javára: „Isten enghem hugh seghelen, bodoghazzon, vr istennenek (tollhiba: istennek h.) mind zenthii, ez oltari zenthssegh, ez zent kereszt, e zent evangelium, és a zenth Janusnak zenth erocleij, hogh Janus hercheghed (tollh.: herchegeth h.) teziok magari kiralya."[89]

i) Kassai külvárosi bírák esküje 1557-ből: „Iſten teged vgÿ ſegelyen, az the igaz kereztieni hüted, hogÿ

[87] A formula Juramenti ... rész latin, maga az esküminta gót betűs — Matyasch és Zilágyi Mihál szavak kivételével. A formulát bevezető szövegrészben ez olvasható: „Inter MSS. Wagneriana, jam Nicolao Jankovichiana reperitur." (I. m. 137.) Salamon Ferenc a közölt esküszöveggel kapcsolatban megjegyzi: „Kétség sem fér hozzá, hogy a német polgárság németül, a magyar polgárság magyarul tette le az esküt." (Budapest története. 1885. II, 529.) Salamon feltevését — többek közt — arra alapítja, hogy az esküminták „Herr(n) Waydafia Mátyás" szerepel (uo.).

[88] Thomae de Nyrkálló stylus cancellariae Mathiae. I, Regis. Hung ... anni 1476. 375. sz. Kiadta M. Georg. Kovachich: Formulae solennis styli ... 1799. 356.

[89] Szerémi György Emlékirata Magyarország romlásáról 1484—1543. Kiadta Wenczel Gusztáv: Mon. Hung. Hist. II. Irók, 1. Pest, 1857. 28—29. Az eskütétel leírása: „Super tumban diui Joannis Elimosinarii fecit portare ewcaristiam, crucem aureum [!], missale, ewangelium; et primo Thomas Strigoniensis ambas manus prosuit ad sacramentum, et incepit primo juramentum facere tali modo ad verbum Hungaricale dicens sic: [Következik az esküszöveg] ... Et interceperunt singulatim tali forma facere juramentum omni die usque ad quintum diem ... et sic singulatim prelati Hungarie deposuerunt juramentum." (Uo.) NB. Szerémi munkája 1544—46 között készült. L. Wenczel megjegyzését: i. m. X. l.

the, hyu es engedelmes akarʒ linnÿ ew felſeginek Ferdinandus kiralnak, az mi kegielmes vrunknak, es az ew felſsége germekinek. Azon kipen byro vramnak, es az egeʒ thanachnak, es az egeʒ kÿrali warofnak kaſſanak. Az te tiztedben mindenkor hÿuen es igazan el yarʒ, mind ʒegennek ſmÿnd bodognak. Ha valamit hallaʒ az waras ellen akar hon ligen, biro vramnak meg mondod. Az waraſnak tytkiat penigh, a kit meg ertez. odakÿ ſoha ſenkinek meg nem ielentez. Es mynden dolgaidban ez warasnak igaſaga ʒerint igazan eliarſs, Iſten teged vgy ſegélyen, es az ʒentt Eŭangelium."[90]

Megjegyzések : A helyesírásbeli sajátságokat — egyezéseket és eltéréseket — nem vizsgáltam. A kérdéses szövegek keletkezésének a megállapításához nem nyújtanak segítséget, mivel — az utolsóként közöltön kívül — nem eredeti szövegek, hanem későbbi átiratok. Az átiratok idejét pedig másból is meg lehet állapítani, ami a mi szempontunkból nem is lényeges, mivel éppen azt szándékozom bizonyítani, hogy a leírásnál korábbi eredetűek.

Az *a)* és *e)* pont alatt közöltek az első Verbőczi-„fordítás"ban jelentek meg 1565-ben Veres Balázs tolmácsolásában. Veres fordításáról e helyen csak annyit, hogy az nem Verbőczi-fordítás. Több is, kevesebb is annál. Annyiban kevesebb, hogy nem fordítja Verbőczit, hanem annak lényegét ülteti át magyarra, elhanyagolva a különböző prológokat, ugyanakkor „Vadnak . . . ez Decretomnak elŏtte egy nehány iroth articulusok, kyket . . . á regi Kyralyok Decretomibol tŏruynhez valo ieles dolgokath kij zedegeteth . . ." (Magyar Decretom . . . Debrecen. MDLXV. címlap). Így került az 1435-ről datált esküminta is, mint „törvényhez való jeles dolog" a tulajdonképpeni Verbőczi-szöveg elé. Ezekhez a „jeles dolgok"-hoz még csak annyit, hogy Veres Balázs buzgalmából a régi törvények magyar summázata előbb látott nyomtatásban napvilágot, mint a latin eredetiek.[91]

A zsidó-eskü minta, főleg „az eskewweseknek mogya"-t magyarázó része csaknem szó szerint egyezik a Tripartitum első — 1517-es bécsi — kiadásának latin szövegével. A Veres-féle eskü

[90] Az eredetije Kassa levéltárában volt. Onnan másolta Krieger János 1835: RMNy. II/b, 136—37.

[91] Az érvényben levő jog írásbafoglalásának elrendelésével több törvény foglalkozott (1439 : 1, 1458 : II, 1498 ; VI, 1500 : X : 5, 6, 7. §). Ezek eredménye 1517-ben Verbőczi Tripartituma. Az ország összes régi decretumainak összegyűjtésére az 1504 : XXXI, az 1507 : XX, az 1514 : LXIII, az 1525 : XXXII. törvénycikk hívott fel, ill. sürgette a megjelenést. Mindezek ellenére csak 1581-ben — 16 évvel Veres Balázs fordítása után — jelent meg az első Corpus Juris Zsámboki János gondozásában Frankfurtban (vö. Corp. Jur. Hung. Milleneumi

szövegéből egy bibliai utalás hiányzik, ami Verbőczi szövegében megvan. Erre alább visszatérek.

A kronológiailag legkorábbról datált (1351!) esküminta eredetije [késői átirata] Batthyány József bíborosnak az esztergomi főegyházmegye könyvtárában őrzött kéziratgyűjteményében található: „»Collectio litterarum saec. XVI. et. XVII . . .« Categ. V. titk. IV. c. 89." Az itt őrzött kéziratban levő esküszöveg címe: „Forma Juramenti Dominorum Consiliariorum Magistrorum Prothonotariorum et Judicum ordinariorum, tempore Ludovici primi Regis facti." Nyomtatásban a Corpus Juris első magyarországi, Mossóczi Zakariás által gondozott kiadásában látott napvilágot I. Lajos 1351. évi dekrétuma után Mossóczi előrebocsátott megjegyzésével: „Forma ivramenti tempore hvivs Ludovici Regis facti et praestiti in lingqua vngarica" (Decreta, Constitutiones et articuli . . . Regum Hungariae, Tyrnaviae, 1584. 68—69. Az én kiemelésem), ezt követően — némi változtatással — a Corpus Juris utolsó kiadásáig (az 1899-es milleniumi kiadásról van szó, ahol a 181. l. 2. jegyzetben modern helyesírással olvasható az eredeti szöveg) átöröklődött. A CorpJur. 1584. 68—69. lapján levő szöveget vette át Döbrentei is (RMNy. II/b. 336) „Birói beiktatási eskü 1351-ből" címen. Bónis György az esküminták meggyőző történeti adatok megszólaltatásával megállapítja, hogy azt esküdtek, 'iurati assessores' használták, „. . . akik természetesen nem tudtak latinul" (MNy. LVII, 282). Nem bírói beiktatási eskü szövege ez tehát, ahogy Döbrentei gondolta.

Az esküminták általam közölt sorrendjében azok időrendjét, egymásutániságát kívántam jelezni. Feltevésem alátámasztását az alábbiakban adom:

Az eskü a bíráskodásban és egyéb fontos dologban a természetfeletti erők segítségét — főleg vélt büntetését — igénybevevő formális bizonyítási elem. Egy vagy több dolog meglétét, vagy meg nem történtét kell a peres félnek vagy tanúnak esküvel „alátámasztani". A döntő szerepet az eskünél, főleg a hamis eskünél a pogány korban az elemektől (föld, tűz stb.), majd az isten(-ek)től való félelem játssza. Minél korábbra megyünk időben vissza, annál nagyobb teret foglal el az eskü szö-

kiadás XXVI; RMNy. II. 340). Egy kiigazítani való is van Veres Balázs szövegéhez: a Corp. Jur.-ban Zsigmond VI. decretumának (1435) nem a huszonegyedik, hanem az első articulusában található az esküminta latin szövege (CorpJur. I. 254). Veres Balázs előtt tehát vagy másként cikkelyezett kézirat volt, vagy az általa hivatkozott törvényhely tollhiba (vö.: RMNy. II. 340).

vegében a hamis eskü esetére kilátásba helyezett elemek, majd az isten(-ek) bosszúja, a borzalmak, rettenetes büntetések sorozata.

Miről van szó pl. a zsidó-esküben? Arról az egyszerű tényről tesz a vádlott eskü mellett vallomást, hogy „ártatlan és büntetlen". Ennek a bizonyítására az „eget, földet, a tengert és mind a benne való állatokat teremtő élő, szent, hatalmas istent hívja bizonyságul". Ha bűnös, „a föld emésszе meg, a francu és a bélpoklosság, a kórság, vérhas, gutaütés jöjjön rá, hirtelen halállal haljon, mindenét veszítse el, Mózes törvénye törölje el, az összes írások szégyenítsék meg, és sohase jusson el Ábrahám kebelébe!" A primitív ijesztgetés, a borzalmak halmozása, mind arra mutat, hogy igen régi szöveg ez, amely a régi földreesküvés egyes motívumait is megőrizte (föld alá süllyedés, a föld emésszе meg).

Fentebb már érintettem, hogy az eskü *módját* magábanfoglaló Verbőczi részt híven fordította Veres Balázs, az esküszövegről azonban korántsem lehet ezt elmondani. Csak két tényt: *a)* egy Verbőczi-mondat hiányzik; *b)* a paralysis-t *francu*-nak „fordította". Mi ez a *francu*? Az EtSz. szerint: 'morbus gallicus, lues venerea, die syphilis, lustseuche'. Az első adat erre a jelentésre 1533-ból való (Murm. LXX) De! „lehet, hogy régen az ember más betegségét is nevezték eleinte e szóval, l. Szikszai 1590: *elephantiasis*, *carbunculus*, *anthrae*, György tör. *cangrena*" (l. EtSz. *francu* c. a.). Ha Verbőcznek és Veresnek régi, közös magyar nyelvű forrása volt, akkor nyilván a *francu* [franc] nem „morbus gallicus", hanem valami más betegség. Ha Veres fordította volna Verbőczi esküszövegét, nyilván nem a *francu*-val magyarított volna, mert ekkor már — Verbőczi szövege alapján — ismert volt a szó „modern" jelentése, a *paralysis* is. Elképzelhető az interpoláció esete is. Éppen ezért felteszem, hogy jóval régibb szöveggel állunk szemben, amelyet csak később fordított Verbőczi, illetőleg kodifikált Veres Balázs. Erre vall az esküvés módjának a kínosan pontos leírása és az is, hogy a magyarországi zsidó lakosok — éppen úgy, mint a többiek — döntő többségükben nem tudtak latinul. Ha pedig számukra érthetetlen nyelven recitálták volna a szörnyű szöveget, akkor az esküből éppen a lényeg veszett volna el!

A legtöbb ilyen fenyegető, elborzasztó elemet a zsidó-eskü után az 1351-ből datált szöveg tartalmazza. Új ebben a szövegben a — későbbi szövegekben stereotippá váló — keresztény elem (isten fia, Szűz Mária, minden szentek, kereszt stb.). Fejlődés az elsőhöz képest az is, hogy lényegesen nagyobb helyet foglal el a

szövegben a valóság, az ok, amiért esküt kell tenni: hűség Lajos — és korábban nyilván más — királyhoz, hűség az igazsághoz, a hamisság üldözése, a részrehajlás kerülése stb. Külön figyelmet érdemel a korabeli bűntettek lajstroma: tolvajlás, gyilkosság, kaczérság, emberetetés, bűvösség, bájosság, gyújtogatás, szentségtörés, hűtlenség, állevél-költés, álpecsét-likasztás stb., amik egyben értékes kultúrtörténeti adalékok is.

Amint arról már szó esett, az 1351-ből datált esküszöveget iurati assessores mondták, akik arra kötelezték magukat, hogy az esküszövegben felsorolt vétségek elkövetőit igazán megmondják, hogy ebben se kedvezés, se adomány, se gyűlölség, se félelem, se barátság nem befolyásolja őket. „A nádori közgyűlések oklevelei pontosan ezt a megnevezési (és nem ítélkezési!) kötelességet fejezik ki. Az igazat nem hamisítasz, hamisat nem igazítasz fordulattal kszinte só szerint egyező I. Lajos király parancsa Ugocsa megye özönségéhez, hogy közgyűlésen »nocentes occultare, innocentes vero condempnare nullatenus presumpmatis«" (Bónis György: MNy. LVII, 283; az idézett latin fordulat 1361-ből való: Dl. 41479). A megyei esküdtek az 1350—60-as években ugyancsak arra hiteltek, „ut cunctis iusticiam observant, veritatem non opprimerent et falsitatem non rectificarent, quoslibet malefactores nobis nominatim enarrent" (ZalaOkl. I, 574; SztárayOkl. I, 331; ZichyOkm. III, 236, 245; Dl. 42199; ZalaOkl. II, 335, MNy. LVII, 283—84).

„Azok tehát, akiknek ezt az esküformulát magyarul el kellett mondaniuk, nem ítélkeztek, csak megneveztek bizonyos gonosztevőket, hitükre és hűségükre hivatkozva, titkos tanácskozás alapján. Nyilvánvaló, hogy ezt az esküt a nádori közgyűlésen használták, melynek virágkora éppen a XIV. századra esik . . ." (MNy. LVII, 281.)

„Ez a fordulat annyira általános volt, hogy még a késői, 1512-i Zala megyei közgyűlésen is így szabták meg az esküdtek kötelességét." (MNy. LVII, 284; Holub J. i. m. 196.)

Mindezen egyezések, megfelelések alapján Bónis arra a következtetésre jut, hogy a közölt esküminta valóban megvolt már a XIV. század közepén, ha lejegyzése később történt is. Érdekes módon egybeesik a lejegyzés időpontja az első Verbőczi-fordítás megjelenésének esztendejével, 1565-tel. A Bónis felsorakoztatta történeti, jogtörténeti adatok elfogadható bizonyítékok állításának elfogadására. Ha a Bónis megszólaltatta jogtörténeti argumentumok alapján a közölt esküszöveg eredetijének a keletkezését valóban a XIV. század közepére tesszük, az esküszövegek jellemző vonásainak, tartalmi elemeinek a szem előtt tartásával a zsidó eskümintát még inkább korábbi időből kell származtatnunk.

Még mindig elég sok elrettentő elemet tartalmaz az 1446-ból datált Hunyadi-féle eskü, éppen ezért régebbinek tartom, mint az 1435-ös Zsigmond-féle törvényhez mellékelt szöveget. Ez arra is utal, hogy a királyi (itt kormányzói) eskütevés igen korán divatba jöhetett, és igen szigorú feltételek mellett tették le a királyok a „hivatali esküt" az „ország" (főurak, később a nemesek képviselői) előtt.

Érdekes átmenetet képvisel a rákosi esküminta. Még megvannak benne azok az önátkozások, amelyek a Hunyadi-féle és az azelőttről való szövegekben olvashatók (föld vesse ki tetemedet, magvaszakadt légy, ne keresztény hitben halj meg, kárhozz el: esküszegés esetén). Ugyanakkor a lényeges elemek (titoktartás, megvesztegethetetlenség, antinepotizmus stb.) már csaknem olyan részletességgel szerepelnek, mint a későbbi időből származó szövegekben. Éppen ezért gondolom az 1435-ös bírói és az 1446-os Hunyadi-féle eskü keletkezése közötti időből valónak. Érdemes felfigyelni a prelátusok számára eszközölt beszúrásra: úgy látszik, már akkor szükséges volt azt az egyházi rendbeliek számára külön kiemelni, hogy sem a maga, de főleg egyháza hasznáért nem mond valótlant (vö.: az oklevelek között elég sok olyan van, amely egyháziak egymás közti peres ügyeit hivatott rendezni !).

Lényegesen kevesebb — jóformán semmi — elrettentő elemet tartalmaz a Zsigmond törvényéhez mellékelt eskü. Mint arra fentebb már utaltam, jól megszerkesztett, gördülékeny stílusú szöveg ez; nem véletlenül fordították le latinra, hogy szervesen beépíthessék I. Mátyás 1486. évi VI. decretumának a szövegébe.

A Nyirkállai megőrizte latin szöveg már ennek a kialakult és elterjedt mintának a fordítása. A stereotip bevezetés (a mindenható isten, Szűz Mária és az összes szentek felhívása) után azonnal a lényegre tér, és azt gondosan fogalmazza.

Ugyanezt mondhatjuk el befejezésül az utolsókként közölt, 1458-ból, 1476-ból, 1489-ből és 1557-ből — tehát még az első Verbőczi-fordítás előtti időből — ránk maradt esküminták ra is. Rövid bevezető után következik a lényeg felsorakoztatása.

A XVI. század II. feléből sorban jelennek — illetőleg őrződtek — meg magyar szövegű esküminták: 1561-ben Nagymihályi Sándor magyarul esküszik, hogy „I. Ferdinándhoz Nagymihály várával egyetemben hű leszen" (RMNy. II/b, 171.: „En Nagmÿhalÿ ſandor eſkwzem az Eleo Iſtenre es az tellÿes zent haromſagra, hogy en vrunk ew felſegenek Magary kÿralnak hÿw lezek mÿnd az mÿ Warunkal nagmÿhallal egetemben. Mÿnd az egeb Jambor ÿgaz hÿweÿ ew felſegenek. es az attyafiaknak walakÿk. kÿknek az warban moſtan rezek wagÿon hÿw Lezek es ew tewlek az warat ſem

tÿtkon ſem nÿlwan ſemmÿ okkal el nem ÿdeghenÿtem. ſem el nem zakaztom Iſten engem vgÿ ſegellyen").[92]

1576-ból maradt fenn Farkas Ferenc és eskütársai (conjuratores) esküje, amely a szokásos kezdő- és zárósorok között a vád tételes felsorolását is tartalmazza: „En Farkas Ferencz Besseÿ Eskwzeom az elew Isthenre, Atthÿa fÿw, es zenth lelek Egÿ Bÿzon Iſthenre, Ez zent kerezthen, hogÿ az en alattam walo Rechen lakozo Jobbagÿm, az en kywalth keppen walo hagÿasombol, es Parancholatombol semmÿth azokba a dolgokba, a mellyek az fel Peresnek Rewaÿ Ferencznek keresethÿbe, es hÿwatallÿaba Irwa, es newezwe wannak, nem chelekettenek, es nem mÿvelthenek, Es az Rewaÿ Ferencz Boraÿth melleketh weth wolth Doctor Paltol, es Baÿ Mÿhal adoth wolth nekÿ ez el mwlt ezthendeoben Rechen az en hagyasombol, es Parancholatombol megh nem Tharthozthatthak. Es Ezokaert en az ew keresethÿbe es hÿwatallÿaba thellÿeſseggel Arthatlan es wetthethlen wagyok Thellÿes zenth Haromsagh egy Bÿzon Iſthen engem wgy segellÿen, Amen.

Az Coniuratorok Eſkewesek

Iſthen theged wgy segellÿen Atthya, fÿw zenth lelek egy Bÿzon Iſthen, hogÿ az mÿre Farkas Ferencz mosth megh Eſkwth, Igazan eſkwth, abba ew mÿndenekbe artathlan, es wetthethlen walamÿre megh Eſkwth. Iſthen Theged wgÿ segellÿen Thellÿes zenth Haromsag egy Bÿzon Isthen. — 1575."[93]

A fentiek alapján megállapítható:

a) Az esketés, az esketétel az államalapítás előtti kortól egyfolytában szerves része volt mind a magyar bíráskodásnak, mind pedig a „beiktatási" ceremóniáknak.

b) Az eskü szövege magyar — az államalapítás után is feltétlenül az, legfeljebb bilingvis — lehetett, és annak ellenére, hogy csak a XVI. század második negyedétől kezdve maradtak ránk eredeti magyar nyelvű írott esküminták, ilyeneknek korábban is feltétlenül lenniük kellett.

[92] A Sztáray levéltárban levő eredetiből másolta Krieger János 1835-ben, „össze is olvasán". RMNy. II/b, 171.

[93] A pozsonyi káptalannál levő eredetiből Ivanóczi Gyurkovics György akad. lev. tag másolta 1835-ben. Ugyanő „bizonyítja is a' vétetett másolatnak betűről betűre megyezését" RMNy. II/b, 280—81.

c) Az államalapítás utáni esküszövegek szerves folytatói az ősi „ethnikus" elemekre épült esküknek, de a kor „követelményeinek" megfelelően némileg krisztianizálódtak. A XI—XVI. századi eskükben tehát együtt éltek a pogány kultikus elemek a szövegkezdő- és záró monoteista — keresztény és zsidó — elemekkel. A korábbiakban lényegesen több a kultikus elem — a pogánykori átkok egész rendszere található bennük — ami lassan háttérbe szorul, majd a XV. század végére, a XVI. század elejére teljesen eltűnik az esküszövegekből, és a szövegkezdő és záró „modern" istentanúskodásra korlátozódó elemmé zsugorodik.

d) Ha a perben résztvevőknek esküdniük kellett, feltétlenül esküt kellett letenni a bíráknak, albíráknak stb., ahogyan erre I. Mátyás idézett törvényhelyének szövegéből határozottan következtetni lehet.

e) Minden országos méltóság eskütétellel foglalta el hivatalát, ahogyan erről szintén I. Mátyás idézett törvénye értesít bennünket. (Hunyadi János magyar nyelvű kormányzói esküje !)

f) A Hunyadiak koráig az eskütételeknek egész rendszere alakult ki, amely rendszernek csak szórványos töredékeit jelentheti az I. Lajos-, majd a Zsigmond korabeli királybírói eskü és Hunyadi János kormányzói esküje.

f) A Tripartitum végén ránk maradt zsidó esküminta sem Veres Balázs fordításában (1565) látott először napvilágot magyar nyelven, hanem a Solennis Stylus kedvéért fordította Verbőczi a keze ügyében levő m a g y a r szöveget latinra.

A VÁROSI JOGOK

A magyar középkori jogi élet sajátságos termékei az ún. v á r o s i j o g o k. A királyok tudatos városfejlesztő politikája a tatárjárás után kezdődik meg, nagyobb arányú városfejlesztés IV. Béla, az Anjouk, és I. Mátyás nevéhez fűződik. (Wenczel: Magyarország városai és városjogai. Ért. a Társ. Tud. köréből 1878. IX, 43; Jogtört. I, 127.) A városi jogok forrása a királyi privilégiumlevelek. Azok az adománylevelek, amelyek a hospesek[94] letelepítése alkalmával keletkeztek, általában tekintettel voltak a letelepített polgárok jogállására, annak az országnak — városnak — a jogaira, ahonnan az idegen telepesek származtak.

A magyar városi jogok némi rokonságot mutatnak: a később keletkezettek a korábbiaknak megadott szabadságjogok elnyerését kérik a királytól, és ha megkapják, a mintának választott város joga *anyajoga* lesz az új privilegizált városnak. Így alakulnak ki nálunk egyes *városi jogcsaládok* (Jogtört. 128). A tekintélyesebb városok Székesfehérvár, Buda, Selmecbánya stb. közül a budai később egyre előkelőbb helyet foglal el, egyre több város számára mintakép, joga pedig anyajog lesz Kassa, Debrecen, Kolozsvár stb. városok számára (i. m. 129).

Jogi állásuk tekintetében nagyjából egyenlők mind a magyar (Székesfehérvár, Győr, Vác, Szeged, Csanád stb.), mind pedig a német eredetű városok: Pozsony, Nagyszombat, Eperjes, Selmecbánya, Kassa stb. (Wenczel i. m. 40—41).

A királyi privilégiumleveleken alapuló városi statutumokat, szokásjogi szabályokat általában *jogkönyvekbe* foglalták. Ilyen külföldi jogkönyv volt többek között a fentebb már említett Sachsenspiegel, a Schwabenspiegel és a Magdeburgi Jog; ez utóbbi az ismert magyar jogkönyvek egyikére-másikára hatással is volt.

A középkorból kevés magyarországi jogkönyv maradt fenn. A fennmaradtak közül a legrégibb a s e l m e c i j o g k ö n y v (Közzétette Wenczel Gusztáv: ÁÚO. III, 226). Wenczel XIII. századbelinek — IV. Béla korából valónak — tartja; ugyanígy Davori Relkovic Néda (Buda város jogkönyve. 1905. 16). Szentpétery szerint a jogkönyv nem eredeti, hanem XIV. század végi fordítás (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I, 508/1678); Eckhart Ferenc (Magyar alkotm. és jogtört. 1946. 74) és Csizmadia Andor (Jogtört. 129) szintén a XIV. századból valónak tartja. Ezt követi időrendben a szepesi szászok joga, a Z i p s e r W i l l k ü r, 1370 (i. m. 129), majd a Pozsony zsidójogát tartalmazó statutum, 1371. (uo.).

Leghíresebb jogkönyveink, a b u d a i és a p o z s o n y i a XV. századból valók (uo.). Mollay a budai keletkezésének időpontját 1402—1403 körülinek tartja (Das Ofner Stadtrecht. 1959. 23), Szűcs Jenő a XV. század eleji budai osztály-erőviszonyok elemzése alapján a könyv létrejöttét — Mollayval egyezően — ugyancsak 1403 körüli időpontra teszi (Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. 1955. 284). Davori szintén a XV. század első negyedéből eredezteti (i. m. 18).

Mint fentebb érintettem, Buda joga több magyar város anyajoga lett, így a budai jogkönyv a később írt városi jogkönyvek meg-

[94] *Hospes* 'vendég'. „[A] 12. században főleg külföldről bevándorló telepest jelöl a szó. A 13. századtól hospes alatt az olyan községekben lakó jobbágyokat értjük, ahol a szabad költözési jog mellett bizonyos autonomiát is élvez a lakosság" (Szilágyi Loránd i. m. 13).

szerkesztésére és általában a városi jogfejlődésre is nagy hatással volt (Jogtört. 129), éppen ezért kissé részletesebb vizsgálatot érdemel.

A budai jogkönyv

A két város, Buda és Pest, a XIII. század közepe táján egyesült (Salamon Ferenc: Budapest története. 1878. II, 116, 126, Pleidell Ambrus: A magyar város-történet első fejezete. Száz. LXVIII, 15, 19—20); azok közé az Árpád-kori városok közé tartozik, amelyek alapításáról, illetőleg privilégiumleveléről nincs hiteles okleveles adatunk (a tatárjárás alatt elveszett). Létrejötte, illetőleg várossá fejlődése szerencsés földrajzi fekvésének, tehát nem IV. Béla tudatos városfejlesztő politikájának köszönhető. A IV. Béla előtti korban már város volt, amit egy 1148-as oklevélnek Géza által adományozott országos vásár-tartó jogáról szóló kitétele tanúsít (Salamon i. m. II, 166). Egy 1241-es adat szerint Pest nagy német lakta helység (i. m. 126). IV. Béla 1244-ben kelt oklevele „felsorolja s megerősíti a pesti vendégek katonaállítási kötelességét, vám- és csebermentességi, szállásadási, adásvevési, örökhagyási, plébános- és bíróválasztási, bíráskodási és vásártartási kiváltságait, kik erről szóló privilégiumukat a tatárjárás alatt elveszítették . . ." (Szentpétery i. m. I, 234/781).

A fentiekből megállapítható, hogy az eredeti magyar lakosság mellett nagy számban laktak itt német hospesek is, ami a város fejlődésére, még inkább a jogkönyv létrejöttére és irányára erősen rányomta a bélyegét. A privilégium adta lehetőségeket a német hospesek rendszeresen és ügyesen kiaknázták, meggazdagodtak, és a város vezetését kezükbe ragadták. A gazdag német hospesek és a szegényebb magyar lakosok közti ellentét nemzetiségi ellentétté fejlődött: „A különböző etnikai alap elsősorban Budán és Kolozsvárott éleződött nemzetiségi ellentétté. Ezekben a városokban lényegesen nagyobb számban éltek magyar polgárok s számuk egyre nőtt . . . Mindkét helyen kb. 50—50%-os a megoszlás a XV. század közepén . . . Mindkét városban a német vagyonos polgárság ragadta a kezébe a hatalmat a XIV. század második felétől. Az egyre erősebb társadalmi ellentétek a polgárság középrétegének egy részét és a szegényebb városlakosságot alkotó magyarok, másfelől a gazdag német patríciusok közt szükségképpen a nemzetiségi ellentét formáját öltötték magukra . . . A patríciusság gőgös elzárkózása és elnyomó törekvései a polgárság szegényebb rétegeivel szemben a magyarok [városvezetésből való] kizárásának formáját öltötte . . ." (Szűcs i. m. 274.)

A német patrícius réteg és a magyar ellenzéki csoport ellentéte az 1402. évi szentgyörgynapi bíróválasztás alkalmával a szegényebb polgárság nyílt politikai felkeléséhez vezetett. A felkelés eredménye: két évig az ellenzék került hatalomra. A hatalmavesztett német patríciusság Zsigmond segítségével (1403. okl.) két év után ismét hatalomra került. Az ellenzéki mozgalom elfojtása után Budán merev, arisztokratikus városi alkotmány lépett életbe, amit az „*Ofner Stadtrecht*"-ben kodifikáltak. „Azokat a jogszokásokat rögzítették írásba a jogkönyv szerkesztői, amelyeket éppen 1403—1404, az ellenzéki mozgalom letörése teremtett meg" (Szűcs i. m. 282).

Az ellenzéki mozgalom leverése, a német patríciusréteg újbóli hatalomrakerülése csak fokozta a „nemzetiségi" ellentéteket. A német patríciusság minden fontos városi funkciót magának vindikált, és ezt félreérthetetlenül kodifikálta is a jogkönyvben: „A város jogkönyve a XV. század elején kereken kimondta, hogy budai bíró csak olyan német ember lehet, aki német származását négy nagyszülőjéig visszamenően ki tudja mutatni [„. . . der sol sein ein deutscher man von allen seinen vier annen"]. A városi tanácsot egyszerűen der rath der Tewtschen azaz a németek tanácsának nevezték. A pénzbíró, a városi jegyző, a város pecsétjét őrző esküdt szintén csak német lehetett." (Szűcs i. m. 274—75.)

A magyar ellenzék rövid életű hatalma után a városvezetés tehát csaknem teljesen a gazdag német patríciusság kezébe került. A jogkönyv írója több helyütt utal a város privilegizált állapotát fundáló királyi levélre, de arról hallgat, hogy a privilégium-levelek egyikében sincs mégcsak halvány utalás sem a városlakosság — de főleg a városvezetés — etnikai alapon történő diszkriminációjára. „Kein Freiheitsbrief spricht davon, daß die Ungarn mit den Deutschen in der Führung der Stadt nicht gleichberechtig wären, wenn es auch in der Wirklichkeit so gewesen sein mag, nun wird aber kodifiziert, das der Stadtrichter ein Deutscher . . . sein muß, ebenso auch der Geldrichter und der Stadtschreiber; daß die Ungarn nun ein Sechstel des Rates, und ein Drittel der Marktweiber ausmachen dürfen." (Mollay i. m. 23.)

Az ellenzéki mozgalom harcai azonban nem voltak teljesen eredménytelenek. Az újra hatalomra került patríciusság — a megtorlás mellett — kénytelen volt némi kompromisszumra is, a nyugtalan ellenzéket részleges engedményekkel igyekezett leszerelni. A tizenkét tagú tanácsba két magyart választhattak, a huszonnégy tagú adóbeszedő testület egyharmada magyar volt (Szűcs i. m. 286).

Ezek a minimális részengedmények természetesen nem oldották fel az ellentéteket, az idő múlásával azok újra éleződtek és az 1439-es felkelésbe torkolltak. A német vezetőséget megfélemlítette

a magyar lakosság elégedetlenségének a kirobbanása és a megtorlás helyett a korábbinál lényegesen nagyobb engedményekkel kényszerült a feszültséget levezetni. „Az 1438-as felkelés eredményeiben eltörölte a budai jogkönyv 1403 után keletkezett bíróválasztási joggyakorlatát, a németség kikötését, a tanácsválasztás megállapított arányait, a városi jegyzői, pénzbírói hivatalnak német származáshoz kötését. 1438 után évente felváltva német, illetve magyar bírót választottak, a belső és külső tanács fele jog szerint is magyar polgárokból állt (Szűcs i. m. 291).[95] A felkelés évében, 1439-ben magyar a bíró, sőt 1441-ben és 42-ben két évben egymás után szintén magyar bírót választottak (uo.).[96]

Az 1488-as budai állapotokat leírva Iványi Béla a magyar és a német bírák évenkénti váltakozásáról már úgy emlékezik meg, mint ami Budán 1439 óta jogszokás (A városi polgárjog keletkezése és fejlődése, figyelemmel Buda és Pest városokra. Stat.Közl. LXXXIV, I, 149; ugyanígy Mollay i. m. 18—19).

A vázlatos történeti áttekintés — úgy vélem — érzékelteti a társadalmi erőviszonyok mozgását a budai jogkönyv létrehozásának korában, s talán arra is alkalmas, hogy a könyv létrejöttének a fő motívumait felvillantsa. Német ez a jogkönyv, nemcsak nyelvében — mint a többi, az Árpád-korból ránk maradt jogkönyvek is —, hanem szellemében is elég mély rokonságot árul el a fentebb említett német, sváb *Stadtrecht*-ekkel.

Hogyan örökítette meg a jegyzőkönyv szerzője a polgári előretörés egyenesvonalú nyelvi velejáróját, a „nemzeti" [német] nyelv hivatalos használatának az igényét? A jogkönyv szerzője: „. . . übersetzt die wichtigsten Freiheitsbriefe der Stadt aus dem Lateinischen wortwörtlich ins Deutsche, . . . darunter auch einige solche, deren Original seither verschollen ist." (Mollay i. m. 22.) IV. Béla 1244-es bullájának azt a részét, amely a hatalmaskodástól

[95] Szűcs — mint ez az idézetből is kiderül — a budai felkelés idejét 1438-ra teszi. Székely György néhány okleveles és több elbeszélő forrás alapján a felkelés időpontját 1439. május 23-ban állapítja meg. (Száz. 1956. 575—77. A Székely adta időpontot megtámogató írásbeli adatok bibliográfiáját l. ugyanott.)

[96] „Már 1440-ben magyar bírót találunk Budán, Farkas László nevűt. Magyarnak vehetjük Fehérvári Literatus Dénes és Budai Literatus István bírákat, — kiknek vezeték neve magyarul Deák volt. Előbbi 1457-ben, utóbbi 1466-ban viselte a bíróságot. 1472-ben *Kovács*-nak (Koach) hívják a budai bírót." (Salamon Ferenc: Buda-Pest története. II, 366). Van arra is példa, hogy német nevű bíró később — amikor ismét bíró lett, már magyar néven szerepel: 1435: *Onwein Péter*, ugyanaz 1445-ben, másodszori bírósága alatt: *Bornemissza* (Petrus Onwein, alias *Bornemyza*, judex civitatis Budensis. CD. X/7. 740; O. L. Dl. 13,972; Salamon i. h.).

védi a városlakókat, így adja vissza németül: „Es sol auch kain herschaft mit gewalt pey in ab sten noch wider yren willen mit gewalt nicht von in nemmen, Sunder seiner notturfft sol er ym kauffen vmb par gelt, wes err pedarff in der stat, so er will ab sten, Als den geschrieben stet in der gulden Bull." („Item nullus principum nostrorum violentum descensum facere possit super eos, nec aliquid contra eorum recipere voluntatem, sed descendens justo pretio sibi necessaria debeat comparare": Gárdonyi, Albertus: Monumenta Diplomatica Civitatis Budapest. Bp., 1936. I, 41; Mollay i. m. 65/19). Majdnem szó szerint megismétlődik ez a szöveg a Jogkönyv 199. fejezetében (Mollay i. m. 128/199).

A privilegizált városok másik kiváltsága a plébános-, a bíróválasztás. Az erre vonatkozó passzust is lefordítja a könyv szerzője: „Item Zu erwellen einen pfarrer haben sy ein freye wall, so dy kirchen an ain pfarrer ist, Noch der pfarrer pedarff kain an sein stat setzen an der herren wissen und villen." („Item habeant liberam electionem plebani, cum eorum ecclesia vacaverit, nec plebanus vicarios constituat eis invitis": Mollay i. m. 67/23; l. még: Gárdonyi i. m. I, 42). A bíróválasztásról IV. Lászlónak — az 1244-es bullát megerősítő 1276-ban kelt oklevele intézkedik. Ebből a legfontosabb rész szintén olvasható a jogkönyv 24. fejezetében: „Item Sy sullen den grösseren des dorffs oderr stat erwellen, Welichen sÿ wellen Vnd vns antwürten, Welicher alle ire sachen soll richtenn." („Item ipsi maiorem ville eligant, quem volent [!] et nobis electum presentent, qui omnes causas eorum mundanas debeat iudicare": Mollay i. m. 67—68; l. még: CD. X/4, 239). A fentieken túl még több helyen találhatók részek különböző királyi oklevelekből (l. 65/18, 70/32, 90/76, 93/84, 95/100).

Nem lenne teljes a kép a jogkönyvről, ha jogi aktusok — beiktatások és egyéb eljárások — szerves és jellegzetes tartozékáról, az esküről nem szólnánk.

Mind a selmeci, mind a budai jogkönyv megőrizte a bíró beiktatási esküjének a szövegét. Összehasonlítás — és bizonyos következtetések levonása — céljából mindkettőt közlöm.

A város díszes jogkönyvére teendő selmeci bírói eskü szövege:

„»Ich swer Gott, vnd vnser lieben frawen,
»vnd allen Gottis heyligen vnd vnserm gnedigem herren dem
»konig, vnd vnser gnedigen frawen der koniginn; allen
»getrewen lantherren, der gantzen gemain Arm vnd Reich
»eyn rechter Richter czusein, vnd eyn Recht czesterken,
»eyn Vnrecht czuckrencken; alzo helff, mir Gott vnd das
»heylig Evangeli" (Wenczel i. m. 226).

A budai jogkönyvből: „W I e d e r R i c h t e r r s w e r e n s o l l Ich swer ain ayd got, dem almechtigen Vnd vnserem gnedigen herren dem kunig N., kunig zu Vngeren, vnserr genedigen frawn, der kunigin N. zu Vngeren vnd derr heiligen kron zu Vngeren Vnd allen yren trewen lantherren und der stat Zu Ofen, deütschen vnd Vngeren, armm vnd reich getrew zu sein Vnd ein rechtes recht zu haltan Vnd wil das lassen widerrfaren dem armen als dem Reichen, dem kunden als dem frömbden nach meinem gueten gewissen Vnd vermügen, als mir das got gibt zu erkennen vnd der Stat nutz zu erberbenn Vnd den schaden zu pewaren, das recht zu füederen Vnd das vnrecht zu hinderen vnd zu krengken. Vnd wil derr Stat Vnd Rats haimlichkait verrswigen pehalten vnd des nicht lassen wil wederr vmb lieb noch vmb laidt, noch vmb neidt, noch vmb hass, noch vmb forcht, noch vmb frewntschafft, noch vmb gunst, noch vmb gab, noch vmb kainerrlay sach, do mit ich disen meinen gegenwürtigen aydt möcht vermailigen. Also helf mir got vnd das heilig ewangelium." (Mollay i. m. 75/42.)

A bírói eskün kívül még a tanácsbeli urak [Ratherren], a városi írnokok [Statschreiber] eskümintáját is tartalmazza a jogkönyv, és az esküvés módjáról is szól (uo. 74—76, 164—65).

Első olvasásra megállapítható, hogy egészen másfajta esküszövegek ezek, mint amilyenek a régebbi magyar nyelvűeknél láthatók.

A lényegbevágó eltérések:

a) „Modern" esküszövegek ezek, a régi magyar szövegekre annyira jellemző ősi, pogánykori elemek (a föld, a tűz stb. átkának kihívása hamis esküvés esetén) hiányoznak belőlük. A stereotip kezdő és befejező formulák, keresztény szövegrészek (mindenható isten, „kedves asszonyunk", 'Szűz Mária', istennek minden szentjei stb.) viszont itt is olvashatók.

b) Az istenen és a szenteken kívül mindkét helyen „a mi nagyságos király urunknak", „a mi nagyságos királyasszonyunknak"; „minden hozzájuk hű uraknak" és az „egész közösségnek, a városnak" — a budaiban még a „szent koronának" — is esküsznek. A bevezető részek tanúsága szerint ezek az elemek nem a magyar, hanem a külföldi — német — minta szerint formálódtak, és magukon viselik a korai német szövegek „királyhű" alaphangulatát. (A királytól kapták a privilégiumot a basáskodó főurakkal szemben!)

c) A befejező mondat mindkettőben szó szerint egyezik, a magyar szövegek „szent keresztjé"-nek a helyét a „szent evangélium" foglalja el. [NB! a selmeci eskümód szerint a bíró nem az evangéliumra, hanem a jogkönyvre esküszik.]

Érdemes megvizsgálni, hogy a könyv milyen kézzelfogható bizonyítékot szolgáltat a m a g y a r n y e l v i s é g szempontjából is.

Az esküvésekre vonatkozó „Vnderweisung"-okból az alábbiak derülnek ki. A 329. fejezet címe: „T o g ů n t l i c h ['f e i n g e s i t t e t, t u g e n d h a f t'] i s t, d a ß m a n d e n m e s c h e n n d ÿ a i d v o r g e b" (Mollay i. m. 168/329). A fejezet első mondata szerint: „Nach alter gewonheit schullen dÿ vorsprechen den menschen dÿ aide vorgebin" (uo.). Az esküszöveget tehát „előmondták", külön „előmondók" voltak alkalmazva, akik Davori Relkovic szerint „az esküre ítélt féllel az eskümintát begyakorolták" (i. m. 161). Király János szerint a pozsonyi joggyakorlatban is hasonló módon jártak el (Pozsony város joga a középkorban. 1892. 416/163; l. még Wenczel: ÁÚO. III, 210).

Ha magyar anyanyelvűek esküdtek, az e s k ü t n y i l v á n m a g y a r u l m o n d t á k. Ha a város „régi szokása" volt az esküszövegek „előmondatása", sőt „begyakorlása", k e l l e t t l e n n i m a g y a r n y e l v ű í r o t t e s k ü s z ö v e g n e k i s, amiből előmondták, illetőleg begyakorolták az esküt. Nehezen képzelhető ugyanis, hogy a robbanásig kiéleződött „magyar—német helyzet"-ben a magyar nyelvű bíráskodás, tanúskodás mellett németül esküdtek volna az érdekeltek.

Az eskümondáson, begyakoroltatáson túl konkrét utalásokról olvashatunk az egyes tisztségekről való lemondás körülményeit vázoló fejezetekben, a m e l y e k a j o g g y a k o r l a t b a n a l k a l m a z o t t m a g y a r n y e l v ű s é g m e l l e t t t a n ú s k o d n a k.

A különböző tisztségviselőket éves időtartamra választották. A tisztségekről való leköszönés eskü és rövid lemondóbeszéd kíséretében ment végbe. A jogkönyv erről így ír: „Der Richter sol also sprechen des ersten in deütscher zung ['Sprache'] und d a r n a c h i n v n g e r i s c h e r r Z u n g." (Mollay i. m. 83/59.) Továbbá: „Dy Ratherren sullen also sprechen, der erste in deütscher zungen, d a r n a c h i n V n g e r i s c h e r." (Uo. 84/60.) Végül: „Der statschreiberr spricht von erst in deütsch, d a r n a c h i n U n g e r i s c h." (Uo. 84/61. Az én kiemeléseim.)

Mint erről fentebb már szó esett, az 1439-es felkelés eredményeként összeomlott a németség hegemóniája, a német patrícius-réteg kénytelen volt megosztozni a hatalmon a magyar patríciátussal. A jogkönyvbe ezeket a változásokat nem vezették be, a megváltozott statusquo-t a tanács egy későbbi, 1488-ban kelt összefoglalásából ismerjük, amikor Kolozsvár is ezt a szisztémát vette át (Szűcs i. m. 292). Az új szisztéma szerint még arról is történt gondoskodás,

hogy a száztagú bíróválasztó testületnek „minden tagja a maga nyelvén [az én kiem.] megesküszik ... Majd a tanácsjegyző felolvassa a száz polgár nevét ... s mindegyik a maga nyelvén [az én kiem.] feleli: jelen" (uo.). Hogy ez valóban már 1439 óta szokás volt, arról többek közt a bírák névsora is tanúskodik (uo.; IVÁNYI i. m. 149).

A jogszolgáltatás, közigazgatás kétnyelvűsége mellett szólnak azok a — nem nagyszámú — szórványok is, amelyek a német szövegben találhatók.

Az 50. fejezetben ez olvasható: „Item Von *Fragbriefen*, dÿ vom landt komen ..." (MOLLAY i. m. 79/50.) A fejezet a városi írnok díjazásának 'schreib lonn' a mértékét szabályozza. Tekintettel a jogkönyv korábbi kikötésére, hogy városi írnok is csak német lehet, ehelyt nem volt szükség a szó értelmezésére. A tanúskodást, bizonyítást szabályozó 203. fejezetben viszont ez áll: „... Alle prieff, dÿ man nennet zu Latein *Inquisitor*, das ist zu Teutsch eyn *irfórscher*, In Vngarischer sprach *Tudo*." (129/203. Az én kiem.) A német „Fragbrief"-et itt már két nyelven is értelmezték. Mivel terminus technicusról van szó, a kodifikátor szükségesnek tartotta a latin mellett a magyar értelmezést is.

„Eÿn Richter mag czeugen Alß eÿn ander man, dÿ *seÿn pirscheft* (az én kiem.) vnd hirschaft nichten an get, ..." (142/244). Az egyik helyről a másikra történő átköltözés feltételeit szabályozó 311. fejezetben még egyszer előfordul a szó: „... Welcher mensch sich von eynem hern czeucht vntter den andern, ap er ÿo nach seinen rechten czinß, der dar vntter gehoret czu thun von seyner hof marck, das man haiset zu Ungerisscher sprach *fúldwann pirschet*, ver fallen werde, vnnd dÿ von ym ynner monetcz frist nit gewunnen were, er sol forpåß vntter seinen herren mit frid sitczen vnnd wonen vntter den er sich geczogen hath." (162/311) Az idézetben szereplő feltételek csaknem szóról szóra megegyeznek a — Zsigmond 1405. évi II. decretumának — 14. fejezetében levőkkel: „... justoque *terragio* [az én kiem.] et aliis delitis eorum solutis et expeditis; liberam, tutam, et omnimodam, moraturos se transferendi, habeant facultatem ... ut quicuncque, et quorumcunque jobagionum dominus, aliqua *birsagia* [az én kiem.] ... infra unius mensis spatium non exegisset super eundem; extunc *birsagia* [az én kiem.] talia ... recipere, et eundem jobagionem retinere non valeat; sed idem jobagio, quo maluerit, modo praehabito, indemnis, et illaesus moraturus accedat." (CorpJur. I, 238.) A két szöveg összehasonlításából kiderül, hogy itt a *földvám* 'terragium' szinonimájáról, a *bírság*-ról ['judicium, itt inkább: tributum, steuer, Grundsteuer, lősegeld'] van szó. A bírság, mint ez közismert, ellatinosított formájában vált

a „magyar" jogi terminológia elemévé (vö. „*judicium seu birságium*"). Ez a latint megjárt magyar *bírság* deformálódott a németben *pirschet* ~ *pirscheft*-té mint a „*fuldwam*" értelmezője.

Még egy büntetőjogi „foglalkozást" őrzött meg magyar nyelven a jogkönyv. A Prológus X. H. részében (55) utalás történik a halálos ítélet végrehajtójára, aki itt *züchtiger*-ként szerepel, a 189. fejezet címe viszont: „Von der aiygenschaft deß *hoers* vnd deß *czuchtigers*" (125). Szinonimák tehát a magyar *hóhér* és a német *czuchtiger*, 'henker'.[97]

Mint arra már utaltam, a jogkönyv magyar jogi terminológiából kölcsönzött szókincse igen kevés szóból áll. A német szövegbe való bekerülésük mégis azt jelenti, hogy a jogkönyv megfogalmazásakor már kialakult a magyar jogi terminológia jelentős része, mivel ilyen — nem is a legfontosabb terminus technicus-állományba tartozó — szónak is, mint a *litterae inquisitoriae*, megvolt a magyar megfelelője *'tudó* [ti.: levél]' és az be is került a jogkönyvbe.

A kimondottan jogi természetű kifejezéseken kívül a „*Golcz*" 'gyolcs' (194/420; a 195—6/423-ban 3-szor is szerepel!), az *Irhërr* 'irhás' (107/129), *Irch* 'irha (97/95) kifejezések is bekerültek a német szövegbe. Ottlétük arról tanúskodik, hogy a magyar iparos és kereskedő réteg szerepét — a kiéleződött politikai-etnikai helyzet ellenére, vagy éppen ezért — tekintetbe vették a jogkönyv megszerkesztésénél.

Más városok jogkönyveinek és egyéb iratainak „magyarsága"

Hasonló eredményre jutunk, ha csak úgy találomra belelapozunk más, főként német hospesek lakta városok könyveibe, illetőleg jegyzékeibe. Eperjes város 1411-ben keletkezett összeírásában az egyik „linea" 'utca, később negyed' neve „*linea Ungarorum*"; másutt viszont „*in linea Suler biro*" szerepel (IVÁNYI BÉLA: A középkori Eperjes magyarsága. 1934. 6; Eperjes város levéltára: 112. sz.). A magyar jog, illetőleg egyes jogi szakkifejezések előretörését mutatja ugyancsak Eperjes városának 1441—1454 között készült számadáskönyve. Ebben ilyenek találhatók: *Solgabyro*, *Solgabiro*,

[97] KNIEZSA ISTVÁN dolgozatom vitáján kifogásolta — a budai jogkönyv létrejöttének az időszakában — a *hóhér*-nak mint „magyar" szónak a szerepeltetését. A szó véleményem szerint a XV. sz. első felében meghonosodott tagja, ismert jövevényszava a magyar szókincsnek *hóhár* változatban. 1426-ból már így örökíti meg egy írásos emlék az egyik hóhért: „Bartholomes *Hohar*" (OL. D. 11750, OklSz.); 1523: „Tortorem wulgari sermone *oher* [: hohér] ... vocari solitum." (OklSz.)

Solga biro, ragozott alakban is: *Solgabironac*, íráshibával: *Solagbiro*; továbbá: *vtwarbiro*. Itt is megtalálható a *tudoman* 'litterae inquisitoriae', íráshibával is: *tudeman* 'ua'. Belekerült a számadáskönyvbe a szláv eredetű *patvar* is, méghozzá német praepositióval, illetőleg suffixummal ellátva: *auf potwarey* (i. m. 7; levéltári hely: 210a). Ezekből arra lehet következtetni, hogy a német nyelvű jegyző a bejegyzéseknél a *szolgabíró, udvarbíró, tudomány[-vétel], patvar* magyar jogi terminológiai elemeknek a megfelelő latinját vagy németjét hirtelenében nem találta meg, vagy egyáltalán nem tudta, ezért a magyar szakkifejezéseket nemcsak egyszerű, de ragozott formában is használta.

A szepesi jogkönyv-ben [Zipser Willkühr] is felfedezhető az országos magyar jogszokás jó pár eleme, ahogy erre Demkó Kálmán tanulmányában rámutatott (A szepesi jog Zipser Willkühr. 1891). A jogkönyv Szepességre vonatkozó adatait írója régebbi magyar krónikából merítette: „als das dy ungarische cronica usweist" (i. m. 12). Ezentúl ebben a könyvben is igen előkelő helyen szerepel — ezzel kezdődik — az a kiváltságsorozat, amit a magyar nemesek a királytól kaptak, amelyek ad analogiam a szepesi szászok privilégiumlevelébe is belekerültek (i. m. 14). Mindezek mellett ebben a jogkönyvben is megvan az 1271-es privilégiumlevél *birsagium* szava, amint ezt a 30. és más pontokban is szereplő elnémetesített *birsche* szó mutatja (i. m. 20; NB: A poena, mulctum a németországi jogkönyvekben — amelyek mintájára a szepesi is készült — mindig *Buß, Busse*, a bírói eljárás költségei *Gewette*, a szepesi szászok erre az általános elnevezést „*commune vocabulum*"-ot, a „*Birsagium*"-ot fogadták el (uo; l. még: Zips. Wilk. II, 86).

Király János nagy terjedelmű monográfiájában is több helyen rámutat a magyar jog hatására (Pozsony város joga. 1894. 309—14, 319—22 stb.).

A kassai városi könyvek legújabb monografikus feldolgozója, Halaga, R. Ondrej egy külön fejezetben foglalkozik a könyvek nyelvével és több helyen utal a magyarnyelvűség határozott előretörésére. (Prace Archívu mesta Košíc. Košice, 1956. 1. Levéltári Híradó 1957. 3—4. sz. 518—37. i. h.: 534.)

Hogy miért éppen az említettem szavak és kifejezések reprezentálják a magyar jogi terminológiát a felsorolt jogkönyvek, városi könyvek hasábjain, azt elég nehéz volna kideríteni, de a mi szempontunkból nem is fontos. Az idézett magyar jogi kifejezések elég egyértelműen rávilágítanak arra, amire a Budai Jogkönyv kissé részletesebb megvizsgálása is fényt derített: ezek mind a kétnyelvűség tanúi.

Az említett városi jogkönyvek a német anyanyelvű igény termékei, egyben dokumentumai is. Az anyanyelven írt városi jogkönyvek érzékelhető rést ütöttek a decretumok, statútumok, oklevelek latin nyelvű egyeduralmának a falán.

A fennmaradt német nyelvű városi jogkönyvek alapján feltehető, hogy a többi — a középkorban kifejlődött — városnak is volt ilyen jellegű statútum-gyűjteménye. A szükségletnek kellett létrehozni őket éppen úgy, mint a budait és a fentebb említetteket. A magyarlakta vagy többségükben magyar lakosú városok jogkönyvét, statútum-gyűjteményét — ahol ilyen volt — magyarul kellett írni. Ennek a feltevésnek az alátámasztására az alapvető argumentum magából a jogkönyv természetéből adódik; a latin nyelvű királyi privilégiumlevelek részletes interpretálása, a helyi viszonyokra való alkalmazása a jogkönyvek létrejöttének fő indítéka. A létrejövő városok lakosai, a feltörekvő polgárság a feudális oligarchiával szemben hozza létre városát statútumaival egyetemben. A polgári racionalitást nem kötik a feudális copf velejárói, nem nehezedik rájuk a Solennis Stylus hagyománya, sokkal többet adnak az ökonómiára. A latinul nem tudó patrícius-réteg mindent akart tudni, ami a királyi privilégiumlevelekben a városra vonatkozóan írva volt, ezért fordíttatják anyanyelvre a királyi privilégium-levelet és bővítik ki azt — a helyi viszonyoknak és természetesen a város vezetését megragadó polgárság igényeinek megfelelő — jogkönyvvé.

GLOSSZÁK, NOMINÁLOK, LEVELEK

Glosszák, nominálok

A középkori írástudók latin nyelvtudása — a fennmaradt nyelvemlékek alapján — kedvezőnek mondható (ÓMOlv. 250). A latin nyelvű szövegek értelmezése körül azonban bizonyos nehézségek lehettek, amin úgy segítettek, hogy a latin szavak, szókapcsolatok egyikének-másikának a magyar megfelelőjét a szöveg alkalmas helyére feljegyezték (glosszák). A latin nyelv jobb elsajátítása érdekében tankönyvszerű szójegyzékek születtek (nominálok v. nomenclatúrák), amelyek a főneveket fogalomkörök szerint csoportosították, éppen a könnyebb megtanulhatóság kedvéért.

Ezekben a glosszákban, nominálokban szép számmal találunk magyar jogi kifejezéseket, amelyek különösen azért értékesek a számunkra, mivel — a dolog természetéből kifolyólag — az egyes

magyar szavakat, kifejezéseket a latin megfelelő mellett, tehát értelmezve találjuk, ami a félreérthetőséget kizárja, vagy legalábbis minimálisra zsugorítja. Az itt található jogi műszók továbbá azért is jelentősek, mert a glosszázás, a fogalomkörök szerinti kodifikálás arról is tanúskodik, hogy a szóban forgó szók már közismertek vagy legalábbis szélesebb körben elterjedtek voltak.

Ehelyt csak azokat a glosszákat és nominálokat vizsgálom, amelyek az első Verbőczi-fordítás (1565) előtt jelentek meg. Éppen ezért nem vagyok tekintettel a szótárakra sem, mivel azok — Pesti Nomenclaturájának kivételével — a fenti dátum után láttak napvilágot. (Calepinus szótárának első kiadása 1502-ből való, magyar értelmezés azonban először csak az 1585. évi kiadásban található.)

Magyar nyelvű levelezés

A magyar jogügyi fogalomalkotás kialakulásának és elterjedésének külön kiemelendő bizonyítéka a XVI. századi magánügyi írásbeliség termékeinek, a missilis leveleknek gazdag sorozata. A század első évtizedeitől igen megszaporodnak a vidéki nemesek, később a jobbágyok magyar nyelvű írásai, amelyek minden valószínűség szerint vándordiákok munkái (vö. MTört. 291). A magánlevelek mellett hivatalos iratok, feljelentések, perbefogások, tanúskodások és ítéletek mind-mind magyar nyelven íródtak, sőt a török megszállás alatt a budai basa is magyar nyelven levelezett nemcsak a magyar főurakkal és hatóságokkal, hanem a bécsi német haditanács elnökeivel is (Takáts S.—Eckhart F.—Szekfű Gy.: A budai basák magyar nyelvű levelezése. Bp., 1915. I—II. l.).

Döbrentei jó pár magyar nyelvű levelet közöl a RMNy-ben (2/b, 3/b). Döbrentein kívül Szalay Ágoston adott ki négyszáz levelet ebből a korból: Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504—1560. Pesten, 1861. (Nem teljesen betűhív kiadás.) Nádasdy Tamás levelezésével, illetőleg annak kiadásával többen is foglalkoztak: Mályusz Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei 1531—1547. LevtKözl. I—IV. (Betűhív kiadás); Károlyi Árpád—Szalay József: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Bp., 1882. (Nem betűhív kiadás.) A jobbágyleveleknek erre a korszakra vonatkozó része megtalálható: H. Balázs Éva: Jobbágylevelek. Bp., 1951. c. — nem teljesen betűhív — kiadványában. A fent már említett budai basák levelezésén kívül megemlítendő még a Varga Endre szerkesztésében megjelent nem teljesen betűhív kiadvány: Úriszék, XVI—XVII. századi perszövegek. Bp., 1958.

Mik a jellemző vonásai ezeknek a leveleknek, peres iratoknak, ítéletleveleknek?

Első és leginkább sajátos vonás a kétnyelvűség, ami különböző módon nyilvánul meg bennük. A Döbrentei közölte iratok jelentős többségében a magyar nyelvű levél címzése latin, mivel ez így illik, így kívánja meg a „Sollennis Stylus". Ugyanez mondható a többi kiadványokban olvasható iratok többségéről is. Vannak természetesen magyar nyelvű címzések is — főleg a jobbágylevelekben —, de nem ez a jellemző.

Mykó Balázs 1511 körül Nagymihályi Jánoshoz írt levelén a címzés: „Egregio Dnio [!] Joanni nag Mÿhalÿ Dnio ac Patri suo charissimo." (RMNy. II/b, 10) Lukácsy Albert Kádas Fülöp nagyszombati bíróhoz 1529-ben írt levelének címzése: „Egregio Domini Philippo Kadaſ Judicy Civita, Tirnavienſi Dono amico ſuo Confidentiſſimo, Tyrnaviae" (i. m. 21). Krysyth János királyi kapitány 1530—39 körül Nagyszombat bírájához és esküdt polgáraihoz írt levelén a következő cím olvasható: „Prudeñ: et Circumspēt: Judici et Juratis C. in. Tirnavia exiſtendnis et Amicis honaram [!]" (i. m. 27). Ivánkai Witéz Miklós 1531 körüli — Szabó Péter nagyszombati bíróhoz írt — levelének címe: „Prudenti ac circūspēto viro Judici Petro Zabho a tyrnauya, dono nōis fidentissimo pateat" (uo. 29). Gáspár és Miklós, Szentpétery János úr szolgáinak levele, amit 1537-ben írtak — kívül ugyancsak latin címzést visel: „Egregijs Dominjs Judici et Juratis civitatis Tÿrnauiensis et dñis nostris honoram" (i. m. 30) stb. stb.

Igen sajátos módon mutatkozik a kétnyelvűség két — a XVI. század első feléből származó — levélben, illetőleg megállapodásban.

Az egyik Kesserew Mihály bozsniai püspök és Krisztina nevű testvérhúga közötti békelevél 1523-ból. A békelevelet kilenc főúr és több nemes előtt felolvasta Verbőczi helytartó. A levél rövid tartalmát, a jelenlevő főurak nevét és pecsétjét tartalmazó rész latin nyelvű praeambulumként az elején áll [kancelláriai stílus!] Ezután következik: „Forma verborum domine Cristine", majd utána: „Forma verborum domini episcopi" magyar nyelven. A zárószöveg ismét latin. A részletes megállapodást — megcsontosodott latin formulák mellett is — magyar nyelven írták! (i. m. 17—19).

Úgyszintén „latin—magyar nyelvű" a Majláth István, Balassa Imre erdélyi vajdák és Kendy Ferenc tárnok között létrejött szövetséget megörökítő levél 1539-ből. A gyulafehérvári káptalan — amikor hiteles tanúiratba foglalta az eredeti megállapodást — latin nyelvű praeambulummal látta el a hosszú és kínos pontossággal részletező magyar szöveget. A praeambulumból:

„. . . Quarumquidem lrārum [litterarum] hungarico Ideomate (vt prefertur) conscriptarum tenor verbalis hoc modo sequitur." A magyar szöveg végén a káptalan latin nyelvű záradéka áll (i. m. 32—34. A kiemelés tőlem).

Az iratok másik sajátossága, hogy a magyar nyelvű szövegeket a század második felétől egyre inkább tarkítják latin szavak és kifejezések.

a) A latin kifejezések kisebb része értelmező́ként áll a szövegben. 1559: „azoknak a derekat az az az *fentencziát*" (RMNy. II/b, 151). 1557: *ynybiciot*, [inhibitio, 'tiltás'; TMsz.] waig egy tylalom lewelet ['litterae inhibitoriae': TMsz.] (LevT. 232).

b) Latin szavak magyar toldalékokkal: 1557: *az appellatiotol* 'feljebbvitel': TMsz. (i. m. III/b, 19). 1557: *consiiariwsokkal* [consiliarius 'tanácsnok' h.: TMsz.] (LevT. 255). 1558: *obligallya* 'kötelez': TMsz. (LevT. 219). 1559: *actorok* 'felperes': TMsz. (RMNy. II/b, 162). 1559: *Az suplicatioth* 'esedezés, könyörgés': TMsz. (RMNy. III/b, 31).

c) Szintagmák: 1563: *az deliberatio* ['végzés': TMsz.] *ʒerint* (RMNy. III/b, 51). 1563: *az Nagymihaly Nemzetſyg ollatioya* [oblatio 'ajánlás': TMsz.] *ʒerÿnt* (i. m. 50, 51). 1563: *ew magokat promitaltak :* promissio 'ígéret': TMsz. (uo.). 1552: *repulsioth* ['visszaűzés: TMsz.] *kelletyk thenny* (LevT. 102). 1552: *sentenciara* ['ítélet': TMsz.] *megen az pewr* (uo.). 1553: *excusaciot* ['mentség': TMsz.] *attok* (i. m. 114). 1557: *sentencian marazth* (i. m. 236). *senthencjawal meg senthencjaztham* (i. m. 252). 1558: *magamnak vsurpaltam* 'hasznát venni, szokásban tartani, bitorolni': TMsz. (i. m. 277). 1558: *memoryalt* [memoriale 'emlékirat': TMsz.] *kyldött wolt* (i. m. 296). 1559: *Juffat Ptendalya* [praetendere 'követel': TMsz.] *kereſſe* (RMNy. II/b, 152). 1563: *walami ſomawal lett wolna ados kIrwl Testamentomis let wolna* (i. m. 176).

d) Végül egy-két -levél: 1548: *kellendenczia levél*: litterae credentiales 'követ-, megbízó-, meghatalmazó levél'; TMsz. (LevT. 52). 1551: *testamentom levél* (KárN. 152). 1557: *memoryal lewelekhet* (LevT. 255). 1559: *credentia leweleth* 'l. fent' (RMNy. III/b, 31).

e) Keveréknyelv. 1559-ből maradt ránk egy tudósítás, amely a Kassa és Alaghy János közt folyó pert tartalmazza. Döbrentei szerint a perben „. . . Karácsondy és Bozinkai ügyvédek magyarul felelkeznek" (RMNy. II/b, 151). Perényi Gábor „örökös főispán" latinul hoz ítéletet (uo.). Érdemes megjegyezni, hogy az említett „magyarul felelkezés"

tipikus példája az ún. „jogásznyelvnek". A magyar szöveg át meg át van szőve latin szakkifejezésekkel, latin szerkezetek sem ritkák benne, sőt a latin kifejezéseket a magyar nyelvtan ragozási rendszerébe erőszakolják bele az ügyvédek. Ízelítőül közlök néhány mondatot, kifejezést a — tudomásom szerint — első ilyen keveréknyelvű iratból. „ɛrhibet Irās Ꝑceptor̄ ad Joannē alaghy, karáchondiÿ azt mongya . . ." (RMNy. II/b, 152). „. . . hogy ſine Pceſſu [processus 'per, perfolyás': TMsz.] wagyon" (uo.). „Deliberatum eſt hogy wekeÿ ʒabadon Ꝑcuralhat [vö. procurator, procator] alaghÿ mellett ez okon . . . akor ſenkÿ ne Ꝑhibealt [prohibere] de ɡſencialtak [consentio] azert libere aſtalhat" (uo.). „. . . hogy ſem citaciobeli nē Jwt ſem apellacioba el nem wÿttek . . ." (uo.). „. . . ha miÿ Juſſat Ꝑtendalya kereſſe . . ." (uo.). „. . . en velem Ꝑceſſuſſba vagyon annak Ideÿen ſua ſerie ele adom karachondÿ mÿſ walywk hog ꝑceſſuſba vagyon velük mert az revocatio ꝑcur az terwennek egyk termiſa es ma allot Ꝑcatora altal az tewrewnbe azert mi in p̄mo reviſiois teriōis azt kÿwatwk hog be agÿa az adiudicatat es az telles Ꝑceſſuſt mellyiknek ɡtinenciaibol meg ertÿwk az elebÿ Ꝑcatorwknak wethket melyet az moſtanÿ Ꝑcator hÿwaſwoknak mellete meg akarwk reformalnÿ azert moſtÿs azon Ꝑceſſuſt kÿwanywk elē adnÿ az deliberacio ʒerint" (i. m. 152—53).

Tegyünk mellé két másik idézetet. Az egyik a XVIII. század II. feléből, a másik a XIX. század elejéről való.

„Ezen expressusom által épen favorabilis occasio praesentálván és insinuálván magát, nem akartam elmulatni, hogy az urat cum summo respecti ne reveráljam és egyszersmind a causarul is relátiót ne tegyek. A causa beváltatván, már sebes cursusában vagyon; egyébaránt vannak documentumaim sufficienter; hanem pro hic et nunc, a localitással, quotalitással, quidditással, vagyis ubitással maceralódom. Méltóztasson az úr ezekre documentumokat suppeditálni. Az incattus már többnyire a perennalitásra s jusnak certitudójára nézve csak vana exceptiokban cavillál. Az allegatióimat ebben ugy combináltam, hogy controversiát is alig patitur, mert clare demonstrálom a genealógiában, hogy Istenben boldogult Sundori Ádám uram 1657-ben vette feleségül Kodri Erzsébetet, Kodri Erzsébetnek voltak fia és leányai, egy Kodri leányt vett el magának feleségül Dorai János, ennek csak egy leánya maradt, de ez aztán férjhez menvén Ludi Györgyhöz, két fia, három lánya maradt, ezek megosztoztak a jószágon s igy esett volt Dalai urammak a kádori portio; e szerint keressük aztán mi az egész Pontyi just, mely ezekből exentiáltathatik." (1777: Bessenyei: Philosophus. Uránia könyvkiadóvállalat, 1929. 59.)

Hivatalos „magyar" bírói ügyiratminta a XIX. század elejéről:

„Commitáltatik praesentibus ezen N. vármegye requirendus Fő vagy Vice szolgabíró uraiméknak simul vagy divisim constitutis cum sibi suo modo adjungendo jurassore, vagy ő kegyelmek legitime impediáltatván, két Esküdt Uraiméknak is: Hogy N. N. requisitiojára, toties quoties necessum fuerit, in omnibus coram declarandis ejusdem domini requirentis causis et negotiis, in quantum activitatem ipsorum haud excederet, kimenvén, procedállyanak, Admonitiót, Jnhibitiót, Inquisitiót, Repetitiót és ocula Reviziót peragállyanak; Causas demum sibi legaliter competentes, certificatis et exauditis Partibus, servatisque de Iure servandis, accompertis comperiendis, pro justo et aequo definiálván, törvényes és igasságos satisfactiót, Executione etiam mediante tegyenek, és azon effectuálandó akárminemü dolognak véghezviteléről a szokott Testimoniálist kiadni és a szükség ugy hozván magával, nékem avagy suo modo competenti loco, pro re nata, circumstantialiter Relatiot tenni el ne mulassák." (PÁPAY SÁMUEL: Észrevételek a magyar nyelvnek a törvénykezésben való alkalmazásáról. Veszprém, 1807. 12—13.)

Első pillanatra megállapítható: egyazon tőről fakadt vadhajtásokkal van dolgunk, ami joggal volt céltáblája a magyar nyelv tisztaságáért, fejlődéséért küzdő írók, szakemberek ironikus nyilainak.

A levelezés, a glosszák, nominálok jogi szakkifejezései

A magyar nyelvű iratanyagot csak az első Verbőczi-fordítás megjelenésének időpontjáig vizsgáltam meg. Későbbi időpontban megjelenteket csak akkor és annyiban vettem számba, amikor és amilyen mértékben az értelmezés pontosabbá tétele azt szükségessé tette.

A glosszák, nominálok és a magyar nyelvű levelezés szóanyagának átvizsgálásánál az alábbi szempontok szerint jártam el:

a) A legfontosabb jogi műszókra *(törvény, bíró, bűn, büntetés)* különös gondot fordítottam, és a feleslegesnek mutatkozó ismétlődéseken kívül ezekre a szavakra vonatkozó valamennyi alak-, de főleg jelentésváltozatot kijegyeztem. (Az alakváltozatoknál többek között azért sem lehetett teljességre törekedni, mivel a rendelkezésemre álló kiadványok nem mindegyike betűhív — ahogy erre már utaltam.)

b) A többi jogi műszóra vonatkozóan csak a legszembetűnőbb alak- és jelentésváltozatokat gyűjtöttem össze, mivel a puszta meglétüket elégségesnek tartottam arra, hogy a magyarnyelvűség bizonyítékai lehetnek.

c) A kiemelt *bíró, törvény, bűn ~ büntetés* szókon kívül a többiekből alfabetikus rendben — megjelenési idejüket is figyelembe véve — adok ízelítőt. Ha köztük olyan változatok is vannak, amelyek a kor politikai, művelődési állapotát jellegzetesen vagy kirívó módon tükrözik, ezeket is közlöm.

d) Alapvető feladatomnak tekintettem ehelyt annak bemutatását, mikor és milyen mértékben jelennek meg a magyar nyelvű jogi műszók, hogyan élnek együtt a latin nyelvűekkel, később hogyan szorítják ki, és hogyan teremtik meg megjelenésükkel és elterjedtségükkel az első Verbőczi-fordítás lehetőségeit.

e) A szövegben csak azokat a szókat, kifejezéseket értelmezem, amelyeknek egykori jelentése eltér a maitól, vagy többjelentésűek (ilyeneket tehát, mint *főbíró, városbíró* stb., nem). Ahol nem jelzem az értelmezés forrását, ott magam értelmeztem a szövegösszefüggés alapján.

Bíró

1. 'habens, besitzend'; 2.' potens, vermőgend'; 3. 'praetor, judex, richter' (NySz.).

A megadott jelentések közül ehelyt csak a harmadikat vettem alapul, egyrészt azért, mert a másik kettővel a B í r ó c. fejezetben részletesen foglalkoztam, másrészt mert a jogi terminológia kialakulása szempontjából ez a jelentés a lényeges.

A NySz. első adata erre a jelentésre a XV. század közepéről való. BécsiK. 56, 99: *bironac*. Ennél korábbi adat is van: SchlSzj. 482: *bíró* 'judex'[98] Ugyanebben a szójegyzékben (: 506) megvan a

[98] Itt jegyzem meg, hogy a korábbi időből való KönSzj-ben a *iudex* szó szerepel ugyan, de a magyar értelmezés elmaradt. A szójegyzék 79. adata: *rex*, a 80.: *regina*, a 81.: *cesar*, a 82.: *p[ri]nceps*, a 83., 84. és 85. sorjában: *baro, palatinus, comes ;* a 86.-ban található a *iudex*. A NySz. a *király*-ra már 1220, 1229, 1234, 1238. stb. évből említ adatokat, a többi felsorolt szóra is bőven vannak ott adatok; nem valószínű tehát, hogy a magyar értelmezés azért maradt el, mert akkor még nem volt közismert a fenti sor magyar jelentése. A valamivel későbbi korból származó SchlSzj-ben mindegyiknek megvan a magyar értelmezése.

folnag 'viillicus' is.[99] SoprSzj. 78: *biró* 'Iudex', 79: *birofag* 'iudicat(us)' 97: *folnag* 'vilic(us)'. Még egy „b í r ó" olvasható itt 101: *varas biro* 'ciuis', ami a SchlSzj. 511. adatában 'polgár' értelmezéssel szerepel. A *varas biro* 'ciuis' tehát elírás (l. Mollay Károly: MNy. XLVII, 34).

A későbbi szójegyzékekben előforduló adatok: Murm. 2314: *Biro* 'Iudex', 2380: *Fo nad* [fónagy] 'Villicus'; KolGl. B^2: *ffogoth byro* 'arbiter', T_7: *Itelo biro* 'pretor, index [nyilván tollhiba *iudex* h.], G_1: *udvarbiro* 'curio'; GyöngySzt. 562: Aeditícius [!]: Iudex quem vna pars elegerit: *fel resz valasztoth Byro*, 1564: antestor: ante Jüdicem statüo; *Byro elybe allat[hok]Thanowl*, 1566: Antestarj: primus testarj: vel: ante Iüdicem statuere: vel: teste vtj ante Jüdices: *Byro eleybe allathny* :vel: *Thanükkal byszon[y]tany az byrak előtt*, 1835: Arbiter: Judex: non alege: sed ab hjs qui litigant electus: *Igaszlato byro*, 1836: Arbitrium: sententia est: qua' ab arbitrio statuitur: *Az ertelem: mellyet az igasz lato Byro ky adott, vegeszótt*, 1839: Arbitrarium: dicitur: cűm ad huc res aput arbitrium agitur: vel: cűm in potestate iudicis est pro opinione sua iudicare: *Vegesztelen itylet, kynek vegeszese: ky mondasa: megh az Igasz lato Byronak akarattyaba wagion*, 2455: Atlela [tollhiba atleta h.]: Certaminum iudex: quo verbo vtitur suctonius: *Bay vyuok kószótt, igaz lato byro*, 2299: Assessores sunt: quorum officium est assidere prasidj atqué consulere: *Az byro mellet wlók tanach adok:*

A XVI. századi levelezésekből a szó sokrétű megnyilvánulása hámozható ki.

a) E g y s z e r ű a l a k b a n : 1513, 1550: *byro* (RMNy. II/b, 11, illetőleg 69), 1534: *legen biro benne* (OLN. I, 143),[100] 1542: *az byro, az byroys* (LevT. 15), 1547: *Byro és Itele* (OLN. V, 92), 1584: *mynd biro es mynd peres* (LevT. 52), 1551: *legien byro benne es torwen tewo* (LevT. 80), 1555: *Biro* (RMNy. II/b, 112), 1557: *bjro* (LevT. 213), 1560: *Bijro* (RMNy. II/b, 162).

b) B i r t o k o s s z e m é l y r a g g a l : 1555, 1560: *byram* (LevT. 152, 363), a XV. század eleje: *ygazſagnak walal byroya* (Szent Lászlóról szóló ének. RMNy. II/b. 6; l. még: Nytár. II, 241,

[99] *Villicus* 'falusi bíró' „... a 11., 12. században működéséről nem hallunk. A 13. századtól vagy a földesúr által joggágyai [sajtóhiba »jobbágyai« h.] közül kiemelt, faluja élére állított, alacsonyrangú tisztségviselő (elsősorban járadék beszedő), vagy a hospes községeknél a falu közönsége által választott előljáró" (Szilágyi Loránd i. m. 13).

[100] A rövidítésnél az I., II. stb. a Levéltári Közlemények kötetszámát jelzi.

Nyeml. 225), 1555: *bjrója* (LevT. 159), 1557: *biraja* (RMNy. II/*b*, 129).

c) E g y é b t o l d a l é k o k k a l : 1542: *az byroth* (Levt. 15), 1551: *byrayth* (LevT. 87), 1553, 1557: *byroth* (i. m. 118, 263), 1554: *byrayat* (i. m. 127), 1557: *bjrot* (i. m. 213), 1517: *birak* (RMNy. II/*b*, 15), 1550: *Bijrak* (i. m. 76), 1556: *byrak* (Bb. 9), 1563: *fogoth Emberek* 'birák' (RMNy. II/*b*, 177), 1564: *Byrakat* (OLN. IV, 106), 1552: *birakat* (LevT. 100), 1555: *byrokat* (i. m. 147), 1550: *Byrakal* (RMNy. II/b, 76), 1551: *tob byrakal* (LevT. 85), 1550: *berak, beraknak* (RMNy. II/b, 68), 1553: *byraknak* (LevT. 106), 1557: *Byraknak* (RMNy. III/b, 18), 1557: *az byraktwl* (LevT. 241), 1560: *Tiztelendew nemes byraknak* (RMNy. III6b, 34), 1565: *az biráké volna* (Jl. 35), 1542: *az byrohoz* (LevT. 15), 1527: *bjronak* (RMNy. II/b, 20), 1552: *birónak* (i. m. 94), 1555: *bijronak* (i. m. 113 és még sok más helyen), 1551: *byrotwl* (LevT. 85), 1556: *byrotwl* (i. m. 197), 1558: *birothwl* (i. m. 280), 1542: *byrowal* (i. m. 15), 1555: *Bijroval* (RMNy. II/b, 112), 1555: *byrowal* (i. m. 113), 1560: *bijroual* (i. m. 169), 1559: *byroyawal* (LevT. 303).

d) S z i n t a g m á k b a n : 1517: *Tiſztölendő biro uram* (RMNy. II/b, 15), 1552: *biro Vram* (i. m. 90), 1552 körül: *Bijro wram* (i. m. 100), 1553: *Byro vram* (i. m. 102), 1556: *bijro wramnak* (i. m. 119), 1559: *byro uram* (i. m. III/b, 41), 1561: *byro Wram* (i. m. 39), 1513: *bỹronak elǫtte* (i. m. II/b, 63), 1531: *byrak eleth* (i. m. II/b, 29), 1555: *byro elewth* (LevT. 151), 1549: *az byrak kezynél* (LevT. 56), 1546: *minden biraknak* (LevT. 31), 1550: *mijnd az Byrakkal egietembe* (RMNy. II/b, 76), 1531: *az bjro reſnelkyl* [birorész] (i. m. 28), 1537: *az Biro hazára menth* (i. m. 31), 1513: *Igaz bijro* (i. m. 70), 1561: *eſkewt Bijro* (i. m. III/b, 40), XV. század vége: *reth felthotibirotul* (Beke Albert: MNy. XLIX, 206), 1556: *tǫrǫk byro*; (LevT. 190), 1558: *therek biro* (LevT. 287), 1554: *kunbiróságot* (KárN. 91).[101] 1559: *be jaro bijrak* (RMNy. II/b, 158).

e) Külön csoportba tartoznak azok az á l l a n d ó ö s s z e t é t e l e k, amelyek a különféle bírói tisztségek jelölőivé váltak. Ilyenek:

o r s z á g b í r ó 'judex curiae regiae': 1564 *magar ozag* [tollhiba *orzag* h.] *Byraya* 'Judex Curiae Regiae majestatis' (OLN. IV, 117, 118), 1559: *orzag bjraijwal egyetembe* (RMNy. II/b, 152).

[101] Vö. kunbíró 'kunkapitány': az ország nádori méltóságával együttjárt a kunok bírája tisztség; *kunbíró* még: 'tréfacsináló a lakodalmakon' (Cseffkó: MNy. XXII, 260—66).

városbíró: 1555: *az waras byrayth* (Bb. 4.), 1544: *Kaſſa varasnak fw Birájának* (RMNy. II/b, 53).

megyebíró: 1559: 'judex pedaneus': TMsz. *warmegye byraya* (LevT. 350).

főbíró: 1549: *few biro* (RMNy. II/b, 66), 1557: *few byro* (LevT. 234), 1558: *fe bijronak* (RMNy. III/b, 26), 1558: *feo biro* (i. m. II/b, 148), 1561: *a Tolnaj few Bijro* (i. m. III/b, 40).

szolgabíró'judex nobilium', *főszolgabíró*'judex nobilium ordinarius': TMsz. (vö. *a királyi szolgák birái* 'judices serwientium': Hajnik: Birszerv. 79, *Szolga-biro* 'Szolgák' vagy-is Nemesek Birája': HT. I. 25. *Szolga-Biro* 'Judex Serwientium': Jeszenszky: A magy. törv. hist. 31, *járás-beli Szolga-Biró* 'proceſſualis': HT. I. 221). 1541: *solgabiro* (LevT. 12), 1550: *zolga bijro* (MNy. XLVI, 387), 1546: *Az neegy zolgabyroys* (LevT. 35), 1555: *ſolga Biro* (RMNy. II/b, 117), 1557: *zolgabiro* (i. m. 129), 1553: *zolga byrowal* (LevT. 111), 1555: *zolgabyrowal* (i. m. 159), 1556: *elew zolgabiro* (MNy. XLVI, 388), 1557: *zolga byrot* (LevT. 244), 1560: *zolgabyrot* (LevT. 389), 1552: *zolga Byrok* (RMNy. II/b, 88), 1555: *zolgabyrak* (LevT. 162), 1559: *ſolgabirak* (RMNy. II/b, 161), 1546: *zolga Byrakat* (OLN. IV, 107), 1554: *zolga byraknak* (LevT. 143), 1555: *szolga byraknak* (i. m. 158), 1556: *varmegie zolga bijraija* (RMNy. II/b, 121), 1555: *az zolgabyrok fogasara* (LevT. 162), 1560: *fe zolgabyrowal* (i. m. 364).

udvarbíró 1) 'comes curialis: udvari ispán', 2) 'comes curiális regis': TMsz.[102]

Az alábbi adatok már mind *'udvari ispán'* jelentésben szerepelnek a XVI. századi iratokban: 1542: *wduarbyro wramon* (LevT. 14), 1551, 1553: *wdwarbyro* (i. m. 87, 117), 1551: *wdwar byro* (i. m. 85), 1552, 1555: *vduarbiro* (i. m. 95, 154), 1554: *wdwarbiro* (i. m. 131), 1558: *vduarbyro* (i. m. 293), 1582: *wdwarbyro* (Usz. 68), 1553: *wdwarbyronak* (LevT. 121), 1582: *wdwar bijronak* (Úsz. 69), 1543: *wice wdwarbijrot* (OLN. III, 77), 1560: *az envdvar byram* (LevT. 389),

[102] Vö. *udvarbíró, országbíró* 'curialis comes regis, v. comes curialis regis, judex curiae regiae': Hajnik: Bir. szerv. 9. Mindkét jelentésre vannak példák. A második korábbi. 1490 körül: *faraho kerál oduarbiraianak* 'judex curiae regiae' (Döbrentei értelmezése: RMNy. IV, 24, 88). Ez a szó is megindult a descendens jelentésfejlődés útján. (Vö. az Úr-ország és Bíró c. fejezettel). A XVI. században a comes curialis már általában 'a földesúr általános helyettese' (Hajnik: Bir. szerv. 53). „*Udvarbíró* 'provisor': tiszttartó, uradalmi intéző, az uradalom első tisztviselője s — ha a földesúr birtokának élén nem áll prefektus — a távollevő földesúr teljesjogú meghatalmazottja, . . . az úr parancsainak a végrehajtója, de saját kezdeményezésére is összehívhatja az úriszéket, elfogadhatja, börtönbe zárhatja az engedetlen jobbágyokat . . . Az udvarbírót néhol *gondviselőnek*, *főgondviselőnek* (az én kiemelésem) is nevezik." (Úsz. 1047.)

1550: *vdwarbyraija* (RMNy. II/b, 113). 1556: *vduarbyraya* (LevT. 198), 1556: *vdwar bijraija* (RMNy. II/b, 121), 1551: *wdwarbyrayanak* (LevT. 83), 1552: *vduarbirayual zembe* (i. m. 95).

A *fogott bíró* (vö. *fogott bírák, fogott emberek* „alkalmilag felkért pártatlan személyek valamilyen meghatározot vitás ügy eldöntésére": Úsz. 1007) fogalma bukkan elő az alábbi két kifejezésben: 1559: *Byroya* ['bírójává'] *fogta* (RMNy. II/b, 152), 1559: *byroÿol* [*'biróul'*] *fogta* (uo.).

Az összetett szavakon kívül a szó képzett alakban is előfordul: 1555: *zabo pether byrosaga ideijbe* (RMNy. III/b, 11), 1557: *fee wdwarbjrosagoth* (LevT. 271).

Az idegenek — telepesek, főleg németek — bírájának a nevét is megőrizte az 1515-ből származó irat: *ſoltiz* (RMNy. II/b, 11; *soltész* 'scultetus': „a német falusi bíró Schultheiss nevének megmagyarosodott alakja": Úsz. 1041).

Megjelenik e században a városok városbírája mellett a polgármester is. 1547: *polgarmeſther* (OLN. V, 90), 1553: *Polgarmesther* (LevT. 117), 1557: *polgar mesternek* (i. m. 219).

A *bíró* szó fentebb említett jelentéscsokra az érintett descendens jelentésfejlődés, a fogalmi differenciálódás eredményeképpen a XV. — még inkább a XVI. — században egyre inkább megközelíti a mai alapjelentését: ‚iudex, richter'. Igaz, hogy vannak adatok még a XVI. századból is, amelyek a korábbi jelentések hordozóiként szerepelnek *(ház-bíró* 'pater familias', *udvar-bíró* 'Hofmeister', *hajó-bíró* 'magister navis': NySz.), de az adatok többsége a „modern" jelentés felé mutat.

A XVI. század második felétől, de főleg a XVII. századtól kezdve a legkülönfélébb „bírók" megjelenését tapasztalhatjuk. Így: *akasztó-bíró* 'judex nobilium' [!], *bor-bíróság, csür-bíró, egyeztető-bíró, erdő-bíró, exequáló bíró* stb. stb. (l. NySz.). Ez a sokfajta „bíróság" azt jelenti, hogy az általam vizsgált korszakban is többféle bíróságnak, különböző bíráknak kellett működni, csak az ismert okok folytán ezeknek az írásbeli nyoma nem maradt ránk.

f) Bírói funkciókat ellátó egyéb tisztségviselők: A királyság létrejötte után is megmaradt a bírói tisztség nagy tekintélye, amennyiben egy-egy területnek a *főtisztviselője* egyben a bírói teendőket is ellátta. „A vármegyék élére helyezett ispánok (comites) és ezek tisztviselői, ún. udvarbírák (curiales comites), hadnagyok (centuriones) és a lassanként alakuló községek elöljárói (villici) gyakorolják ott a hatóságot. Bíráskodásuk azonban teljesen csak a tulajdonképpeni vármegyei elemek,

a várjobbágyok, várnépbeliek és alsóbb állású szabadok felett érvényesült. Nem tartozott alájuk a szorosabb értelemben vett királyi nép, a királyi udvarnokok, kik külön ispánok alatt állottak és kiknek főbírájává a *nádorispán* lett." (HAJNIK: Bir. szerv. 3—4.). „A Meszesen túl fekvő megyék, valamint Horvátország és a Dráván túli vidék felett pedig Kálmán óta külön királyi tisztviselők, amott a *vajda*, emitt a *bánok* gyakorolták a nádorispánéhoz a tulajdonképpeni Magyarországban hasonlítható bírói hatalmat." (I. m. 11. A kiemelések tőlem.) Az *országbíróval* és a *királyi személynökkel* együtt az *ország nagy v. rendes bíráinak* 'Judices Regni Ordinarii' nevezték őket. Jogszolgáltatási gyakorlatuk folytán törvénykezési tekintélyük igen nagy volt, olyannyira, hogy VERBŐCZI szerint a magyar jognak nagy része az ország „nagybíráinak" ítéleteiből ered (HK. II. 6. 11. §.; l. még WENCZEL GUSZTÁV: Az 1848 előtti magánjog, tekintettel újabb átalakítására. 1885. 105).

Nádor. A *nádor*[*ispán*]-ra 'comes palatinus' a NySz. az első adatot TINÓDI „1554 esztendőbe" megjelent Cronicá-jából idézi: *náderspányát* (RMKT. III, 12). Az OklSz. ezt megszerzi egy 1504-ből származó adattal: *Nadrespanffy* (OL. D. 21243). A későbbi alakváltozatokra a NySz. az alábbi adatokat közli: *nádorispán* (Nád: Lev. 9—11. [pontosan: „Az te *Nádorispánod*"], *náderspán* (MonÍrók. III, 133), *nádorispánja* (Lev. T. II. 190), *nádorispánnya* (GyöngyD.: MV. 128), Az OklSz. még további változatokat közöl: *nadryspan* (OL. D. 22213), *Nadrospan* (OL. D. 36528), *Nádrespan* (uo. 24323), *nadorespana* (OLN. 49).

Az első adat a NySz.-énál másfél évszázaddal, az OklSz.-énál egy évszázaddal korábbi: SchlSzj. 476: *nadruspán* 'pallatinus'. A XIV. század második feléből való KönSzj-ben (84) is megvan a szó latin alakja: palatinus, de a magyar értelmezés hiányzik. A XV. század közepéről: SoprSzj. 71: *nodo(r)Span* 'palatin(us)', uo. 72: *nodo(r) fpan fag* 'palatinat(us); Murm. 2285: *Nandor espan* 'Comes palatinus'.

A XVI. századi levelezésben — különösen a Nádasdy családéban — igen sok adat van a *nádor* különböző változataira. Ezeknek a kijegyzésétől eltekintettem, mivel a szójegyzékek adatai elég meggyőzően bizonyítják, hogy a szó a XIV—XV. századtól eléggé meggyökeredzett, a magyar szókincs szerves tartozéka lett. Azt jegyzem meg csupán, hogy a latin megfelelője, a palatinus, mindemellett elég sokáig élt még különféle magán- és hivatalos iratokban. (Vö.: *palatinus hertzeg* MA.: Scult.: *Magyarországnak palatinussa :* Gér: KárCs. IV. 74: NySz.)

Ispán : 1) 'gyakran *gondviselő*, *officialis*, szláv nyelvterületen *krajnik* vagy *dvorszki*.' (Úsz. 1015) „Az ispánok közvetítik a különböző gazdasági és egyéb földesúri rendelkezéseket a jobbágyok, illetőleg a falusi bírák felé, ők képviselik tehát a falun a földesúri hatalmat." (Uo. A kiemelés tőlem.); 2) comes 'megyeispán' (Nysz.).

A középkori jogi életben az első a földesúri bíráskodás székének állandó tagja, a másik pedig megyeelső (vö.: HAJNIK i. h). Ugyanígy értelmezi a NySz. is: 'quaestor, praefectus, praetor, quaesitor, vicarius domini, subdominus, vogt, amtmann, rentmeister; comes, graf'. A NySz. első adatként a XVI. század első negyedének a végéről származó ÉrdyK.-ben szereplő (398) *yspannak* kifejezést tartja számon. Az OklSz. jóval korábbról közöl adatokat: 1269: *yspanlesuy* (Muz. Bethlen), 1282-ből latinosított alakját: *Spani* (Kézai, l. FontDom. I/2. 64), 1322/1324-ből szlávosított változatát: *Spantowa* (Muz. Ibrányi), 1383: silvam comitatus Wesprimiensis vulgariter *spansagh* (Veszprémi Regeszták. Bp., 1953. 791. sz.). 1314-től van már adat a szókezdő mássalhangzótorlódás feloldására is: 1314: silva *yspansagh* (Veszpr. Reg. 70. sz.), 1329: *Ispanlaka* (OL. D. 30619), 1332: silva *Ispansag* (Veszpr. Reg. 246. sz.),[103] 1337: *Demeteryspanlaka* (AnjouOkm. III, 331). 1371-től az adatok — 1 kivételével — mind vagy szókezdő *i*-vel vagy *e*-vel szerepelnek: *Ispanzygethe*, *Ipan*, *Yspan*, *Espanlese* stb. (l. OklSz.). A KönSzj.-ben (85) csak a latin változata van meg: *comes*, a többiben már értelmezve is: SoprSzj. 83: *e/pan* 'Comes', uo. 84: *e/pan/ag* 'comitat(us)', uo. 85: *i/pan ne a/fon* 'comitia'; Murm. 2287: *Var moge espania* 'comes'. A GyöngySzt. a következő ispánféleségeket szótározza: 873: Alabarthes: Latine: salis práfectüs: *So kamora ispan:* vel: meghlas, 3617: Camerarius: *kamorahosz lato* vel: *kamoras Ispan*.

A XVI. századi levelezés mind az egyszerű és összetett, mind pedig a továbbképzett formára egyaránt szolgáltat adatokat: 1533: *hi/pan* (OLN. I, 141), 1543: *az /spanokat* (i. m. III, 77), 1546: *hy/panija* (i. m. IV, 96), 1549: *yspannyokkal* (LevT. 62), 1553: *ispanoknak* (i. m. 106), 1553: *Espan* (i. m. 117), 1553: *ispan*, (i. m. 119), 1553: *ispantwl* (uo.), 1551: *fw e/pannijawal* (RMNy. II/b, 82), 1555: *fee ispanoknak* (LevT. 159), 1556: *fe espanonkon* (i. m. 197), 1559: *few e/pannak* (RMNy. II/b, 152), 1540: *Wijche jspannak* (RMNy. II/b, 36), 1547: *vyce espannak* (LevT. 37), 1547: *wycw*

[103] Ezek szerint a XIV. században az *ispánság* a *vármegye* szinonimájaként szerepelt.

espan, wyce espant, wyce espanra (i. m. 38), 1549: *viceespantolys* (i. m. 55), 1551: *az vice espanth* (i. m. 84), 1552: *vice e/pan* (RMNy. II/b, 88), 1555: *wjce ispanoknak* (LevT. 159), 1561: *vice I/pant* (i. m. 172), 1545: *SSepes warmegyeben y/pan wramnak* (RMNy. II/b, 59), 1556: *varmegie I/pania* (LevT. 121), 1559: *varmegye e/panija* (i. m. 161), 1559: *az warmegie e/pánia* (uo.), 1559: *we/prÿm warmege Vice i/pannya* (i. m. 157), 1558: *I/pan/aghthwl* (i. m. 140), 1558: *az i/pan/agra mege/kÿjwgyel* (i. m. 141).[104]

A nádorispánéhoz hasonlítható bírói hatalmat gyakorló *bán* és *vajda* szókat is feljegyezték a szójegyzékek.

Bán. SchlSzj. 477: *ban* 'banus', uo. 478: *banne azon* 'banissa', uo. 479: *bansag* 'banatus', SoprSzj. 73: *ban* 'ban(us)', uo. 75: *ban ne a/fon* 'baniffa', uo. 74: *ban fag* 'Banat(us)'.

Vajda. SchlSzj. 485. *vayda* 'voyuoda', SoprSzj. 81: *vayda* 'vayoda', uo. 82: *vayda fag* 'voyodat(us)', Murm. 2286: *Vayda* 'Comes prouincialis'. A szójegyzékeken kívül a XVI. századi levelezésben: 1543: *vayda* (LevT. 23), 1548: *vaidanak* (i. m. 53), 1540: *Waydane azonyomnak* (i. m. 10. stb. stb.).

A NySz. adatai későbbi korból valók (l. ott).

Ítélőmester. Az ország nagybírái és megyei hatóságai mellett meg kell még említeni az *ítélőmester*-t 'protonotarius', akik „a nagybírák kancelláriáinak vezetői, a királyi hétszemélyes táblán a perek előadói . . . önálló hatáskörben is ítélkező bírák." (Úsz. 1016.) A protonotáriusok „a középkori tudósok magister, mester címét viselték, az egykori jog legalaposabb szakértői közül választották ki" őket (uo.).

[104] Nem véletlen ez a sok adat a XVI. századi levelezésben. A feudális oligarchák túlkapásainak az ellensúlyozására a királyi szerviensek a „nemesi" megye sáncaiban akarják megvetni lábukat. „Meg kell keresnie a hatalomnak olyan részét, amelybe behatolva, szembe tud szegülni a nagybirtokosság egyre növekvő erejével. Ezt az igazságszolgáltatásban találta meg." (MTört. 109.) „A megye által kijelölt »négy megnevezett nemes« választott bíró ítélkezik a nádorral és a megyeispánnal." (I. m. 124.) Zsigmond 1435. évi II. (igazságügyi) dekrétuma erősíti a köznemesség szerepét a jogszolgáltatásban (i. m. 195). A megyei nemesség előretörésének előrehaladott stádiumát jelenti a XV—XVI. századi megyei szervezet, amelynek központi figurája az *ispán, fő-*, illetőleg *alispán*, akinek a nemesség bírái, a négy *szolgabíró* mellett döntő szava van az igazságszolgáltatás területén is. Az udvari ispánok, a földesúri botosispánok szerepe is megnőtt a vizsgált korszakban. Gazdasági, adminisztratív és más egyéb funkciójuk mellett — a földesúri bíráskodás kifejlődése folytán — igszságszolgáltatási szerepkörük is kiszélesedett. Ezért találunk csaknem minden — valamilyen jogügyi vitás helyzetet tükröző — XVI. századbeli levélben és egyéb iratban hivatkozást a különböző ispánokra.

A NySz. első adata a szóra a XVI. század első évtizedeiből való: *Az orszgnak fev itylev mestere* (CornK. 250). A Nádasdy-levelezésben: 1543: *az itylo mesternek* (OLN. II, 62). Az OklSz. 1550: *Az erdeli itelő mester.* 1555: *Mathe mesther* 'ítélőmester' (LevT. 158). 1556: *Ew fel/eghe Itelǫ Me/tere* (RMNy. II/b, 121; a NySz.-ban pontatlanul: „*itelo mestere*"). 1560: *ityleo mestereknek* (LevT. 388).[105]

A fenti adatok — nem is szólva a helykímélés céljából mellőzött, a NySz.-ban és az OklSz.-ban nagy számban levő adatokról — nemcsak a jogszolgáltatás fejlett voltáról, hanem egyben a közigazgatási rendszer kialakultságáról is tanúskodnak. Igaz ugyan, hogy a tárgyalt korszakban a törvénykezés, igazságszolgáltatás és a közigazgatás még eléggé összefonódott állapotban van, éppen ezért nehéz volna — erőszakoltság nélkül — választóvonalat húzni közéjük.

Törvény

A *törvény*-t "lex, gesetz', 'jus, das recht', 'ritus' jelentéssel szótározta: C., MA., PPB. Ezt az értelmezést vette át a NySz. is, ahol ugyan több más jelentés is olvasható a példamondatokban, de a címszónál csak az említett értelmezések találhatók. Ezek mindegyikére nem kívánok kitérni — jó részük a kódexirodalomból való —, csak azokat érintem, amelyek a szójegyzékekből, a XV—XVI. századi levelezésből adatolhatók, és fővonásokban a jogi szaknyelv kialakulásának irányába mutatnak, mint annak egyik legszerteágazóbb alak- és jelentésváltozással „megáldott" része.

A NySz. első adatként az 1470-ből való NémGl. *teruen* szavát említi [A NémGl.-ban *teruen tudokhoz* 'ad legispertios' áll a NySz. adatolta helyen: 340]. Ugyanakkor megtalálható még a *terwenkedes* 'iuris actio' (10), a *terven serent valo* 'legalis' (16), *tervenbe doctor* 'legis doctor' (346), *terven* 'lex' (uo.) . . . *tervenbe* ' . . . lege' (uo.) ebben a glosszában, amit a NySz. nem közöl, pedig mind alak-, mind pedig jelentésváltozat szempontjából értékes adalékok. A szójegyzékek korábbi adatokat is megőriztek: SchlSzj. 513: *terven ertw* 'sequester', SoprSzj. 104: *tur wenerte, e//es* 'Sequeste[r]'.

[105] A szónak a század levelezésében való előbukkanása (4 adat) arra enged következtetni, hogy — bár központi tisztségviselő neve volt — a vidéki „levelezők" között is ismert névnek számított. A szójegyzékek egyikében sincs szótározva a szó, annak ellenére, hogy a SoprSzj.-ben a *iurat[us]* már 'es pulgar' értelmezéssel megvan, ugyanígy a Sequeste(r) *'tur wenerte, e//es'*. A SchlSzj.-ben szerepel a juratus *'eses'* értelmezéssel, a Murm.-ban a legkülönfélébb „őfelsége körüli mesterségek" — *louaz mestőr, Sakacz mestőr, Agyvettő, Eleul kostolo, Etűk hordo* stb. stb. olvashatók, de az *ítélőmester* nem.

A szójegyzékek további adatai: Murm. 359: *Ew tőrueneneelr varos* [SZAMOTA szerint: 'törvényen élő'] 'Municipium', uo. 2337: *Tőruen tudomestőr* 'Iurisconsultus'. GyöngySzt. 1724: *Thorwen bely dolgath : mas byrora vennye* 'appellare: et de iudici minore ad maiorem. caűsam iudiciariam appellare', uo. 48: *tervin kiuelvalo esseth* 'in irregularitate', uo. 54: *tervin kivel való eset* 'super irregularitatibus', uo. 1565: *Byszonytor a torwenybe* [MELICH szerint a — tor tollhiba — *k* vagy — *m* helyett] 'Antestor', uo. 2691: *Zabad ónón tórwenyevel ęlő* 'Authonomus: qui vtitur suis legibus', uo. 4211: *Tóruenybe : pórbe forgók* 'Causidici dicuntur: qui in causis iudicijsque versan(tur)', uo. 414: *kwrvinezze* [olv.: *twrvinzerze*, tollhiba: M e l i c h] 'legislator', uo. 194: *Tervinzerint ziletеth* 'Legittime natus', uo. 322: *terven zerint intetek* 'canonice monitus', uo. 2511: *Thórweny hely : Tanach hasz : Szęk hely* 'Auditorium', uo. 4218: *Tórwenykódóm : patwarkdóm : Valakinek wgyeth forgatom : mondom* 'Causificor, causam dico', uo. 2558: *thórweny kóny* 'liber augustalis', uo. 274: *Oltalmazó : otalom attya : Thóruenj teűő procator, dolgos munkas* 'actor: defensor: patronus: causidicus: adücatus factor', uo. 1472: *Esztendónkend Thórwen szerszes* 'Annaria, lex de anno facta'.

A GyöngySzt. adatai már határozottan érzékeltetik a szó terjedelmes jelentésbokrát, időben átvezetnek a XVI. századi levelezéskorszakába, vagy talán lezárják az első Verbőczi-fordítás előtti időszakaszt. Azt ugyanis nehéz volna megállapítani, hogy mennyire ismerte a töredék szerzője a korabeli levelezést, amiből tagadhatatlanul meríthetett volna, amennyiben kezeügyébe estek volna ezek a levelek. Ennek a megállapítása azonban a mi szempontunkból nem is lényeges, a fontos, az, hogy ebben a töredékben a szó már erősen árnyalt jelentésváltozatokkal fordul elő.

Az egykorú levelezés adatairól itt csak annyit kívánok közölni, hogy a s z ó — alak- és jelentésváltozataival együtt — a l e g g y a k r a b b a n e l ő f o r d u l ó e l e m e XVI. s z á z a d i i r a t o k n a k. Hogy mi mindent jelentett összetételeiben és derivátumaiban, az alábbi — egyáltalán nem teljes — példatárral igyekszem érzékeltetni:

a) 'L e x': 1513 *myndǫn orzagoknak torweenije* (RMNy. II, 62), 1517: *uraſagoktok törueni* (i. m. II/b, 16), uo.: *töruenit*, 1546: *terweyn* (OLN. IV, 115 kétszer), 1550: *terweny* (RMNy. II/b, 73), 1550: *az varos terwenye* (uo.), 1555: *Thorwen* (i. m. 115), 1555: *terwenie* (i. m. 117). 1556: *tǫrwen* (LevT. 204), 1557: *mÿgh terwen nem lezen benne* (RMNy. II/b, 135), 1557: *terwenyek lezen* (i. m. 136), 1557: *tewrneny* [toll- vagy nyomtatáshiba —ueny h.] (i. m. 126), 1558: *ighaz terven* (i. m. III/b, 25), 1559: *terwen lehetet wolna benne* (i. m. II/b, 152), 1559: *törven zakaztya el tölem* (LevT. 302), 1559: *az orzag terwenye* (RMNy. II/b, 152), 1560: *terwÿn yga∫∫agal* ['törvényes': 'legitimus'] (i. m. 168), 1560: *ez az törwen mÿ raytunk meg nem alÿ* (i. m. 163), 1562: *lygyen benne törwjn* (i. m. II/b, 176).

R a g o z o t t a l a k b a n: 1513: *thǫrwenth* (RMNy. II, 61), 1531: *torventh* (i. m. II/b, 31), 1544: *engedne . . . tervent benne* (LevT. 26), 1546: *Ne bantanaija terweynnÿel* (OLN. IV, 128), 1546: *therwÿnnel ÿartam* (i. m. 124), 1548: *tǫrvinnyel* (LevT. 51), 1550: *terwenbe* (RMNy. II/b, 72), 1555: *Thwrwenth* (i. m. 115), 1555: *fenegetnek az teorwenyel* (LevT. 162), 1557: *terwenhez* (LevT. 208), 1557: *tewruenieth* (RMNy. II/b, 125), 1557: *warafanak torwenéth* (i. m. 138), 1558: *törvennyel iamadom magamat* [!] (LevT. 301), 1559: *tǫrwynnyel* (i. m. 311), 1559: *terwynnel* (i. m. 318), 1560: *terwenre* (i. m. 364), 1561: *az Tevreokeoknek . . . Teorwenÿth* (RMNy. III/b, 37), 1561: *ez vilagi Teorwenben* (RMNy. III/b, 37), 1562: *terwyntewl* (i. m. II/b, 174), 1562: *törwenynnek kel rola lenny* (i. m. 176), 1560: *az teorwent Nem Igazlottak* (i. m. 162), szinonimája: 1558: *orzagh rendelésie* (LevT. 286).

b) 'R i t u s , c o n s u e t u d o , G e w o h n h e i t': 1539: *az thewrwenyek ees Regÿ zoka∫∫ok . . ellene* (RMNy. II/b, 32), 1540: *az therwenÿeunk es regÿ zokaswnk . . . ellene* (i. m. 37), 1550: *Amy terwenÿwnkÿs* (LevT. i. m. 74), 1555: *thervenye wagyon* (i. m. 112). 1555 után: *törvény lett volna* (Jl. 26), *az volt a törvény* (uo.), 1559: *azmet* ['ami'] *türvén volt volna* (i. m. 31), 1559: *kj ewnekjek soha therwenjek nem volt* (LevT. 309), 1565: *minémü törvénybe tartották . . . Kanizsát* (Jl. 34).

c) 'U r b a r i a l i s p r a e s t a t i o: (TMsz. [vö. Jl. 21: *szokás törvény* 'a jobbágyok urbariumba foglalt szolgáltatási kötelezettsége']) 1551: *zokas tǫrüęnye* (LevT. 91), *ky soha tǫrüęnyonk nem volt* (uo.), 1551: *ki soha törvényünk nem volt* (Jl. 22). 1555 után: *Annyi az mi törvényünk, Nagyságodnak annyival tartozunk* (i. m. 26), 1555 után: *ez soha nem volt törvényünk* (i. m. 25, 29), 1555 után: *törvén küvül* 'az urbariumban megszabott kötelezettségeken felül' (i. m. 26), 1557: *regy zokas thörwenywnk zerenth* (RmNy. II/b, 128), 1557: *zokasok es therwenyek wolth az war tharthomanban* (LevT. 259), *az regy zokas zerenth* (uo.), 1565: *törvén küvöl* [l. fent] (Jl. 34), 1565: *nagysok törvénküvöl valo munkánkat* (i. m. 35), 1565: *az mi régi törvényünkbe ugy volt* (i. m. 34).

d) 'L i s , l i t i g a n s' [vö. *Törvénked-ik, törvénykez-ik*] 1) 'judicium exerceo, gericht halten'. *Nem törvénykezni* 'forensi

luce carere' (PPBl.; 2) 'litigo' (MA.) zanken, rechten (PPB.). Rövid tőrvényre tőrvenkőzni litigare seu causare ad brevia juducia' (Ver: Verb. 28). *Törvénykedés, törvénykezés* (NémGl. 10) 'actio juris', 'judicium, gericht' (MA.); 3) 'litigatio' (NySz.: Lis, prozess).

1531: *mynden therwenkedew ember ellen . . . megh oltalmazom* (RMNy. II/b, 28), 1547: *ha torwen lehet koztok* (LevT. 40), 1547: *Copor Gergel koozth es enkoztem torwen lezen* (i. m. 41), 1550: *terwenye let volna* (i. m. 70), *torwen vtan* (uo.), 1555: *torwenjem wala* (i. m. 15), 1559: *nagy sok törvénködésünket eligazitotta* (Jl. 32), 1559: *az mynemw tórwenije wagon es lezen tÿ keg : ellen* (RMNy. II/b, 160), 1562: *ha törwnjnben wolnankÿs* (i. m. 176), 1563: *nemynemw Tervene volth* (i. m. 177), *Illen Teruene volt* (uo.), 1564: *Az thewrweny dolgaba a melÿ Thewrwenije Ew nekÿ farkas Marthonnal wona* (i. m. III/b, 52), 1564: *kys Lewryntz dolgath es Thewrwenyeth halazza el* (i. m. 53—54).

e) 'Iudicium, Gericht' [l. fentebb]: 1538: *lezen terueny affelel* (OLN. I, 145), 1540: *nee Agÿon olÿan terwenth Reÿa* (RMNy. II/b, 36), 1555: *kezvala Az thewruere* (i. m. 113), 1557: *napoth hanna ez therwenek* (LevT. 217), 1559: *nem kywannank semy tẽrwenth* (i. m. 327), 1559: *az hiv torwenÿet foka . . . ne halazak* (RMNy. II/b, 160), 1559: *terwent warok benne* (i. m. 153), 1559: *törvent varok te n* [agyságodtól] (LevT. 302), 1559: *ezt az torwent fel nem wezen* (i. m. 306), 1561: *Theorwenÿs lenne* (RMNy. II/b, 172).

f) 'Iustitia': 1559: *mert ha terven lezen ez orzagban* (LevT. 347).

g) 'Ultio, ulciscor': 1559: *ebbbe az attiafiai feieig fogattak tẽruent* (i. m. 357).

h) 'Országgyűlés' 1559: *Posonban terwen vagyon* (i. m. 346), 1559: *torven lezen az orszagban, megi Szelestyet is oda varom* (i m. 302).

Állandó szintagmák. A XVI. század közepéig kialakult a szónak jó néhány olyan állandó kapcsolata, ami elég hosszú ideig állandó jelentésű szókapcsolata volt a magyar jogi szókincsnek. Egyike-másika eredeti vagy kevéssé változott jelentéssel napjainkig fennmaradt.

a) Törvényt állni 'vadimonium promittere': NySz. [vö. vadimonium 'személykezesség': TMsz.] 1540: *teruenth Alÿ* (RMNy. II/b, 36), 1546: *terwenth alanak* (OLN. IV, 115), 1546: *terwenth alath*

welek (uo. 116), 1549: *feyemyglen walo therwenth allok myndennek* (LevT. 61), 1550: *thẽrwnt Allanÿ* (RMNy. II/b, 74), 1550: *terwenth allok nekÿ* (i. m. 72), 1554: *elegh therwenth allok neky* (LevT. 126), 1555: *thervẽnek nẽ alla* (RMNy. II/b, 112), 1555: *thewruẽ al* (uo.), 1557: *keez vagiok theuruenth allanom mindeneknek* (i. m. 127), 1559: *kez vagyok felewl theruenth allany* (LevT. 342; kétszer!), 1559: *kez theruenth allany* (uo.).

b) Törvénybe áll, törvénynek áll 'litigare, beperelni, törvényszék elé vinni az ügyet'.

1531: *terwenbe . . . be ne alhaſſak* (RMNy. II/b, 28), 1555: *ellẽwe Therwennek allaſa* [törvénynek eleibe állása] (i. m. 115), 1557: *keeẓ vagiok . . . tewruennek allanom* (i. m. 127), 1557: *therwennek alathnja* [törvénynek állítania] (LevT. 217).

c) Törvény-folyás 'jurisdictio, justitia, legitimatio' [vö. *A hadnak idején nem folynak a törvények* 'silent leges inter arma': NySz.]

1546: *mynden therwen folyasanak kywele* (LevT. 33), 1559: *tewrwẽ folya/fawal* (RMNy. II/b, 152), 1559: *orẓag terwenÿenek folÿa/fawal* (i. m. 153).

d) Törvényt hagy, ~ költ, ~ lát [füstöt lát], ~ szolgáltat, ~ tesz, ~ ül 'habere judicium de aliquo, jus dico, judicium exerceo, agere forum': NySz.

1537: *torwent hatwnk wala benne* (RMNy. II/b, 31), 1556: *hattak torwenth dolgokban* (i. m. 204), 1559: *terwenth hattak wolt nekj* (i. m. 346), 1559: *terwent hattak felewle* (i. m. 348), 1560: *walamy wy terwenth kolchyen walaky* (i. m. 383), 1534: *lata/ſa meg Tervenzerent* (OLN. I, 143), 1550: *Igaz terwenth la/ſwnk* (RMNy. II/b, 74), 1555: *Ratko welgyre lattanak fwsthet* (LevT. 149).[106] 1557: *terwenth lathatham* (LevT. 249), 1557: *lassak terwenzerynth* (i. m. 255), 1560: *lattak . . . toerwent* (RMNy. II/b, 162), 1560: *az teörwnt meg lattuk* (i. m. 163), 1563: *Teruent lattunk* (i. m. 177), 1555: *ffelwle w torwenth zolgalta/ſon* (RMNy. II/b, 115), 1557: *tewruent . . . felewlẽ zolgaltatni* (i. m. 127), 1558: *elykezdetnék az törvényszolgáltatás* (KárN. 169), 1559: *az torwenj igen zolgaltatyk* (RMNy. II/b, 161), 1559: *igaz törvént szolgáltatott benne* (Jl. 32), 1523: *therwenth thethethne*

[106] *Falu füsti, város füsti :* „E kifejezésben a füst mint lakott hely, a falu vagy város jelképe szerepel, s minthogy eredetileg maga a faluközösség ítélkezett, s a bíráskodás még később is nyilvánosan, a falu vagy a város színe előtt történt, a szó jelentése ilyen irányban tolódott el. »Falu füstin«, »város füstin« jelentése tehát: a falusi bíróság, illetőleg a város bírósága előtt." (Úsz. 1009.)

(RMNy. II/b, 18), 1537: *torwenth teteteth wolnïja benne* (i. m. 31), 1543: *thethe∫∫en therwenth, es ygazath* (i. m. 53), 1548: *terwenyt tennie az . . . jozagahoz* (LevT. 51), 1550: *twrwn thetetwnk* (RMNy. II/b, 69)1551: *byro es tőrwen tewo* (LevT. 80), 1555: *Igaz terwïnth teȥek felele* (RMNy.III/b, 13), 1555: *therwēth nē thewn felwle* (i. m. II/b, 113), 1557: *terwenth tetessetek reya* (LevT. 210), 1557: *elegh terwenth teȥen ∫felewle* (RMNy. II/b, 32), 1557: *tegyenek terwynt rayta* (LevT. 255), 1557: *tegiek az tőrwenth* (i. m. 210), 1559: *theurent thenk reayok* (i. m. 316), 1559: *törvént tetetött benne* (Jl. 32), 1559: *terwēt tet . . . benne* (RMNy. II/b, 153), 1559: *egy terwenre ma∫t nē tehet* (i. m. 153), 1560: *toruint nem tőt* (i. m. 170), 1561: *ne theot volna Theoruent* (i. m. 177), 1563: *Therwïnth Tïȥeonk* (i. m. III/b, 51), 1561: *Theorwenth wlt* [ült] (i. m. II/b, 172).

e) Törvényt keres, kér 'actionem intentare': NySz. [vö. a felperes beadványa, keresete].

1560: *meg akarnak keresny nem terwennyel* (LevT. 366), 1560: *therwenïjel Akarïja rea kere∫ny ez dolgokra* (RMNy. II/b, 166), 1557: *therwenel . . . nem keresem* (LevT. 252), 1557: *therwenth kerthem . . . (elewl* (i. m. 217).

f) Törvény letétel 'abolitio litis' [vö.: TMsz: abolitio 'pereltörlés'].

1550: *tenne le . . . ol twrventh* (RMNy. II/b, 69).

g) Törvénymúlás 'elévülés' 1555: *Ennek theurnenye ew Raïjta mulek el* (RMNy. II/b. 113).

h) Törvénynap 'a tárgyalásra kitűzött nap; olyan nap, amiko ítélkezni s ítéletet hirdetni lehet': Úsz. 1046

1537: *torwen napïjk* [-g] (RMNy. II/b, 31), 1550: *az tȇrwen napïjg* (i. m. 73), *az terwen napra ; az hagïjott tȇrwen napra ; az terwen napra rea nem menth* (uo.), 1550: *terwen napoth hadnak* (i. m. 73), 1557: *terwen napot haggion* (i. m. 135), 1557: *terwen* [-nap] *∫em leȥen ȥentmïjhal napegh* (i. m. 133).

i) Szék, törvényszék 1546: *vgyan oth lenne Aterweïjn* (OLN. IV, 125), 1549: *kwlde be az zekbe* (LevT. 56), 1552—53 körül: *hogy Engedneïje Terwendre* (RMNy. II/b, 100), 1552—53 körül: *Tharnak mester zekïjre . . . Bochatak* (i. m. 99), 1552—53 körül: *Tharnak me∫ter zekïjre* (i. m. 101), 1555: *ennek thewruenyere Bocïjatta* (RMNy. II/b, 113), 1553: *zeek* (LevT. 122), 1557: *kiral zekire hivat* (i. m 236), 1557: *az ȥekben be nem jwt* (RMNy. II/b, 136), 1558: *torvïjnben hïjdeg helïjen Swgorgwnk* (RMNy. III/b, 24), *megent ȥeek leȥen* [itt

inkább igazságszolgáltatási, törvénykezési idő'], *hogy az ȥeek el ne mullyek* (uo.), 1559: *ez elet walo ȥeken* (i. m. 151), 1559: *az terwenben fel keltettek* (i. m. 152), 1559: *az teurwenbe . . . hog be agïja* (RMNy. II/b, 153), 1559: *kellene terwinre mennj* (LevT. 337), 1559: *terwynre adnom ewket* (i. m. 318), 1559: *theruenre kelewnk* (i. m. 342), 1559: *reá kell mennem az törvényre* (KárN. 44), 1560: *ramentūk volna az toruinre* (RMNy. II/b, 169—70), 1560: *ramenuk az töruinire* (i. m. 170), 1560: *Ide Jw az teorwen* (i. m. 163), *Vicaryw∫wnk ȥekje* (i. m. 176), *Egyhazïj ȥekewnketh, vgyan oth lenne Aterweïjn* (uo.).

j) Törvénytudó 'jurisperitus': TMsz. 1551: *therwen thwdok* (LevT. 87).

k) Törvényszolgáltatási időszakaszok : 1. *rövid nap* [tkp.: törvénynap] 'breves': TMsz. *haggion reuid napot* 1555. (LevT. 152); 2. octavae *'ünnepnyolcadi törvényszékek':* TMsz. 1558: *Jewendew octawara kellek . . .* (RMNy. III/b, 24), 1560: *itt lezen az octawan* (LevT. 388).

l) Állandó névutós és fosztóképzős kapcsolatok: (*∼ szerint, ∼ nélkül, ∼-telen*)

1517: *törueni ȥorint ualo meg lata∫at* (RMNy. II/b, 16), 1544: *terwen ȥerent* (LevT. 26), 1546: *therwen zerenth* (LevT. 33: háromszor), 1546: *therween zerynt* (i. m. 34), 1550: *twrüen zerenth* (i. m. 68), 1550: *tȇrwenïj ßerinth* (RMNy. II/b, 73), 1550: *Igaz terwenïj ȥerrenth* (uo.), 1550: *tȇrwenth zerent* (LevT. 73), 1550: *orszagh terwenye szerynth* (i. m. 88), 1553: *az waras igaffaga es theorwene ∫erent* (RMNy. II/b, 103), 1557: *törwen ȥerent* (i. m. 135), 1559: *az orȥag tȇrwenïje ßerent* (i. m. 153), 1560: *therwen zerenthys* (LevT. 382), 1562: *terwenïj ßerinth* (i. m. 173), 1562: *orȥágh tórwenije ȥerïjnth* (RMNy. III/b, 48), 1563: *Igaz Teorwïjn ßerïjnt* (i. m. 50—51), 1563: *Teorwïjn ȥerïjnth* (uo. 50), 1563: *törwénye ȥerént* (i. m. II/b, 178).

1543: *terwenelkyl* (OLN. III, 77), 1544: *tevruen nelkwl hatalmassagawal el vehve* (LevT. 25), 1550: *turwen nelkwl* (RMNy. II/b, 69), 1553: *therwennelkywl* (i. m. 105), 1157: *terwen nelköl* (i. m. 134), 1551: *tǫrvęntelen* (LevT. 91), 1551: *tǫrűęntelen* (i. m. 92: háromszor), 1551: *törvéntelen szántást* (Jl. 22), 1555 után: *ne élnénk illyen törvéntelenen* (Jl. 25), 1560: *therwenthelen dolgokath akars reayok kőltheny* (LevT. 383).

Bűn, bűnös, büntetés, büntetésnemek

A NySz. csak a XVI. századi kódexekből és még későbbi szótárakból közöl adatokat. A szójegyzékekben, de még inkább a XVI. század elejéről való levelezésben korábbi adatok is találhatók.

a) bűn, vétek, bűnös, bűntelen 'peccatum, culpa, scelus, noxia, erratum, delictum, sünde, laster, verbrechen' (NySz.).

GyöngySzt. 517: *haszassagh thóres bűnet theszeóm* 'adulteror, adulterium committo', uo. 3856: *Fűbe Jaro dologh : Vethok: Bwn* 'Capitale et per apocopen capital: dicitur facimus: quod capitis pena Luitur', 1556: *byn* (Bb. 6.), *bynth* (uo.), 1557: *bynet* (LevT. 272), 1561: *fia bewneerth* (RMNy. III/b, 37), *bewneerth* (uo.). Szinonim párja: *vét, vétek, vétkez.* 1561: *valamit vetet* (RMNy. III/b, 37), *femjt nem veteotek. vetkeert* (uo.), 1561: *wethketh* (i. m. 38), 1513: *bjnos* (RMNy. I, 29), 1513: *bjnoſſel* (i. m. 31), 1513: *bjnosth* (i. m. 33), 1549: *Az ky bynes bynhegyek* (LevT. 58), 1553: *bywnes* (i. m. 115), 1554: *bynes* (i. m. 127), 1556: *bienesse* [-nek] *talalthatom* (i. m. 183), 1557: *eben bwnes wagjok* (i. m. 270), 1559: *nem tvdja magat bynesnek* (i. m. 314), 1557: *vetkeſnek* (RMNy. II/b, 127), 1534: *Bjntelen* (OLN. I, 143), 1543: *Bijntelen* (i. m. II, 63, kétszer), 1554: *bynthelen* (LevT. 128, háromszor), 1556: *binthelen* (i. m. 184), 1559: *az en bwnthelen voltomath* (i. m. 309), 1560: *byntelen* (i. m. 372), 1560: *bynthelenek* (i. m. 382), 1560: *artatlanul es bjnthelen* (RMNy. II/b, 166), 1560: *artathlanwl* (i. m. 167).

b) Különböző bűntettek:

ba) Lop-, lopás : 'furor, clepo, subripio; furtum, subreptio' (NySz.).

GyöngySzt. 37: *Barom Előrzeó* [-orzó] 'Abiges', uo. 38: *Barom Orzasz* 'Abigeatus', uo. 8: *El idegenytem* 'Abalieono', uo. 9: *El idegenytes* 'Abalienatio', uo. 971: *Elidegenyttetoth* 'alienatus: remotus'. 1549: *kobozny* [!] *lopathny* (LevT. 57), 1556: *lopásokath . . . tethtenek* (Bb. 7), 1556: *kyleomb kyleomb lopasth . . . tethtenek* (i. m. 6), 1557: *lophathok* (LevT. 271), 1557: *lopta el* (i. m. 267), 1582: *lopast cheleketenek* (Úsz. 71). *Szinonim párja : orv, oroz* 1450 körül *vr* 'fur', *or* 'latro' (RMNy. I, 274), *orw* (a XV. század vége: MNy. XLIX, 207), *az orwoth, orv, orvon* (uo.), 1490 körül: *oruoknal, es az toluaioknal* (RMNy. IV, 7, 88), *orv* (i. m. 42.), *elurozzák* (i. m. 7.). 1559: *orwonkath* (LevT. 324), a XV. század vége: *Vrozanak* (MNy. XLIX, 207), *vrgothvoth* (uo.), 1556: *orozwa* (LevT. 178). [Ugyanakkor: 1559: *hir nekul el vrozkodoth* 'elszelelt' (LevT. 345)].

bb) Tolvaj 'latro, grassator, aggressor, pirata': (NySz.).

VárReg. 324: *tuluoi*, BesztSzj. 169, 170: *tholuay* 'latro, pdo', uo. 174: *baromtoluay* 'ambiges' [abigeus], uo. 176: *vizi tolvaly* 'pyrates'; SchlSzj. 39: *vizi tolvay* 'spirax' [tengeri rabló, kalóz]; GyöngySzt. 4326: *Tyszes tolwaioknak haioiok* 'Celindra: est navis prilarum'; 1450: *toluaiha* [-csa] 'latrunculus' (RMNy. I, 274), 1513: *tolwajnak* (i. m. 2 : 15), 1543: *Tolwalyak* (OLN. III, 71), 1550: *hamissan tolwaysaggal* (LevT. 68), *megh tolwajloth* (uo.), 1554—62 között: *megtolvajlották* (Jl. 24), 1156: *el tolwaylanak* (LevT. 203), 1560: *meg toluajlottak uolna* (RMNy. III/b, 35).

bc) Lator, -ság 'latro, latrocinium' (NySz.). 1530: *lathor* (LevT. 6.), 1549: *latorsagaiert* (i. m. 63), *latorsagal nem el* (uo.), 1554: *az ty latrokot* (Bb. 2), 1555: *lathrokban* (RMNy. II/b, 111), 1555: *latorsagat* (LevT. 155), 1556: *lathrot* (i. m. 204), 1557: *lathrokra* (i. m. 262), *lathrokban* (i. m. 263), 1559: *latrok* (i. m. 359), 1560: *lathrokath* (i. m. 365).

bd) Egyéb bűnök, bűnösök : GyöngySzt. 4184: *Chely Vetes : alnoksag : hamissagh* 'Cauillum' [cavillum 'ars, calumnia, cavillatio: jogcsavarás, fortély, csíny, patvar': *Bartal.* Még 1582-ben is!: *bjösnek bayosnak mondotta* (Úsz. 68), 1555: *chyalarsaggal* (LevT. 166)], GyöngySzt. 514: *Haszassagh thóres* ‚Adulterium', uo. 513: *Haszassagh thóreó* 'Adulter: et adultera: alienum torum violans', uo. 515: *Megh fertesztetóm: haszassagh thóressel megh fertesztetteom: vetkószeom* 'adultero: maculo: vicio', uo. 517: *haszassagh thóres bűnet theszeóm* 'adulteror: adulterium committo', uo. 518: *gyakorta haszassagoth thóreók* 'adulterasco: frequenter'. 1559: *hjtlen newem el kerthe* (RMNy. II/b, 156), 1560: *gonoz teuö emberek* (RMNy. III/b, 35). 1582: *eröwel, hatalmawal* (Úsz. 69).

c) A *büntet-és* 'concastigo, majd: punio, plecto, irrogo; punitio, mulcta, poena, censio, irrogatio' (NySz.)

Mint fontos jogi műszó, sokféle változatban előfordul: GyöngySzt. 4217: *Bwntethny* 'Causari ettiam: culpari dicitur', uo. 3950: *patwarkodas : garaszdalkodas : hamis vadolas, hamis büntetés* 'Calumnia: accusacio (!) falsa: crimen falso obiectum: calliditas: et vexatio alicuius, 1543: *Bjntecz* (OLN. IV. 77), 1546: *megh Bwntethnje* (i. m. 127), 1549: *megy byntessem* (LevT. 57), 1552—53 között: *Bjnteſſe meg* (RMNy. II/b, 100), 1556: *megh binthessem* LevT. 183), 1556: *byntethnek* (i. m. 204), 1557: *byntetesnek* (i. m. 216), 1557: *byntettem ewket* (i. m. 216), 1557: *bwentetnek* (i. m. 240), 1557: *bewnteteſse* (RMNy. II/b, 177), *bewntetteſſem* (uo.), 1559: *bwnthethest* (LevT. 309), 1559: *byntessen meg' engemet* (i. m. 350), 1560: *meg nem buntetik volna* (RMNy. II/b, 168), 1560: *bjntheteth* (LevT. 365), 1560: *byntetyk* (i. m. 379), 1560: *meg bvntetnj* (i. m. 381), 1560: *bnythethyk* (i. m. 383), 1560: *megbyntessem* (i. m. 390), 1561: *meg bjntettetnek* (RMNy. III/b, 42), 1562: *bwntetni* (Bb. 11), 1563: *bunteteſſe* (RMNy. II/b, 177), 1565: *megh bwntessettek* (Bb. 14).

Szinonim párjának, a *bírság*-nak a jelentésfejlődésére is van adat. A HB. közismert *birsagnop*-ja mellett van még egy adat, ahol

a bírság *'ítélet'*: 1549: *az viceespantolys az byrsagh lewelet* ['ítéletlevél'] *kerem vala, hogy meg adnak, hamareb lenne az penznek bezolgaltatása* (LevT. 55). A későbbi adatok már egyértelműen a 'mulcta' mellett tanúskodnak: 1555: *bjrsagathwl* (i. m. 159), 1561: *az mely Bjrsagot . . . Miklos Deaknen az kűrűssagert wettenek* (RMNy. III/b, 40), 1561: *nyolcz forintiat, . . . ytta meg az Bjrsagnak* (i. m. 40), 1561: *Birſágon maraztottak* (i. m. II/b, 172), *ezt a Birſagot az vice Iſpánon kellene meg veniek* (uo).

d) Büntetésnemek, büntető személyek, eszközök, helyek

da) Ajakmetszés : 1559: *orwonkath el meczy ayakasthwl* (LevT. 324. többször).

db) Akasztás, akasztófa : a XV. század vége: *akazthaſth erdemelne* (MNy. XLIX, 207), 1555 után: *vén fejemet . . . felakasztatja* (Jl. 28), 1558: *fel akaztattya* (LevT. 289), *felakaztatom* (uo.), OklSz.: 1291: *Akaztófa* [ugyanez 1313/93-ban is]. 1329/1417: *Akazthofa.* 1329/1417: *Akaztofaberczy.*

dd) Börtön, tömlöc : SchlSzj. 1042: *temelch* 'carcer'; SoprSzj. 107: *be(r)ten* 'p(re)co' [vö. BécsiK. 63. *porozto* 'praeco': RMNy. I. 272]; NémGl. 25: *zoros temlecek* 'artum monasterium' (!); GyöngySzt. 3890: *Thómlóch* 'Carcer: arctum monasterium', i. m. 3891: *az tómlóchóz walo eszkóz* 'Carcerarius, quid ad carcerem pertinet', i. m. 3892: *Az tómlóche* 'Carcereus: quod est carceris'. A tárgyalt korszakban csak két adatot találtam a *fogház*-ra: 1558: *fogh Hasban* (RMNy. II/b, 148), *fogh Hazbol* (uo.).

de) Égetés : még 1582-ben is: *meg egettek wona* (Úsz. 68). Szinonimája: GyöngySzt. 4224: *megh swthetoth wassalj, megh egettetóth* 'Cauteriatus inustus', uo.: 4429: *Az sűtesnek, egetesnek helye* 'Cauteria: dicitur: foramen vel locus quod vritur talj ferro'.

df) Fővétel : GyöngySzt. 3856: *Fwnek el wetete* 'Capitis deminucio (!): est prioris status permutacio', uo. 3576: *Nyak vagho hely : akazto helj* 'Caluarie locus dictus: quod in eo dampnati capite trunc(a)bantur'. [vö. 1582: *feyeth wegyek* (Úsz. 68].

dg) Hóhér : Murm. 2329: *Hoher* 'Carnifex'. A XVI. század közepe táján még több jelentése van: GyöngySzt. 1706: *Hoharok : vel poroszlok : waras szolgai* 'Aparitores: dicti sunt quod appareant et prásto sint ad obsequium: qui magistratibus concustant', uo. 1708: *poroszlosagh* 'apparitura: ipsum miniszterium', uo. 1716: *waras szolgáija : sient poroszlo : hoher* 'Aparitor: seruus qui prásto est ad obsequium' uo., 3961: *hohar : Gylkos.* 'Carnifex: qui carnes ex hominibus facit homicida', uo. 3963: *mezarossagh : hoharsag* 'Carnificium: officium vel actus carnificis', uo. 3966: *pelenger piach: nyluan valo hely : holoth az hoharoktwl Em[be]rek ólettethne[k]* 'Carnificina: locus publicus: in quo iussu magistratus homines sontes á carnificibus occiduntur', uo. 3967: *kegyetlen mikeppen hoher* 'Carnificiuus: a: um: ponitur pro crudeli et carnice digno'. A XVI. századi levelezés már egyértelműen a mai jelentésű *hóhér*-t, *bakó*-t tükrözi: 1555: *mefteret az hoharth* 'hóhérmestert' (RMNy. II/b, 111).[107] 1558: *hoher* (i. m. III/b, 24), *hoherth, hohernek* (uo.), *hohert* (i.m. 25, 26). Szinonimája, a *bakó :* vezetéknév 1559-ben (LevT. 348), ugyanez előfordul 1560-ban is (i. m. 382).

dh) Kaloda : 1537: *az fogloth kÿ wetek wolnija az kalodabwl* (LevT. 379), 1550: *kezemet es Labamat is az kalodaban vetteti* (RMNy. II/b, 76).

di) Nyársbahúzás : 1560: *nyasbanys wonnyak* (LevT. 379)

dj) A bűnösök, az elítéltek őrzője, a *porkoláb* igen sok adatban szerepel. Úgy látszik, fontos feladatkörnek tartották. A legrégibb adatokban még előkelő jelentésű: SchlSzj. 489: *parcalab* ‚castellanus'. Ugyanilyen jelentésű a SoprSzj. 86. adata: *po(r)cholab* 'Castellan(us)'. Ugyanígy: GyöngySzt. 4057: *Varba lako : vel porkolab* 'Castellanus: qui in habitat castrum'. Uo. 4058: *porkolabsagh* 'Castrensis dignitas'. Calepinus is még ezzel a jelentéssel szótározza; Molnár-nál 'janitorum praefectus', sőt PPB-nál 'burgvogt'. A kódexekben is ezt az előkelő jelentést találjuk (NySz.). A NySz. szerint csak a XVI. század második feléből vannak adatok a mai *börtönőr* [korábbi foglár] jelentésre (l. ott *porkoláb* c. a.) A XVI. századi levelezés korábbról is őrzött meg adatokat ezzel az új jelentéssel: 1530: *porcolab leueleth* (LevT. 5), 1542: *az mw porkolabynkthol* (i. m. 17), 1542: *az fogaraſi porkolabnak* (OLN. I, 301), 1542: *porkolabimnak* (KárN. 117), 1546: *porkolaboknakis* (OLN. IV, 95), 1551: *porkolábokat* (KárN. 151), 1553: *porkolabÿnak* RMNy. III/b, 9), 1555: *porkolabok*, 1555: *porkolab* (i. m. 15), 1555: *hadnagynak awagy porkolabnak* [a régi jelentés!] (Bb. 4), 1557: *porkolaboth* (RMNy. II/b, 133). Az 1543-ból való *viceporkolabot* adat — a szövegösszefüggésből könnyen megállapítható — 'helyettes foglár' (OLN. III, 77). [A későbbi 1582: *wice porkolabbal* adatnak szintén ez a jelentése (Úsz. 68).] 1556: *porkolabne* (LevT. 201), 1556: *porkolabnenak* (i. m. 200).

dk) Börtönbe vet: 1550: *az Themlechbe vettet* (RMNy. II/b, 76), 1555 után: *az tömlöcbe tartotta* (Jl. 28), 1556: *tőmlőchbe wetnek* (LevT. 197), *az tőmlőchben zakad nyakam* (uo.), 1557: *temlechbe zakazthom nyakokath* (LevT. 263).

[107] A levélből kétségkívül kiderül a jelentés, mivel abban Nagyszombattól *bakót, hóhért* kérnek „az gonoz lathor emberek" megbüntetésére.

dl) Megbilincsel-tet, vasra veret: 1555 után: *az vasba vereti* (Jl. 27), 1557: *en wasba vertnem* (LevT. 214), 1558: *vgy verettem vasban* (i. m. 291), 1558: *meg fogattam es vasban verettem* (LevT. 288).

A fenti adatok — nem is szólva a helykímélés céljából mellőzött NySz.-ban és az OklSz.-ban nagy számban levő adatokról — nemcsak a jogszolgáltatás fejlett voltáról, hanem egyben a közigazgatási rendszer kialakultságáról is tanúskodnak. Igaz ugyan, hogy a tárgyalt korszakban a törvénykezés, igazságszolgáltatás és a közigazgatás még eléggé összefonódott állapotban van, éppen ezért nehéz volna — erőszakoltság nélkül — választóvonalat húzni közéjük.

V. AZ 1565 ELŐTTI IRATOKBAN LEGGYAKRABBAN ELŐFORDULÓ JOGI MŰSZÓK

SZÓTÁRI RÉSZ

A továbbiakban az első Verbőczi-fordítás előtti iratokban leggyakrabban előforduló jogi műszók áttekintését adom alfabetikus sorrendben.[108]

Adó, rovás: 1. 'dator, praebitor, largitor'; 2. 'tributum, census, indictio, capitatio, vectigal, steuer, contribution, abgabe': NySz.[109] A XVI. században a két szó szimultán együttéléséről szólnak az adatok.

A *rovás* általában a későbbi időszakasz szóhasználatát tükrözi, de van példa az ellenkezőjére is. NémGl. 374: *Az adonak penzeth* 'numisma census', GyöngySzt. 356: *Az adost: az kólchónószó keszebe adny* 'Addicere prátor dicebatur: quando debitorem tradębat creditorj', uo. 169: *Adossaghnak megh hagyasa* 'Acceptilatio debitj remissio', uo.: *Masnak valo adossagh* 'Aes: alienum: debitűm: pecűnia: asplendore aeri(s) dictűm', uo.: *Nekwnk valo a(dos)sagh* 'Aes nostrum: dicitur quod nobis alij debent', uo. 4384: *ado Szedeók* 'Censuales sunt officiales, qui censum per prouincias exigunt' [vö.: uo. 4366: más jelentéssel a censorok: *az kik az iteleo mestereknek eleotte alanak. yelen vadnak* 'Censuales: qui censoribus assistunt'], uo. 4369: *eztendeonkent valo ados. Rawas.* 'census: us: est annus readitus', 1510 körül: *Adoÿk* (RMNy. II/b, 8), *Adoÿa* (i. m. 9), 1552—53 körül: *Adoÿokat* (i. m. 101), 1564: *Azado beβolgaltatafaba* '(RMNy. II/b, 182), de: *feladó* [vö. *fölpénz* 'usura; zins' „Az vsurat többulesnek auag *fel penznek* hiiak": NySz.], 1529: *adoſok* (RMNy. II/b, 22), 1550: *Ados* (i. m. 71), 1550: *Vallom magamath Adoſſa lenni* (i. m. 77), 1552: *adoſſak* (i. m. 90), *wallom magamoth adoza* (i. m., 105), 1560: *wallom magamat adoſſa Ez Tÿztelendo vrmnak* (i. m. 163), 1552: *ados leveleÿ* (i. m. 91), 1558:

[108] Általában a NySz.-ból hiányzó adatokat közlöm. A NySz. adatait itt is csak abban az esetben használom, ha azok a pontos értelmezéshez szükségesek.

[109] Csak a második jelentést vizsgáltam.

az ados lewelbe (i. m. II/b, 27), 1527: *adoſagom felol* (i. m. II/b, 20), 1531: *adoſſagath* (i. m. 28), 1532: *Az adoſſagoth Meg haÿtanÿ* (OLN. I, 137), 1535: *Adoſſagá feleol* (RMNy. II/b, 30), 1548: *adossagwnkat* (LevT. 54), 1549: *adoſſagon* (RMNy. II/b, 67), 1550: *adoſſagerth* (i. m. 75), 1550: *adossag* (i. m. 74), 1552: *adoſſagaert* (i. m. 89), 1561: *adosságaért* (i. m. II/b, 38), 1562: *adoſsagban . . . el akarnaÿa adnÿ* (i. m. 48).

Rovás : 1542: *rothak wolna* (LevT. 15), 1548: *rawas* (i. m. 55), *az borsody rawasbol, rawo* (uo.), 1549: *az it walo rawas dolga felewl* (i. m. 58), 1551: *megrawa hegÿönket* (Jl. 22), 1555 után: *az királ rovásáirt* (i. m. 30).

Becs, becsű, becsül 'aestimatio, valor, praetium; wert, preis': NySz.; 1546: *meg bewchewlthek* (LevT. 32), 1554: *el Bewchewltette wolna . . . Pechet alath ketelbe* ['kötelezvény'] (RMNy. II/b, 106), 1556: *Negy ʒaz forinthban bǫchwltek volna* (i. m. 121), *mely haznak bochÿwletÿben* ['praetium'] (uo.), 1557: *akarya becholtetnye* (LevT. 222).

Bizonyít, megbizonyít 'affirmo, probo, testor, comprobo, confirmo': NySz.; GyöngySzt. 417: *Byszonyttóm mellette: hosszaja* 'Affirmo: iuxta firmo', uo. 2449: *megh byszonytom* 'Attestor', uo. 1566: *Byr(o) eleybe allathny: vel: Thanűkkel byszon(y)tany az byrak elótt* 'Antestary: primus testary: vel: ante Jűdicem statuere: vel: teste vtj ante Jűdices', uo. 1565: *Ellene Tanullok: Byszonytor* [tollh. *-k* v. *-m* h.] *á tórwenybe* 'Antestor: contra testarj', uo. 1566: *Byr(o) eleybe allathny: vel: Thanűkkal byszon(y)tany az byrak elótt* 'Antestarj: primus testarj: vel teste vtj ante Iűdices', uo. 718: *Byszonyttas: Eróssyttes* 'Affirmacio', uo. 2275: *Oltalmoszo: (hy)szelkódeó: megh byszonynyto (eró)ssythó* '(Assent)ator: i. defensor: blanditor: confirmator', 1534: *Meg bizonÿetom* (OLN. I, 143), 1543: *megh Bÿzonÿthom* (i. m. II, 63), 1549: *meg byzonythanák* (LevT. 72), 1550: *megh bizoneythatom* (i. m. 68), 1552: *megis bizonÿtonak* (RMNy. II/b, 91), 1555: *meg nem bizonithatia* (i. m. 117), 1555: *byzonetha* (LevT. 159), 1557: *nem byzonethattya vala* (i. m. 216), 1558: *emberekel meg bizonioÿtom* (RMNy. II/b, 142), 1558: *megi bizoneitom* (LevT. 300), 1559: *kÿth meg bÿzonÿtoth* (RMNy. II/b, 156), 1559: *rea bezonietottok* (LevT. 357), 1559: *ewel byzonetom* (i. m. 349), 1559: *meg byzoneythyok* (i. m. 346), 1559: *nǫmǫs emberrel bizoniechok* (i. m. 357), 1563: *raja bÿzonÿthattÿa* (RMNy. III/b, 50), 1563: *bizonÿtaſſÿk* (i. m. 51), 1564: *Ew Maga dolga Byzonytaſara* (i. m. 53).

Bizonyság: 1. 'veritas, certitudo', 2. 'testis', 3. ratio, beweis, grund': NySz.; NémGl. 114: *byzonsag zerent* 'secundum rei veritatem', uo. 149: *minden byzonsagra* 'omnem veritatem', uo. 286: *byzonsagoth* 'experientia', uo. 363: *byzonsaginth tenne* 'veritati praeiudicaret', uo. 382: *bizonsagara* 'per suam veritatem'; Murm. 21: *Bizonsag* 'Martyr, latina testis'; GyöngySzt. 300: *bÿzonsag veuen* 'experienciam certam', uo. 212: *dijcheretes tanobizonsa* [tollh. -sag h.] 'laudabile testimonium', sőt: uo. 269: *Jobizonsaggal* 'cum protestate' [!], 1561: *az bÿzonsagokat . . . . megtanoltatnok* [vallat] (RMNy.: III/b, 40. háromszor), *Bÿzonsagokkal, es vallasokkal* (uo.), *az Bÿzonſagodnak vallaſok* (i. m. 41), 1557: *ielenbizonſagwl* (i. m. II/b, 128—29), 1542: *My kǫztvnk valo bÿzonsagoth kÿwantwnk lennÿ* ['testis'] (OLN. I, 292), 1550: *mÿ wagÿwnk Bÿzonſagok* (RMNy. II/b, 73, 74), 1554: *en byzonssaga wagyok* (LevT. 128), 1563: *Jo bÿzonſagok althal* (RMNy. II/b, 50), 1555: *wege be az bizonſagot tele* ['testimonium'] (i. m. II/b, 117), 1559: *nem akarta be wenny az mi bizonsagunkat* ['ua.'] (LevT. 357), 1515: *Kynek [aminek] byzonſagara* ['beweis'] (RMNy. II/b, 12; kisebb ékezeti eltérésekkel még: 1539, 1540, 1545-ben is: RMNy. II/b, 34, 38, 57), 1564: *Bÿzonſaga* (i. m. 77), 1550: *ennek bÿzonsagara* (uo.), 1553: *nagyobb byzonſagara es erewſegere* (i. m. 105), 1554: *fogadásomnak ereſſegere es bÿzonſagara* (i. m. 106), 1557: *yo byzonsag alath* (i. m. 124), 1558: *az conuent byzonsságyt* (LevT. 229), 1559: *bÿzonſagwl* (RMNy. II/b, 156), 1563: *telles bÿzonſagÿwal* (i. m. III/b, 51), *Nagyob bÿzonſagara* (uo.), 1564: *Byzonyſagaual* (i. m. 54), 1564: *Ennek Bÿſonſagara attük Az Mÿ keſez* (sic!) *Iraſunkoth ez peczetes leuelunket* (i. m. 52) [l. még *tanu* c. a.].

Dézsma 'deciame, vectigal': NySz.; (Ma már jogi vonatkozású jelentésében nem él). Murm. 2674: *kilenced: Kilenczet* 'Nonus' is, uo. 2675: *Tiszet* 'Decimus', 1527: *az dezmara* (LevT. 4. kétszer), uo.: *a fele dęzmát*, 1551: *dezmankat* (i. m. 91). 1552: *dezamaltak az ew jozagokat* (i. m. 99; kétszer), uo.: *dezmalnoy . . . meg*, 1552—53 körül: *dezmath* (RMNy. II/b, 101), 1553: *aprolek dezmak* (LevT. 111), 1557: *dezma azthagoknak* (i. m. 270), 1558: *dézmáirth* (KárN. 166), 1562: *dezma, dezmath* (RMNy. II/b, 175), 1564: *Dezmara* (i. m. 182), 1553: *desma es hegwam borok* (LevT. 120) [*hegyvám* 'census vineae, weinbergzins': NySz.], uo.: *desma borok*.

Dul, duló l. 'depopuolator, depraedor', 2. 'mulctam irrogo; mit geldstrafe belegen; depopulator, vastator, praedator, verwüster, räuber: NySz.; [dúló] *dulló* l. 'szolgabíró', 2. 'adó-behajtó hajdú', 3. 'csavargó' Tsz. (Ma már kiveszett jogi szó. A régiségben gyakori:

vö. a *Bíró* c. fejezetben írtakkal). 1540. *iozagomat mind el dwlatia erette* 'lefoglalja, végrehajtja' [vö.: Tsz. *duló* 2. jelentésével] (LevT. 11), 1555: *mjnd ez idejglen sem dwlthanak* (LevT. 159), *egy ffalwth sem dwlthanak meg* (uo.), 1555: *zekre mennenek wyzha dwlny* ['litigare'] (i. m. 161), *megdwlasara. meg kellene dwlnwnk* (uo.), 1555: *zolgabyro nekewl kedyg nem lehet az dwlas* ['adóbehajtás, végrehajtás'] (LevT. 162), 1559: *dwlok* ['adószedők, végrehajtók', akik „zertartas nekyl vezyk el az . . . jewedelmet"] (i. m. 352), 1560: *meg dwlata vala* (LevT. 390), 1562: *dwlfagoth tǫttenek* ['foglaltak'] (RMNy. III/b, 46).

Eljár, eljárás [vö. *eljárok benne* 'exequor, nachgehen, nachkommen, verrichten, erfüllen: NySz.; vö. még: a mai *eljárásjoggal*]. 1564: *el jarwan* (LevT. 32), 1563: *az teorwjn kÿ mutataſſa ʒerÿnt el Jeovönk* 'törvényesen eljárunk' (RMNy. III/b, 51).

Ellenmondás 'contradictio, wiederspruch': NySz.; 'contradictio': TMsz.; 1558: *ellen mondas. ellen mondoo* (LevT. 299), *mondana ellent* (uo.). *ellen mondásrwl* (uo.), *mynek mond ellene* (uo.), *ellen mondasth thenne* (uo.).

Elöljáró, előttjáró '. . . praecursor, veles, emissarius, plänkler, praesul, praepositus, praefectus': NySz.; De: Murm. 2306: *Kősseg elől iaro feiedelem* [sic!] 'Tribunus plebis', uo. 2307: *Kősseg feiedelem sege* 'Tribunitia potestas', 1555: *előttek iaro* (Bb. 3), 1555: *eleottek iaro* (LevT. 154), 1557: *elǫttǫk iaro* (i. m. 243), 1557: *eletewk jaro* (uo. 208), 1159: *elewttek jaro* (LevT. 316).

Eskü, származékai és szinonimái

a) Es 'jusjurandum, schwur': NySz. *Eskü* 'juramentum': Úsz.; SchlSzj. 512: *eses* 'iuratus', SoprSzj. 104: *turwenerte, eſſes* 'Sequester', GyöngySzt. 56: *Hamissan valo eskwes. megh Tagadas* 'Ab iuratio. Abnegatio', 1540: *es* 'juramentum' (RMNy. I. 263), 1550: *eskwt eſt thanolan* ['esküvel tanúsít'] (RMNy. II/b, 69).

b) Esküszik 'juro, ejuro, dejuro, schwören': NySz.; 1450 körül: *ēskǫt* 'juravit' (RMNy. I. 110), *èskéuéc* 'juravit' (i. m. 6.), *èskeǯnèc* 'jurant' (i. m. 138), *èskǫ* 'jurans' (i. m. 149), NémGl. 382: *eskwt meg* 'iuravit' 1513: *meg eſkǫweek* (RMNy. II. 53), 1540: *eskywtt wolt* (LevT. 10), 1542: *Eſkewek Iſtenre* (OLN. I, 303), 1542: *meg eskewtthek* (LevT. 17), 1542: *esgewtetet* ['esküdtetett'] (LevT. 16), 1546: *meg eskwt* (OLN. IV, 126), 1547: *meg mer eskeny* (LevT. 37), 1549: *eskwdnem* (i. m. 63), 1551: *esködtenek meg* (Jl. 22), 1551: *eskǫttenec*

meg (LevT. 91), 1552—53 körül: *feyenkent . . . meg Eſkÿttewnk* (RMNy. II/b, 98), 1557: *nagyon eskettetem* (LevT. 215), 1557: *kylemb kylemb hytre eskwtenek* (i. m. 215), 1557: *megh kellene Eſkennewnk* (RMNy. II/b, 123), 1559: *megi eskůttetenk az nemes embereket* (LevT. 302),1560: *hogÿ meg eſkugÿënekÿ* (RMNy. II/b, 162), 1561: *eſkwʒem* (i. m.171), 1561: *ezskůſsünk az szent Haromsagra* (i. m. III/b, 45), 1563: *meg mer eſkünnyÿ* (i. m. 177), a XV. sz. vége: *reÿaÿa eſkwtnek* (MNY. XLIX, 208), 1557: *Eſkewt wolnal azra* (RMNy. II/b. 122), 1559: *reaiok eskewenek* (LevT. 316), 1559: *reyaok eskewenek* (i. m. 343).

c) Esküdt 'juratus, der geschworen hat': NySz.; *Eskütt, eskütt polgár, eskütt bíró, polgár* stb. „Általában a falu vagy mezőváros esküdtjét, a helyi előljáróság (egyes oppidumokban már tanács) tagját jelenti . . . segíti a bírót a község ügyeinek intézésében, ők a bírótársak ítélkezése alkalmával is, az »esküdt bíró« szóalak innen ered" (Úsz. 1004). 1517: *eſkötok* ['esküdtök'] (RMNy. II/b, 15), 1549: *kaſſay eſkwt polgar* (i. m. 66), uo.: *eſkwt polgár*, 1550: *eſkwttheknek* (i. m. 68: kétszer), uo.: *eskwtthek*, 1555: *eskutteknek* (i. m. 133: sokszor előfordul!), *eſkwttekel* (i. m. 113, 348). 1555: *eſkwttekuel* (i. m. 112), uo.: *Eſküttek*, 1557: *eſkwttek* (i. m. 129; 1560: *uo.* 162), uo.: *eſkwt ember*, 1559: *warmegye . . . eskewtey* (LevT. 350), 1559: *eskwtteket kůldenek ků* (i. m. 347), 1559: *eſkwtty* (RMNy. II/b, 161), 1560: *Mÿnd ez eů eſkwttÿwel egetemben*(i. m. 162), 1563: *varmegeÿ eſkuttak* ['mint fogott bírák'] (i. m. 177).

Szinonimái: hit 1. 'fides, religio, glaube, treue', 2. *'juramentum'*: NySz.; *hitre fogad* [vö.: a *fogadás* negyedik jelentése a NySz. szerint: 'pactio, repromissio, stipulatio, *votum* stb. *fogadásból való*' 'votivus': uo: Ugyanakkor Murm. 2215: *Hwtus athya* 'Pater adaptius']. 1523: *hythemre fogattam volna* (RMNy. II/b, 18), 1529: *fogadůk hǫtǫnkre es tizteſſegǫnkre* (i. m. 22), 1548: *en hytemre* (LevT. 54), 1549: *hytemet mernem mondanom rola* (i. m. 63), 1550: *hÿtÿwel es ffogadaſſawal* (uo. 71), 1550: *Itere* [hitére] . . . *ffogatha* (RMNy. II/b. 69), 1552: *az en hitemert fogadom* (i. m. 97), 1554: *fogadok Ewnekÿ az en hytemre* (i. m. 106), 1526: *hythem sereth* [szerint] (LevT. 3.), 1542: *az en hytem zerynth* (i. m. 15), uo.: *az ew hythyre mongya.* 1546: *hyteztesse* (LevT. 34 [vö. *Hiteztet* 'facio adjurare, den eid ablegen lassen, beeidigen': NySz.]) *hiteszegett* 'perjurus' [vö.: *Az ő hitit megzegte ; hittůl szakattac* 'perjuri': NySz.]. 1539: *meg ʒeghetetlenwl* (RMNy. II/b, 33), 1540: *megÿ ʒeghetetlenwl ffogagywk megy thartany* (i. m. 38), 1550: *hÿthÿ ßegeth newet* (RMNy. II/b, 76), uo.: *hitemet meg nem akarom ʒegnÿe*, 1550: *fogadoth hÿthÿwel* (RMNy. II/b, 118), 1556: *hitÿnket . . . ketÿuk* (i. m. 119), 1557: *az mÿ hitwnk*

zerenth (i. m. 129), 1557: *az en hitemre fogadom* (LevT. 275), 1557: *nagj erws hjtre mongjak* (i. m. 270), 1557: *hytwnkre . . . felkertek* (i. m. 247), 1557: *az ew hyteket* (i. m. 215), 1557: *hytïnek megh zabadïtaſarwl* (RMNy. II/b, 122), *hïtïnek megh zabadwlaſaban* (uo.), 1557: *megh zabadïthanaïa hïtïth* (i. m. 123), *hïtïnek megh zabadwlaſa dolgaba* (uo.), 1557: *az the hïtednek meg zabadïtaſaban* (i. m. 122), 1558: *hït zerent* (i. m. 138. 1559-ben uo. 160), 1559: *byzon* ['igaz'] *hytemre* (LevT. 314), 1559: *az ew hitin, hitire* (i. m. 326), 1554: *hythewteketh benne hagyatok* (i. m. 321), 1560: *hitire fogatta* (RMNy. II/b, 165), 1561: *hït zerént meg kerdózűen* (i. m. III/b, 151), *hït zérïnth . . . wallaſa* (uo.), *hït zórïnt . . . meg kérdózténk* (i. m. 40), 1561: *hït fogadaſſa vagion* (i. m. 37), *mït hït nekewlis fogadoth* (uo.), 1562: *az en hitomre* (Bb. 11), de: *hitlevél* 'literae fidei publicae, freibrief: NySz.; 1518: *hyth leweleth* (LevT. 2), 1552: *hyth leuueleth* (LevT. 94), 1561: *hït leweled* (RMNy. III/b, 37, 38), 1565: *hytetekben leweletekben megh vagyonne jrwan* [hitleveletekben] (Bb. 14), *hites* 'fidus, juratus, der geschworen hat, treu, aufrichtig': NySz.; 1552: *Kiralnak lgűnk hyttessek* (i. m. 94), 1556: *hitǫs emborth* (i. m. 204), 1548: *meghiteztet* [vö.: *hiteltet, meg* ~ 'jurare facio, juramentum exigo, den eid ablegen lassen, beeidigen': NySz.]; 1548: *hiteztesd meg* (LevT. 53), *meghiszem* 'fidem adhibeo, trauen, vertrauen': NySz.; 1553: *engem . . . ezer foryntra hynnenek meg* (LevT. 123.). *vall* [vö. *tanu-vallás* 'testimonium, zeugenaussage': NySz.]. 1554: *wallom azt Iſtenre* (RMNy. II/b, 111).

Fél, peres fél. 1. 'contraversus, litigiosus, streitend, 2. pars litigans, prozessführender': NySz.; pars litigans'; TMSz.; 1559: *Melj fel* [fél] RMNy. II/b, 157), 1559: *mïnd az ket fel* (i. m. 153).

Felpénz [vö. *föl-pénz* 'usura, zins': NySz.; ma már ez az alakja nem él.] 1541: *fel pénz* (LevT. 13), 1555: *fel penzel* (RMNy. III/b, 10), *fel Penzt* (uo.), *fel penziwel* (uo.), 1564: *fele pïnſel* (i. m. 52). *fele pïnzel* (i. m. 53).

Foglal, lefoglal, elfoglal [vö.: *foglaló* '. . . occupator (praedii), besitzergreifer; *hatalmas foglaló* 'violens occupator', 'arrha, arrhabo, pfand, darangeld: NySz.; 'occupatio': TMsz.]; 1534: *foglaltatta(m) volna* (OLN. I, 143), 1546: *foglalta wolna* (i. m. IV, 115), 1546: *az jozagoth akarthak foglalny* (LevT. 33), 1553: *foglalt borokbol* (i. m. 119. kétszer), 1559: *elfoglallyak* (i. m. 329), 1562: *mïnden marhayath elpeczetelte* [le-~], *mynden marhayath elpeczetelte es foglalta volna* (RMNy. III/b, 47). 1562: *az en kwpaïmath az ótót marhayaval egïetemben elpeczetelte es foglalta volna* (uo.).

Fráng [frang, frangh 'jogszabály, jogszokás, valamilyen alkalmi rendelkezés, tilalom, a parancs megszegőire kiszabott bírság, büntetés'. Eredeti jelentés: 'a békebontás, rendzavarás büntetésére a földesúr által kitűzött különleges bírság': Úsz. 1008. Kihalt jogi műszó.] 1546: *frangot fzegeth* (OLN. I, 125).

Frigy, szer, szerez, szerzés, szerződés [szemantikai együvétartozásuk miatt egy helyen tárgyalom.]

a) Frigy 1. 'induciae, waffenstillstand', 2. 'foedus, pactum, bündnis, bund, vertrag': NySz.; 1531: *frig* (OLN. I, 134), 1531: *frïghal* (i. m. 133), *frïgbe* (uo.), 1547: *frig lewelet* (i. m. 98), 1549: *frygtartashoz* (LevT. 64), 1549: *az friget . . . meghwetetthe* (i. m. 60), *friget thartany* (uo.), 1549: *frygben* (i. m. 57.), *az frygnek zerzee* [szerzője] (uo.), 1552: *megi tartya az friget* (i. m. 105), 1554: *a frigiet erǫssen meg tarcyak* (Bb. 2), *hat holnapi frignek* (uo.), *ada hat holnapig walo frigyot* (uo.). 1557: *friget . . . zerzenek* [a korban eléggé megszokott tautológia] (LevT. 233), 1557: *frigett . . . zerzettek wolna . . . az tǫrǫkel* (i. m. 232), 1557: *tegien . . . friget Nemet orszagal* (i. m. 232), 1559: *frygy fel nem bomol* (LevT. 335), 1559: *frygtartas* (i. m. 334), *meg tarchjok az frygyet* (uo.), 1562: *frignek femïj mogiat* (RMNy. III/b, 175), 1565: *illyen erǫss frygh veteskor* ['szegés'] (Bb. 14), 1565: *az frygh bomlassayérth* ['szerz. szegés'] (i. m. 13). *kǫzyǫttǫk valo frigkor* ['szerz. kötés'] (uo.).

b) szer 1. 'ordo, series': NySz.; [a szerződés etimonja] 2. 'sor, sorrend, olyan kötelezettségnél, ami a falu egész lakosságán sorban végig megy, annak beosztása': Úsz. 1043. A XV. sz. II. fele: *serrel wagyon* 'ordinata est' (Nyeml. 134—35), NémGl. 42: *anazentheghaz zerzese* 'decretum', *szerjárás* 'a sorrend szerint teljesítendő kötelesség rákerülése valakire' (Úsz. 1043). 1559: *elyen rendelesth es zeryarasth* (LevT. 309), *zerjarasban* (uo.).

c) Szerez 'instituo, constituo, ordino, decerno, praecipio, mando, bestimmen, anordnen, verordnen, beschliessen': NySz.; SzalkGl. 158: *serze* 'Instituit', uo. 127: *serezwen*, 1531: *megh Serzeth dolgokath* (RMNy. II/b, 28), 1539: *walamïj zerzendew lezen* (i. m. 33), 1540: *zereznek* (LevT. 10), 1554: *Ezeketh . . . elewth zerzettek meg* (RMNy. II/b, 106), 1556: *bekesegeǫth zeǫreǫzzewnk* 'békekötés' (Bb. 8).

d) Szerzés 'constitutio, statutum, institutum, mandatum, verordnung, beschluss, befehl, pactum, conventio, vertrag': NySz.; 1540 körül: *zerzes* (RMNy. I, 273), 1529: *tǫtǫnk ilien zerzeſt* (i. m. II/b, 22), *megi irot zerzeſt* (i. m. 22—23), 1539: *nem zall walamïj zerzeſekre* (i. m. 32—33, 37-en is), 1540: *zewrzeſben* (i. m. III/b, 3), *valamïj zerzendw lezen* (LevT. II/b, 37), 1543: *e zerzes alath* (i. m. 57),

1546: *szerzes szerent jaryakel benne* (LN. IV, 113), 1546: *az szerzes szerint* (LevT. 34), 1550: *zerzeskeppen el vegezthe vona vele* (RMNy. II/b. 71), 1552: *egieb zerzeſt Tennek* (i. m. 89), 1556: *ez βerβies* (i. m. 120), 1560: *zerzesenek* (LevT. 388).

e) Szerződés [vö. *szerződés, megszerződés* 'conductio, conventio, pactio, contractus, vertrag, vergleich: NySz.]; 1540: *zerzêdeſſem* (RMNy. III/b, 2.), 1542: *mek zerzedny welek* (LevT. 15), *zerzednek welek* (uo.), 1543: *ew kezettek ÿgen ſerzewthenek meg* (OLN. II. 65), 1546: *meg kelleth zerzednem* (LevT. 32—33), 1546: *megh eghmaſt zerzewdenek* (OLN. IV, 125), 1552: *megh zerzewgyek* (LevT. 102), 1552: *nem akarok zewrzewdnewn, ſem Wegeznewm* (RMNy. II/b, 90), 1555: *kÿwel en megh zerzötem vala* (i. m. 116), 1556: *ha megy nem szeǫrzeǫdyk* (Bb. 7, 8), 1561: *zerzedeſe . . . vagion* (RMNy. III/b, 37), 1557: *Mynemÿw zertartaſſok* ['szerződésük'] *wagyon a Pofonÿ kaptolonnal* (i. m. II/b, 131).

A szó különféle alak- és jelentésváltozataival a korai magánjog, polgári jog [jus privatum civile] fejlett voltáról tanúskodik. (Vö. a HK.-ben, annak első fordításában milyen nagy teret foglalnak el a kötések, szerzések, szerződések stb.).

Gondviselő [vö. *procurator* 'ügyvéd, ügyész, ügyvédlő, ügyvédő, gondviselő, képviselő, pervédő, szószóló, prókátor': TMSz.]; NémGl. 23: *procuratorsagrol* [!] 'de advocatione', GyöngySzt. 274: *Oltalmaszó: otalom attya: Thóruenj teűő procator, dolgos munkás* 'Actor: defensor: patronus: causidicus: adűocatus: factor', uo. 184: *Zoszolas: prokatorsagh: vel el Vennye dolgath mas szekre* 'Accio, cis: cieo vel cio componitur cŭm ad et dicitur accieo appellare, adűocare', uo. 532: *szóó szólók: prokatorok* 'Aduocati: dicuntur; qui alteri adsunt incausa'. (Vö.: uo. 31: *Sosoloy* 'Aduocati), 1557: *gongia wyseleoyek* (LevT. 240).

Hagy 'relinquo, hinterlassen': NySz. *[hagyaték]; hagiok* [örökül] (RMNy. II/b, 66, 67: négyszer).

Hamisall [vö. *hamisoll* 'refuto, confuto, pro falso habeo, vitupero': NySz.] 1559: *miuel hamissallya* (LevT. 342).

Hatalom, erőhatalom, erő, hatalmas, hatalmasság, erőhatalmasság, hatalmasodik, hatalmaskodás 'violentia, gewaltsamkeit, gewalt; vis; violentus, gewaltig; dominor, vim facio, tyrannidem exerceo, beherschen[!], gewalt haben, tyrannisiren [!]; dominatus, vis, tyrannis, herrschaft, gewalt, tyrannei': NySz. (A korszakban egyik legtöbb gondot, jogi problémát jelentő műszó!). KönSzj.119: *Hatalmas* 'Potens', NémGl. 217: *hatal-[mat] tewe angelok* 'quorum officium est

facere potestatem', 1544: *hatalmassagaval* LevT. 26), 1549: *nagÿſagod Ne hattalmaskodgÿek En reÿtam* (RMNy. III/b, 8), 1551: *hatalom* (LevT. 84), 1551: *illen hatalmath mywelth* (i. m. 83—84), 1551: *hatalmakkal byryak es elyk* (i. m. 80), 1555: *tartotta wolth wygmĭth hatalmaſt* (RMNy. II/b, 112), 1558: *hatalmammal birnam* (LevT. 300), 1558: *hatalmassŭl birta* (i. m. 300), 1559: *hatalmat miveltek raitam* (i. m. 302), 1560: *hatalmaſolÿ elte az eröket* [örökséget] *es hatalmaſul tartotta* (RMNy. II/b, 163), 1562: *hatalmaſwl el ffogta* (i.m. III/b, 46), 1562: *hatalmafagot mÿweltek* (i. m. II/b, 174), 1549: *Ne wÿgÿe . . . El . . . Erwwel* (i. m. III/b, 8), 1550: *el akarta. . . erree hatalomal venny* (LevT. 89), 1557: *erőwel* (i. m. 267), 1557: *erewel akaria foglalnj* (i. m. 235).

Határt jár, határjárás [vö. *Határt kijárok, kimérek, határozok* 'metor': NySz.]; 1527 körül: *hatarjarason* (LevT. 4), 1558: *az tartoman el yarasra* ['határjárás'] (i. m. 300), 1559: *hatart . . . meg iarni* (i. m. 302), *tellyes hatarat megi iarvan* (uo.), *[határjárt levelek* 'preambulatiora, literae metales, gränzschrift': NySz.] 1559: *hatar iart levelekkel* (i. m. 302). 1558: *hatar jart levelekkel* (LevT. 300).

Idéz 'arcesso, cito, berufen, citiren, hinzuberufen, vor gericht fordern': NySz.; 1540: *jdeztek volna zekben* ['törvényszékre'] (RMNy. II/b, 36), 1555: *sent sekre Ideztek benukot* (i. m. III/b, 12). *Ideztek* (uo.).

Igazat szolgáltat, igazat tesz [vö.: *igazságszolgáltatás* 'administratio justitiae, rechtspflege': NySz.]; 1552: *zolgaltaſſon Igazat* (RMNy. II/b, 91), 1560: *Igazat akaronk felolo zolgaltatnÿ* (i. m. III/b, 35), 1543: *ÿgazat ten(n)ek* (OLN. II, 65), 1551: *igazat tehesen felole* (RMNy. II/b, 83), 1552: *igazat teſen . . . felwl* (i. m. 94. kétszer), 1558: *teteſſen igazatz nekÿ* (i. m. III/b, 21), 1561: *tetheſsen Igazath* (i. m. 43).

Iktat, beiktat 'introduo, adscisco, perduco, deduco; introductio, immissio; gelangen lassen, einführen, leiten, annehmen, anmassen, einsetzen': NySz.; 1557: *iktattwk . . . az iozagban* (RMNy. II/b, 129. kétszer), *az iktaſnak* [iktatásnak] *hagÿataſſaban* (uo.), 1557: *beleyktaſſwk* (i. m. 128), *iktataſban* (uo.), 1557: *ithatas* [iktatás] (LevT. 226), 1558: *kynek ytassa* [iktatása] *meg lett* (i. m. 299), *mond ellene az iktatasnak* (uo.), 1558: *iktatáshoz* (i. m. 300), 1558: *hamis iktatásval* (KárN. 168.).

Ítél, ítélet, 'judico, damno, arbitror, censeo; judicium, sententia': NySz.; NémGl. 277: *itiletre* 'iudicio', Murm. 2761: *Istennek*

iteleeti 'Judicium dei', GyöngySzt. 354: *rea Itylŏm : el yűldóm : rea valasztom* 'Adiudico: destino: deputo', uo. 4381: *ytelni az ytelt dolgot kj mondanj* 'censere: iudicare: sententiam proferre', uo. 3515: *szent hely, Szenth Zeek: kybe egyhazj dolgok Iteltetnek* 'Calabra: dicebatur curia, vbi tamen racio sacrorum gerebantur', uo. 177: *feÿjedelme iteletizerint* 'iudicio sui prelati', uo. 3443: *as Itiletnek helye* 'Cades locus uel fons ubi erit iudicium', uo. 4366: *az kik az iteleo mestereknek eleotte alanak. yelen vadnak.* 'Censuales: qui censoribus assistunt', uo. 4368: *Iteleo mestersegnek meltosaga* 'Censura: censoris dignitas sicut a pretore pretura' [vö.: uo. 4361: *erkeolchirel megh feddeo mester* 'censor qui censuram gerit: de moris moribus'], 1513: *hamiſſan ýtelteteel* (RMNy. II: 11), 1513: *hamos ýteletert* (i. m. 33), *hamos ýteletwl* (uo.), 1513: *hamýs ýteeleeſǫkǫn* (i. m. 43), *ýtelný* (i. m. 45), *ýteeletǫn* (i. m. 47), *ǫ ýteeletýth* (i. m. 57), *ýteletǫth* (i. m. 63), *ýtheelethbe* (i. m. 64), *Iteeletǫt teezǫn* (i. m. 54), *ýteelwen* (i. m. 32). (Megvan a kódexirodalom *ítélet* szavai között az *utolsó ítélet* szinonimája is: 1513: *ǫ haragýjanak napýn* 'dies irae = judicium extremum': RMNy. II, 53). 1546: *wram itelethynek* (LevT. 33), 1557: *ithelek* (i. m. 249), 1558: *ithjlethi raytha* (i. m. 282), *itélt* [ítélet] *levél* 'literae sententionales': NySz.; 1557: *az ýthelt leweleth kÿ aggÿa* (RMNy. II/b, 20).

Képe, képebeli 'képviselő, helyettes, vicarius, stellvertreter, repräsentant: NySz.; 1540: *az magyar Vrak kepeben* (RMNy. III/b, 2), 1543: *Werbeuchy Imre kepeben* (LevT. 23), 1543: *Gabriel kepebe* [képébe] (i. m. 21), 1550: *Iwannak kepebe* (RMNy. II/b, 72), 1552: *kyral keppae* [képe] (LevT. 96), 1552: *en kepembben* (RMNy. II/b, 94), 1552—53 körül: *ew fewlſege kepeben* (i. m. 100), még: 1553, 1559, 1562: *kepeben* ~ *kepebe* (RMNy. II/b, 103, 152, 161, 173), 1563: *Chjazar Ew felſege kÿpÿbe* (RMNy. III/b, 50), 1558: *en kepemben* (i. m. II/b, 144), 1561: *egez varaſul kepeüňbe* (i. m. III/b, 43), 1550: *az Iwan kepe Belÿ embernek* (i. m. II/b, 74), 1551: *a Nagyságod képebeli ember* (Jl. 11), 1551: *az nagysagod kepebely ember* (LevT. 91), 1557: *kepebelÿ ember* (RMNy. II/b, 129), 1558: *az en kepembelÿ Emberem* (i. m. 144).

Keres, keresés, kereset 'arcesso, belangen; requisitio, aquisitio, conquisitio, aneignung': NySz.; 1554: *kereſſheſſen en Raytam* (RMNy. II/b, 106), 1558: *kyn keresny* (LevT. 280), 1559: *az keresethen Maragion, keretet* [keresetét] (i. m. 314), 1560: *kereſethy* (RMNy. II/b, 168), 1562: *meg keresem zemelÿem zerÿnth* (i. m. III/b, 48), 1553: *myndenben the Nagydat megh lelywk* (Bb. 1), 1558: *lellÿe meg az warmegÿet rola* (RMNy. II/b, 141).

Kezes, kezesség 'vas, praes, fidejussor, obses, responsor; fidejussio, vadimonium, interventio, sponsio': NySz.; 1546: *kezeſsek* (OlN. IV, 94), 1546: *kezdeſth* [kezest] (i. m. 126), 1550: *legy kezes ertem* (RMNy. II/b, 72), *az ew kezeſewel egetęmbe* (i. m. 73), *ekezeſt* (uo.), *kezes* (uo. kétszer), 1551: *kezesth* (LevT. 78), 1552—53 körül: *kezes leżen . . . erette* (i. m. 99), 1555: *kezeſſek* (i. m. 112. többször), 1557: *sem kezesth nem weth* (LevT. 223), *az kezesek dolgath* (uo.), 1559: *kezesse* (LevT. 320), 1555: *felel* 'spondeo, fide, jubeo': *mind feÿejÿg felele* (RMNy. II/b, 113), 1561: *mj érettünk feleltenek* (i. m. II/b, 45), 1546: *Akezdeſſeget* [kezességet] (OLN. IV, 126), 1546: *kezeſſegre* (i. m. 95), 1550: *az Bÿrak keezeſſegere* (RMNy. II/b, 76), *ke : kezeſſegere* (uo.), 1550: *kezeſſege felěl* (i. m. 73), 1555: *wewttek wolth kezeſſegen* (i. m. 112), 1555: *kezeseghere bochatom* (i. m. III/b, 13), 1561: *mi irettünk az Keseſſeget Tarttÿa* (i. m. 45), 1561: *az ew kezeſsegekre kÿ wetek* (i. m. 46), 1559: *az kezessegeth megh wettek en raytam* (LevT. 320), 1550: *akezeſſeget le Tőtte* (RMNy. II/b, 6, 73), *akezeſegĕt le tőtte es kÿ menekědĕth akezeſegbĕl* (uo. és a 74-en is), *akezeſſeget vgÿ tǫtte le* (uo.), *βabadult meg . . . az ew kezeſſegebŏl* (uo.), *βabadÿta a kezeſſegbĕl* (uo. 74), 1561: *az keseſsegtül megh szabadittÿwk* (i. m. III/b, 45), 1550: *akezeſegĕt en veβem rolad* (RMNy. II/b, 72), 1557: *ewket elbochatom kezessegem* [kezességen] (LevT. 215), *kezeslevél* 'literae fidejussoriae, bürgschaftsbrief': NySz.; *kezes | lewelet agyanak* (OLN. IV, 95).

Köt [és derivátumai] 'obligo, verpflichten, verpfänden': NySz.: 1543: *magunkat kethetnek* (LevT. 21—22), 1548: *hytwnkre . . . kewtettek magunkat* (LevT. 48), 1560: *wallom es kewthem az en feleſegeomnek zÿkzoth* (RMNy. II/b, 167), 1561: *mindeneket ketünk* (RMNy. III/b, 45), *kötés, kötél, kötelem* 'obligatio, conditio, gebundenheit, verpflichtung, bedingung': NySz.; 1561: *Illyen keteſtt Thezwnk* (RMNy. III/b, 46), 1551: *koetelet* (i. m. II/b, 83) 1555: *magokat Illÿen kŭtelben hoztak* (i. m. 115), 1559: *minemö kötel volt közöttŭnk* (LevT. 302), *kötel zerent* (uo.). 1562: *keotelet thÿkßegtetek* [ti szegtétek] *megh* (LevT. 22), 1546: *az en kewthelemnek eleget thehessek* (LevT. 33), *az en kewtelem zerenth* (uo.), *kötelez* 'obligo, verbinden, verpflichten': NySz.; 1548: *kǫtelezzen . . . engemet* (LevT. 52), 1561: *kÿwel* [ti.: hitlevéllel] *keotelezted magadat* (RMNy. III/b, 37), *kÿre wolt koetelezese* (i. m. 38), *kötéllevél, kötéslevél* 'literae obligatoriae': NySz; ['Obligatoriales Litterae': Nyr. XXX, 426]; 1545: *kewtel leuelet* (RMNy. II/b, 60), 1548: *kewtel leweleth* (LevT. 48. kétszer), 1554: *az kötes leveleket* (RMNy. II/b, 107), 1558: *kótes leuelet* (i. m. 148), *ketes lewelet* (uo.), 1559: *magamrol kŏtel leweleth adnom* (LevT. 303).

Maraszt, marasztal 'mulcto, damno, verurteilen' NySz.; 1550: *Ket βaz forÿnton maraβtottak vona* (RMNy. II/b, 73), 1557: *feyenken akar marazthany* (LevT. 236).

Menedék 'apocha, quietantia, quittung, empfangsbestätigung': NySz.; 1518—24 között: *Adok menedeketh* (RMNy. II/b, 16), 1531: *menedeketh adok* (i. m. 28), 1546: *kÿrewl attam menedeket* (i. m. III/b, 5), 1547: *menedeketh ennekem nem adand* (LevT. 41), 1553: *menedekemet* (LevT. 114), 1555: *kÿnek Byzzonſagara es menedekere* (RMNy. II/b, 118), *menedéklevél* 'quietantia, expeditoriae, apocha, quittung': NySz.; 1545: *menedek leuelet* (RMNy. II/b, 60, 1559-ben is: i. m. 155), 1559: *menedek leweleketis* (LevT. 352), 1559: *menthsegh lewelet* (i. m. 322), 1556: *attam menedekwl azen lewelemet* (RMNy. II/b, 121), 1559: *Adom ez en leuelemet derek menedekÿl* (i. m. 155), 1559: *lewelunket . . . menedekůl zamadas korra meg tharcziad* (LevT. 353), 1560: *lewelwnket . . . tarch megh menedekől* (i. m. 384).

Országgyűlés[110] 1560: *orzag gÿleſben wolth* (RMNy. II/b, 168), 1564: *Poſonÿ gÿewles* [országgyűlés] (i. m. 181), *Poſonÿ gÿewlesbe* (i. m. 182), 1565: *valamit az ország* [országgyűlés] *elvégezött* (Jl. 35).

Osztály 'diviso, teilung, erbteilung': NySz.; [kihalt jogi műszó] 1530: *ky kewlem* [külön] *ossthalba* [osztályban] *wolth welem* (LevT. 6), 1531: *azoſtaſba jwthotth wolth* (RMNy. II/b, 28), 1543: *ne elneek ozthalba* (OLN. III, 69. kétszer), 1546: *az Jozagnak oztaſara* (RMNy. II/b, 61), *osztályos* 'divisionalis, condivisionalis, condivident, miterbe': NySz.; 1557: *kegyelmeddel osztalyos volnék* (LevT. 219), 1562: *oztalios attÿamfÿa* (RMNy. III/b, 47).

Örök, örökség 'hereditarius, possessio, erblich innhabendes gut, besitz; hereditas, heredium, patrimonium, erbschaft': NySz.; NémGl. 378: *. . . ereksegnek* '. . . partem', uo. 379: *hereksegbe* 'ad hereditatem', Murm. 2217: *őrőkős* 'Heres', GyöngySzt. 501: *Attyatol : ósyteól: maradoth orokseghnek kyűle Jeótt Jószagh* 'Adűenticia bona: qua'non ex recta successione: puta patris et aŭj: sed ex legatis: aut aliter causo aliquo', uo. 1059: *óröksęgh : Sayatt marha* 'Allodium: heredites: proprietes', 1540 körül: *ǫrǫkǫd* (RMNy. I, 271), 1560: *fenkÿe nem az eörök* (i. m. II/b, 163), *eorökeot* (i. m. 162), 1450 körül: *ǫrǫklèt* (i. m. I, 271), 1513: *ǫrǫkſeegeth bÿrnÿa* (RMNy. II, 64), 1545: *öröksegemet* (LevT. 28), 1546: *ereksegem* (i. m. 33), 1550: *enny ůrőgsegh vtan* (i. m. 68), 1551: *rétörökséget* (Jl. 22), 1552—53 körül: *Ewrewkſegnek* (RMNy. II/b, 101), *Ewrewkſege* (i. m. 99), 1554: *mynden Ereksegeketh* (i. m. 106), *erekſegeth* (uo.), 1555: *orokseg* (i. m. III/b, 12), 1557: *ewrewkſégem* (i. m. 125), 1558: *öröksegemet* (LevT. 300), 1556: *mÿ Reank ȝallott es Maradot, Jozaghokat* RMNy. II/b, 121).

Panasz, panaszol 'querimonia, querela, klage; exprobo, incuso conqueror, sich beklagen, sich beschweren': NySz.; 1534: *meltatlan panazzokat* (OLN. I, 143), 1556: *vigire menne az panaznak* (LevT. 183), 1557: *panazt tet* (i. m. 215), 1558: *hamis panazal* (i. m. 279), 1558: *myltatlan panazokat* (i. m. 282), 1558: *meltatlan panaz ; effele panazolkodas nak : ne agion helt* (i. m. 300), 1559: *panazbolÿ* (RMNy. II/b, 152), 1559: *panaſaban Be atta* (i. m. III/b, 32), 1560: *panazlotak* (i. m, II,b, 168), 1560: *panazzat* (i. m. III/b, 35), 1563: *az tÿ keȝ : panazza* (i. m. 51), *az tÿ panazotok ȝerÿnth* (i. m. 50).

Pecsét, pecsétküldés 'sigillum, signaculum, siegel': NySz. („fontosabb parancsot, tilalmat az uraság és tisztjei [rendesen az udvarbíró] pecsét alatt adnak ki: pecsétjüknek a korábbi évszázadok szokásához hasonló módon való elküldésével . . .": ÚSz. 1032); 1515: *pechÿeteſ lewelemet* (RMNy. II/b, 12), 1529: *pechetonk alavalo Levelet* (i. m. 23), 1560: *pechetemet kiltem* (LevT. 370), 1561: *hamis Pĕcÿtnek mondotta* (RMNy. III/b, 42).

Per, pör 'lis, zank, hader': NySz. Szinonimái és derivátumai: BesztSzj. 180: *per* 'lis', SchlSzj. 664: *per* 'lis', NémGl. 23: *perwisele* 'causidicus', uo. 139: *perelny* 'iudicio contendere', uo. 141: *keges per* 'pia lis', GyöngySzt. 1214: *perelnek : haboroghnak : versenkódnek* 'Simo et crito vicini nostrj: hic ambigant de finibus', uo. 4230: (szinonimákként) *perleny : patwarkodny* 'Causare' (vö: A NémGl. már külön szótározza 280: *patuarkodokerth* 'pro calumniatoribus', másutt a GyöngySzt. is 3590: *patwarkodas : garaszdalkodas : hamis vadolas : hamis bŭntetes* 'Calumnia: accusatio falsa: crimen falso obiectum: callidites: et vexacio alicuius', uo. 3591: *patwaros, kesergeteo : Bwsytto* 'Calumniosus: qui calumniam inferre solet', uo. 3593: *patwarkodo: ember bwsytho* 'Calumniator', qui calumniam facit', uo. 3577: *Patwarkodny : megh bantani : hamissan wadolny* 'Calumniarj: Causarj prapedire: accusare falso', uo. 3929: *Bozzonto : patwarkodo : atkozodo* 'Carinator: conuiciator et maledicus', uo. 4209: *pór viselo : patuarko[dó]* 'Causarius: litis amator', uo. 4218: *Tórwenykódóm : patŭarkodom : Valakinek*

[110] Vö. az Úr-ország c. fejezetben az *ország* rendivé válásával kapcsolatban mondottakkal!

wgyeth forgatom : mondom 'Causificor: causam dico'). GyöngySzt. 4211: (a *törvény* és a *per* szinonimákként) *Töruenybe : pörbe forgók* 'Causidici dicuntur: qui in causis iudicijsque versan[tur], uo. 4210: *ůghnek : pórnek : vel : egyebnek oka* 'Causatiuus: a: üm: quod est causa vt aliquid fiat', 1518—24 között: *pernel kewl* [per nélkül] (RMNy. II/b, 17), *pernelkewl* (uo.), 1523: *per* (i. m. 18), 1531: *per nelkÿl* (i. m. 28), 1546: *pewr : thamagyon* (LevT. 34, 1552. uo. 102), 1557: *pernek weztese alatt* (i. m. 255), 1560: *perfoltha dolgoth* ['perfolyta v. perfoltja'? vö. 'per motska, törvény motska': NySz.] (LevT. 388); *patvar* 'calumnia, cavillum, schmach, spott': NySz.; 1450 körül: *patuar* (RMNy. I, 272), 1555: *benne pathwart femit nem kerefwen* (RMNy. II/b, 115), *megpatuaroztanac ferfiat* 'calumniabantur virum' (uo.); *per-patvar* 'lis. litigium, contentio, streit, zank': NySz.; 1553: *mÿnden per patwar nekewl* (RMNy. II/b, 103), 1559: *peor pattwar le zallyon Es femmÿre legen* (i. m. 157), 1560: *per patwar nelkůl* (i. m. 163, 164), *perel* 'litigo, controversor, zanken, prozess führen': NySz.; 1531: *perlek* (RMNy. II/b, 28), *nem perlÿk* (uo.). *perlenem* (uo., 1546: *Nem Akar perlenÿe* (OLN. 128. kétszer), 1548: *perelnie* (LevT. 51), *perleneye benne* (uo.); *peres, pörös* 'controversus, litigiosus, streitend': NySz.; 1546: *peres* (LevT. 32, 1559 is: RMNy. II/b, 153), 1550: *Az en pěrěſěm* (RMNy. II/b, 72), *Pěrěſe* (i. m. 73), *pěrěſe* (uo.), *az ew pěrěſe* (uo.), 1559: *pereſſeket* (i. m. 161), *felperes, fölpörös* 'actor, kläger': NySz.; 1517: *föl pöröſöknek* (RMNy. II/b, 15).

Polgár 'civis, bürger': NySz.; 1550: *polgar tarſa* (RMNy. II/b, 72), 1557: *varas feel* 'polgár' (RMNy. II/b, 124—25. kétszer), *varas feelsegnek* (uo.), 1562: *Waras eggÿk* 'ua.' (i. m. III/b, 47).

Prókátor [l. még *gondviselő* c. a.] 'causidivus, formularius, rabula, patronus, advocatus, procurator': NySz.; 1550: *prókátor* (KárN. 147). 1558: *prókátorságairt* (i. m. 165).

Szembeszól 'szembesit': 1560: *zemben zolnak feleole* (LevT. 388).

Tábla 'tabula, judices, judicium, gerichtstafel': NySz.; 1555: *hog az tablara bocsassak* (RMNy. III/b, 12).

Tagad 'infitior, diffeteor, nego': NySz.; *ewmaga sem thagadja* (LevT. 270), 1560: *tagad* (i. m. 381).

Tanács a) 'concilium, senatus, gerusia': NySz.; Murm. 2309: *Stanacz* 'Consulatus', uo. 2313: *Tanacz* 'Senatus', uo. 2312: *Tanacz tarto* 'Senator', uo. 2315: *Tanacz haz* 'Praetorium', GyöngySzt. 2558:

Thanacz hasz 'Augustale [!] domus: in qua habitat magistratus' [vö. még uo. 3827: *Thanacz haz* 'Capitularium', uo. 2511: *Thorweny hely : Tanach hasz : Szęk hely* 'Auditorium: Vbi consilia et responsa audiuntur'], uo. 2206: *taars as tanachban :* 'Asecreto uel a secretis: qui est socius secretorum: ut consiliarius', uo. 3825: *Thanachba valo : vel : gywleko(zet)ben valo* 'Capitularis: Consistorialis', uo. 1677: *Tytkos : Than(a)chos* 'Apochrysarius: secretarius: Consiliarius', uo. 2640: *Tytkos tanachos* 'Auricularium: a secreto, secretarium consiliarium', 1553: *mÿnd az Egęz tanacſwal* (RMNy. II/b, 102), 1544: *az kęgmed tanacziual* ['városi tanács'] *egietemben* (i. m. 54), 1557: *thanachnak* (i. m. 136—37 és még sok helyen egyszerű és összetett alakban); *b)* 'consiliarius': NySz.; 1517: *nemöſ tanach uraim* (RMNy. 2/b, 15), 1555: *tanach Vraimnak* (RMNy. III/b, 9), 1557: *az tanaczbelÿ vraimnak* (i. m. II/b, 138, kétszer), 1558: *egęz thanacz vraÿnak* (i. m. III/b, 24), 1540: *few tanacsa* ['primus consiliarius: NySz.].

Tanú, tanúság a) 'testis, zeuge; testimonium, zeugnis': NySz. NémGl. 207: *tanosagoth* 'testimonium, uo. 62: *tegy tanosagoth hozyam* 'testimonium perhibe', GyöngySzt. 1564: *Byro elybe allat(hok) Thanowl* 'Antestor: ante Jůdicem statůo', uo. 1565: *Ellene tanullok : Byszonytor[-k] a tórwenybe* 'Antestor: contra testarj', uo. 1566: *Byr(o) eleybe allathny : vel Thanůkkal byszon(y)tany az byrak előtt* 'antestarj: primus testarj: vel: teste vtj ante Jůdices', uo. 338: *tanubizonsagtetel* 'testificatio in iudicio', uo. 309: *hamos tanosagtetel* 'falsi testimonij, uo. 116: *tanoknak miatha* 'per testes', 1513: *tano* (RMNy. II, 8), *hamis tanok* (i. m. II, 11), 1560: *hat tano* (i. m. II/b, 163), *hw tanoÿnak walaſokat* (i. m. 160), 1561: *tewe az vallaſt* ['tanúvallomás'] (i. m. III/b, 41), *vallaſt tewén* (uo.) 1563: *az Tanuknak vallaſÿth* (uo. II/b, 177). 1547: *tanossagal* (i. m. 42), 1548: *ara tannossagom nych* (i. m. 49), 1550: *thanoſagh be kelven*, (RMNy. II/b, 69), 1550: *thanoſakokoth* (i. m. 69), *byro thanoſaka* (uo.), *thanoſak ezt tanolna* (uo.), 1553: *tanosagom* (LevT. 114), 1555: *thanwsagom* (i. m. 158), 1557: *thanwſagok* (RMNy. II/b, 133), *tanuſagal* (uo.) [l. még: *bizony-ság* c. a.] *b)* 'consilium, praeceptio, sat':)NySz. (Sok adat van rá, mivel azonban ezek a jogi terminológia szempontjából nem fontosak, nem közlöm.)

Megtartoztat [vö. *valakit fogsággal megtartóztatni* 'cohibere carcere': NySz.]. 1550: *tarhoztaſſa megh es mynden marhaÿat* [tehát: 'lefoglal' is !] (RMNy. II/b, 62), 1557: *meg tharthozthatham* (LevT. 217), 1557: *wtet megtartoztak volna* (i. m. 213).

Tiszt, tiszttartó 'officium, munia, functio; magistratus, honos; munere fungens, officialis': NySz.; Murm. 2305: *Varas tistő* 'Aedilitas', GyöngySzt. 548: *egyhaszy męltosag(h) Tysztt* 'Aedilitas': ipsa dignitas', uo. 550: *egyhaszy tyssztt : sicut plebanossagh : oltarmester(segh)* 'Aedilicium: a: um: vt comicia: nomen posse', uo. 551: *egyhaszy męltosaghtysztelkődeő* 'Aedilicius: ij: qui edilitate functus est', GyöngySzt. 1483: *Esztendőnkęnt walo tyszth* 'annűarius: officia annűaria, uo. 1492: *Egy esztendő allatt walo tyszt : gondwyseles* 'Annuus: ua: üm: quod Vnius anni spacio [!] continetur', uo. 2021: *feyedelemseegh tyzth* 'Aristocracia: optimatum principatus', 1539: *aatthija* [adja] *magath walamij thijztbe* (RMNy. II/b, 33. 1540: 38), *thijzteeth le tenneije* (uo.), *az ew thijzteketh . . . le theezijk* (uo.), 1540: *thijztet le tennijeé* (i. m. 38), *az ew thijzteket . . . le thijzik* (uo.), 1557: *te tiztedben* (i. m. 137, 138), 1558: *ifpanfagnak tijzthijthijwl* (i. m. 140—41), 1558: *az En tijztem zewrijnth* (i. m. 141), 1556: *bwday tyzteoth* ['basaság'] (Bb. 6), a XV. század eleje: *tyztwl mynd el oztad* ['rábízta az illető ország kormányzását. vö. „*Az országot adá tisztül egy ősinek*", „*Királné asszon Warkoch Tamásnak adá Váradot tisztül*" : NySz.] (RMNy. II/b, 6; l. még NyEml. 223, 225, NyEmlt. II, 242), 1549: *tyztwl . . . Pecset atta* (LevT. 57), 1550: *tijztartok* (RMNy. II/b, 69), 1550: *tijztartoya* (i. m. 79), 1553: *fe tyztharthoianak* (LevT. 122), 1557: *Thyftharthóknak* (RMNy. III/b, 18), 1560: *mijnden tyßtartoijwal* (i. m. II/b, 164), 1562: *Budanak tizt tartoia* (Bb. 11), 1556: *tyztartosagoth* (i. m. 7).

Tudomány, tudománytétel 'testimonium, confessio, zeugnis'; *tudományt teszek* 'protestor': NySz.; 1531: *Tezek Tudomanth* (OLN. I, 136), 1550: *tudomanth tęth* (RMNy. II/b, 73), 1555: *tudomāth thewn* (i. m. 113), 1558: *tudomant tegijetek* (i. m. 147), 1561: *kyrél* ['amiről'] *tudomantis tet* (i. m. III/b, 42); *köztudomány* 'testis oculatus, inquisitio, untersuchung': NySz.; 1558: *köz tűdomannyal* (LevT. 300).

Tulajdon 'peculium, proprium, eigentum': NySz.; 1513: *twlaydon* (RMNy. II, 65), 1550: *tulajdonit* 'approprio, sich zueignen': NySz.; 1550: *maganak thwlaydonettotta* (LevT. 88).

Vádol, vádolás 'accuso, contriminor, incuso, arcesso, anklagen, beschuldigen; accusatio, incusatio, delatio, anklage': NySz.; 1450 körül: *megvadolac* (RMNy. I, 275), NémGl. 16: *jol megvadolasa* 'legitima accusatio', GyöngySzt. 1863: *Vadolnya megyek* 'Arcesso: accuso: siue ad accusandum eo', uo. 1971: *megh feddem uadolom neki tulajdonitom abűnt uel bizonitok* 'Arguo: Imputo: accuso',

uo. 3590: *patwarkodas : garaszdalkodas : hamis vadolas : hamis bwntetes* 'Calumnia: accusatio falsa: crimen falso obiectum: calliditas: et vexacio [!] alicuius', uo. 3577: *Patwarkodny : megh bantany : hamissan wadolny* 'Calumniarj: Causarj prápedire: accusare falso: á caluendo i. decipiendo dictum', GyöngyGl. 110: *vadolijon* 'accuset', uo. 112: *vadold* 'accusato', uo. 144: *vadolo* 'accusator', uo. 121: *megvadold* [tollh. -lt. h.] 'accuatus', uo. 107: *vadolasara* 'ad accusationes', 1513: *fok hamoffath read wadalwan* (RMNy. II, 8, 32), 1513: *wadoltatal* (i. m. 11), 1513: *hamifwadolaafokon* (i. m. 43).

Vall a) 'habere': NySz. 1450 körül: *vallani, valloc, valla, vallon* (RMNy. I, 275), *vrat val* ['dominum habet'] (uo.), 1513: *kijt wallal* (i. m. II, 39), 1563: *kart val* (i. m. III/b, 51); *b)* 'potestatem do': NySz.; 1551: *vallom Twtorra* (i. m. II/b, 82); *c)* 'affirmo': NySz.; 1513: *annij erdometh wallijak* (RMNy. II, 8); *d)* 'bekennen': NySz.; 1545: *wallom ez lewel altal* (RMNy. II/b, 57), 1549: *vallom magamat ez lewel zerijben* (i. m. III/b, 617), 1554: *wallom en magamat* ['kötelezem'] (i. m. II/b, 106), 1564: *vallük magünkoth vennij . . . tallert* 175 (i. m. III/b, 52); *e)* 'confiteor': NySz.; 1531: *walom* (RMNy. II/b, 29), 1553: *walom* (i. m. 104), 1551: *ualom* (i. m. 82), 1553: *wallywk* (i. m. 103 !), 1555: *wallanak* (LevT. 160), 1556: *valluk* (RMNy. II/b, 119), 1557: *meg nem walluk* (LevT. 215), *megvallyak* (uo.), 1560: *meg wallottak* (i. m. 366), 1560: *walota* (RMNy. II/b, 163), *vallat* 'quaero': NySz.; 1531: *velek megwallatom* (RMNy. II/b, 28), 1550: *vallatna* (KárN. 147), 1555: *wallatas* (LevT. 154); *vallás* 'confessio, affirmatio': NySz.; 1542: *wtollffo leuelerewl walijo walijafth* (RMNy. II/b, 52), 1561: *Bijzonsagokkal es vallasokkal* (RMNy. III/b, 40), *vallástétel* 'ua.': NySz.; 1518—1524 között: *Thezek ijlijen wallaft* (RMNy. II/b, 16), 1531: *theffek nekijek Illyen walafth es serzefth* (i. m. 28), 1544: *tefek Illjen wallomaft* (i. m. 56), 1547: *tennetek ylyen wallosth* (LevT. 41), 1550: *teßwnk . . . Illy vallaft* (RMNy. II/b, 73), *wallaft tezwnk* (i. m. 73), *wallaft teßünk Igaz hijtwnkre* (uo.), 1552: *illen wallaft tűt* (i. m. 93), 1561: *Illyen wallaft tefünk* (i. m. III/b, 45).

Vált, megvált 'redimo, lösen': NySz.; 1546: *Megh waltoth uolna* (OLN. IV, 115), 1546: *meg akara . . . walthany* (LevT. 32), 1549: *megj waltia* (RMNy. II/b, 67, 68), 1549: *megh akarja waltanij* (i. m. 65), *váltság, megváltság* 'redemtio, erlösung': NySz.; 1550: *az ew walchagat* (RMNy. II/b, 72), 1557: *waltssag* (LevT. 241), 1558: *az eű valchagat* (LevT. 283, 284), 1558: *vigeze el waltsagokat* (i. m. 282).

Vám 'telonium': NySz.; 1531: *wamoth zeethek* (OLN. I, 133), 1550: *az wamoth* (RMNy. II/b, 69); 1550: *megwamolnak* (i. m. 69).

Végez [végzés] 'destino, decerno, constituo, beschliessen': NySz.; 1540: *Vegzefben* (RMNy. III/b, 3), *vegezes keppen* (i. m. 2), 1554: *vegez* (Bb. 2), 1557: *az vegezetre* (LevT. 220), *az elewbelj wegezesben* (i. m. 223), *wegezese* (i. m. 240), 1559: *thettenek Illen wegezefth* (RMNy. II/b, 157), 1559: *wegezzen rola* (i. m. III/b, 29).

Zálog 'pignus, arrha': NySz.; NémGl. 382: *zalag* 'pignus', GyöngySzt. 720: *El zalagoÿvan* [tollh. valósz. elzalagoytvan h.] 'in pignorando', 1542: *zalogom* (LevT. 17), 1555: *zalagya* (i. m. 162), 1557: *zalagamra* (i. m. 222), 1561: *zalog nekewl* (RMNy. III/b, 37), 1561: *Jo zalogwnk* (i. m. 38), 1515: *attam nekÿ zalogul* (RMNy. II/b, 11), 1549: *attam . . . zalogban* (i. m. III/b, 7), 1545: *wettem . . . Zalogra* (i. m. II/b, 57), 1516: *vettetÿk . . . zalogba* (i. m. 14), 1550: *zalagban vetetthem wolna* (i. m. 75), *zalogba, zalogban wan, wagÿon, wolth* [igen sokszor i. m.-ben]; 1546: *zalagos Jozagom* (RMNy. III/b, 5), 1550: *kész wagÿok mÿnd Joſzagomath . . . el zalogofÿttanom* (i. m. II/b, 75), 1542: *kewes Marhank zalagofitaſſawal* (OLN. I, 296).

*

A bemutatott iratanyaggal, az azokban található magyar nyelvű szakkifejezésekkel kíséreltem meg érzékeltetni a hivatalos latin nyelvű szövegezés mellett a magyarnyelvűség megjelenését, idővel előtérbe kerülését. Úgy gondolom, nem szükséges részletesen indokolni, hogy az általam megvizsgált iratanyag megközelítőleg sem meríti ki azoknak a szövegeknek a gazdag tárát, amelyek a vizsgált korszak alatt íródtak, illetőleg íródhattak. Az 1347 előtt létrejött nagyváradi „tanoda", az 1367-ben alapított pécsi, illetőleg az 1389-ben létesült óbudai egyetem minden valószínűség szerint szép számban képezte azokat a literátusokat, akik a kor latin nyelvű divatja mellett az anyanyelvű „jogászkodás" apostolai voltak. Megítélésem szerint teljes mértékben jogos Döbrentei szkepszise: „Csupádon csupa deák emberré lett volna-e [az itt képzett literátusok serege] apróbb házi jegyzeteiben is?" (RMNy. II. XIII). Nem valószínű!

A magyarnyelvűség mellett szólnak a XV., de főleg a XVI. századi magyar nyelven írt jogügyi iratok, levelek százai, amelyekből a legfontosabb jogi szakkifejezéseket kijegyeztem.

A német nyelvű városi jogkönyvek magyar kifejezései, de a német szövegrészek is a magyarnyelvűség mellett bizonyítanak.

Az esküminták szintén mind arról tanúskodnak, hogy írásban is viszonylag korán megjelent a [nem hivatalos] magyarnyelvűség. Hogy ennek kevés bizonysága maradt fenn, még nem teszi kritikussá egykori meglétének a jogos feltevését. A budai városalapító első, eredeti oklevél is elveszett, ez még nem jelenti azt, hogy Buda jóval később fejlődött várossá, mint azok — a többnyire német hospesek lakta — városok, amelyeknek alapító oklevele, sőt jogkönyve is fennmaradt.

Megérett tehát a helyzet a XVI. század második felére egy „teljes" magyar nyelvű jogkönyv összeállítására; a nyelvi, terminológiai feltételek adva voltak.

ÖSSZEFOGLALÓ HELYETT

Tekintettel arra, hogy az egyes fejezetekben levő nyelvi, történeti stb. anyagból a — véleményem szerint — levonható tanulságokat a fejezetek végén rögzítettem, a befejező részben nem szándékozom azt megismételni.

A bevezetésben jelzett fő célkitűzésnek megfelelően annak a bemutatására törekedtem, hogyan tükrözik a magyar jogi terminológia egyes elemei mint nyelvi tények a korai magyar társadalom fejlettségi fokát, az osztályokra tagozódott társadalom erőviszonyait. A mindenkori szókincs általános vizsgálatával is kaphatunk választ a feltett kérdésre, a jogi terminológia viszont — mivel az a jognak mint egyik legfontosabb társadalmi felépítménynek a nyelvi kifejezője — elsősorban alkalmas (mondhatni: hivatott) egy adott társadalom gazdasági, kulturális, etikai és nem utolsósorban politikai viszonyait bemutatni.

Különös véletlen [vagy talán nem is véletlen !] folytán egybeesik a magyar társadalom történetének két jelentős mozzanata: az egész társadalomtól elidegenült és a vagyonosok osztályérdekeit szolgáló erőszakszervezet, az állam ['ország'] létrejötte és az erőszakszervezet új „rendjének", törvényeinek és általában jogi ügyeket magában foglaló határozatainak az idegen nyelvű kodifikálása.

A latinnyelvűség azonban sajátos ellentmondásossággal terhes. A „jus fetiale"-jelleg a kiváltságosok privilegizált helyzetének a hordozója a „glebae adstricta misera plebs"-szel szemben. A kiváltságos helyzetet rögzítő „nyelvezet" így vált sérthetetlen fétissé, „lingua patriá"-vá, idővel a nemesi konzervativizmus szimbólumává. Csakhogy ennek a „hazai nyelv"-nek a nemtudása sok nehézség forrása lett. A számtalan vitás vagyonjogi kérdés eldöntésében egyre inkább a tartalmi — írásbeli — bizonyító elem került előtérbe, a tulajdonjogot bizonyító okirat nyelvét viszont nem értették. Éppen ezért már a középkorban számos latin nyelvű oklevelet lefordíttattak a kéznél levő literátusokkal (Szabó István szíves szóbeli közlése) — mintegy „házi használatra"[111] s így akarva, nem

[111] Ilyesvalami termék lehet az a Fejér közölte, 1339-ről datált magyar nyelvű ítéletlevél is, amelynek sem a latin, sem a magyar nyelvű eredetije

akarva maguk a birtokosok tették — pontosabban tétették — meg az első lépéseket az „ősi, alkotmányos" nyelv megcsorbítása felé. Ugyanakkor féltékenyen őrködtek az „ősi alkotmányt" [több évszázados fikció !] őrző nyelv felett. Nem véletlen, hogy az Arany Bulla mellett az „ősi" [a tulajdonosok érdekeit tűzön-vízen keresztül őrző] jogszokások első gyűjteménye latinul szövegeztetett ! A szükség diktálta megoldás így a nemességre olyannyira jellemző kompromisszumba torkollt ! Mert az nem lehet vitás, hogy a „nemzetfenntartó" osztály a kezdet kezdetétől magyarul „törvénykedett", a vitás kérdések megoldását kereső út a „valódi hazai nyelv"-től volt hangos, a vitát lezáró vagy elodázó határozat magyarul foglaltatott össze, és csak az „ősi, alkotmányos" nyelv nehezéke alatt torzult decretummá. A kezdet kezdetétől megvolt tehát ez a nyelvi kettősség a magyar „országlás" történetében, csak az egyik — a latin — írásban is fennmaradt, a másiknak csak szórványos nyomai őrzik egykori meglétét.

A humanizmus, a különböző szakadár vallási mozgalmak — különösen a huszitizmus — hatására meginduló és kiterebélyesedő magyar nyelvű írásbeliség egy korábbi adósság törlesztése is, nemcsak az egykorú nyelviség írásbafoglalása.

Amint arra a dolgozat egyes fejezeteiben rámutattam, a legfontosabb jogi műszavaink a honfoglalást megelőző korszak magyar szókincséből valók (l. Úr ~ ország, Igaz ~ igazság, törvény, jog, Bíró c. fejezetet). A jogszolgáltatás igen sok ősi kultikus elemet hagyományozott át (l. Eskü, esküminták c. fejezetet). Bonfini szerint Drági, Mátyás képzett jogásza „igen ékesszóló a szkíta nyelvű beszédben" (MTört. I, 291), Hunyadi magyarul mondta kormányzói esküjét (uo., l. még az Eskü, esküminták c. fejezetet), ezek mind-mind alátámasztják Döbrentei feltevésének a racionális magvát, azt ti., hogy a „törvényi műszavak" legfontosabbjai „még a latintalan korból szállanak alá 's így a deák törvény mellett is divatoztak" (RMNy. II/b, III).

Azt magam is valószínűtlennek tartom, hogy minden előzmény nélkül, egyszerre kibontakozik a magyar nyelvű jogi műszóknak az a széles skálája, ami a XVI. századi, fentebb ismertetett iratokban fellelhető. Mert mi történt a XVI. században? „ . . . már e' Vegyes Iratok, széles Magyarországon mutogatják jeleit a' hazai szólam jobbféle iromány beli kibimbózatának. Királyi udvari cancelláriából költteket látunk ezek között [a magyar nyelvű iratokról van szó], királyi 's nádori helytartót, országbíráját, vajdát, tárnokot fő 's alispánt, ítélőmestert szemlélünk nem latinul írva, törvény eleibe kerülhető tárgyakban, más tiszti ügyben. Vármegyei szék itéit [!] olvassuk, hadirend, szepesi kir. kamara levelezéseit, Nagyszombat és Kassa városánál több ügynek magyarul vezetését, Sopronhoz úgy bocsátott tisztiratokat, a' budai főbírónak magyar levelét, Miskolcz és Komárom jegyzőkönyveit. Nyelvünket éltnek leljük a' nemességnél Trencsin Turócz és Nyitra váraiban, Szepes, Sáros és Moson' megyéiben" (Döbrentei: RMNy. II/b, III).

Kitapinthatóan megvolt tehát a kétsíkúság a korabeli hazai jogi terminológiában: a cikornyás körülírásokkal terhelt latin nyelvű dagályosság és a korai köznyelv [népnyelv] egyszerű tömörségét mutató magyarnyelvűség.[112] Csak a megfelelő történelmi körülményeknek kellett kialakulniuk, hogy a kétsíkúság magyar részét is írásba foglalják.

A magyar nyelvű jogi terminológia kialakulását tehát nem a XVI. századra kell tennünk, pláne nem az első Verbőczi-fordító egyéni érdemeként kell elkönyvelnünk „a törvényes magyar műnyelv alapjának a megvetését" — ahogy Toldy Ferenc gondolta,[113] hanem, egynémely autochton elem kivételével, a magyar jogrendszer kialakulásával egyidősnek tarthatjuk. A magyar jog fejlődésével, differenciálódásával együtt fejlődött a latinnyelvűséggel szimultaneitásban. Hogy annyi sok minden mással együtt — ennek sem tudjuk a legkorábbi időkből való írásbeli bizonyítékait felmutatni, az a magyar társadalmi fejlődés sajátosságaival és történelmünk viszontagságaival magyarázható.

nincs meg. De megvan a leleszi konvent 1370-ből származó latin nyelvű átirata. (DL. 56.894.) *Borsa Iván* szóbeli közlése, aki a CD. VIII/4, 423—25. l.-ján található magyar szöveget XVIII. századbeli fordításnak véli. Magam — a szöveg ortográfiája alapján — korábbinak tartom. Valószínűleg a fenti okokból valaki lefordíttatta magának a leleszi konvent latin nyelvű átiratát.

[112] Hasonló következtetéseket von le az orosz irodalmi nyelv fejlődését vizsgálva A. J. Jefimov: Isztorija russzkovo literaturnovo jazüka, 1954. c. munkájának X. fejezetében (207—22).

[113] A magyar nemzeti irodalom története . . . Pest, 1872. I, 58.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE AUSBILDUNG DER UNGARISCHEN JURISTISCHEN TERMINOLOGIE

Die ungarische juristische Terminologie ist eine Zusammenfassung aller Wörter, Ausdrücke und Strukturen, mit deren Hilfe die jeweilige ungarische herrschende Klasse in allen wichtigeren Akten der Staatsmacht, in der Gesetzgebung, in der Gerichtsbarkeit und in der Verwaltung ihren zu verwirklichenden Willen zum Ausdruck bringt. Diese wichtige Schicht des ungarischen Wortschatzes ist »die Sprache«, das Ausdrucksmittel für das Recht, »für die Zusammenfassung aller von der Staatsmacht festgelegten oder sanktionierten Verhaltensregeln«, welche getreue Wertmesser für die in der gesellschaftlichen Entwicklung sich vollziehenden Prozesse sind ; ihre einzelnen Elemente als sprachliche Tatsachen widerspiegeln getreu den Reifegrad, die Klassenstruktur und die Klassen-Kräfteverhältnisse der Gesellschaft.

Ebendeshalb hat diese Arbeit vor allem und grundlegend sich zum Ziele gesetzt zu untersuchen, unter welchen geschichtlichen Voraussetzungen, Klassenverhältnissen die Ausbildung der ungarischen juristischen Terminologie ihren Anfang nahm und vor sich ging, und wie die hierhergehörenden wichtigsten Wörter, Ausdrücke diese Umstände, Verhältnisse widerspiegeln.

Den obigen Zielsetzungen entsprechend habe ich aus dem Meere der ungarischen juristischen Fachwörter diejenigen Fachausdrücke ausgewählt *(ország, jog, bíró)*, deren nähere Untersuchung auf diese Frage eine eindeutige Antwort geben kann. Im siebenundeinhalb Jahrhunderte lang dauernden Kampf um die Vorherrschaft der lateinischen und ungarischen Sprachen war ebenfalls die Untersuchung des gesellschaftlichen Hintergrundes, der Klassenverhältnisse mein Ziel.

a) An erster Stelle bespreche ich das Wort *ország* 'regnum', welches die Klassenstruktur der zeitgenössischen ungarischen Gesellschaft zur Zeit der Staatsgründung, die Rolle und die Lage der herrschenden Klasse am meisten veranschaulicht.

Der Sinn, der Gehalt dieses Wortes wird durch die Bedeutung seines Etymons : *úr* 'dominus' bestimmt. Davon abhängig, ob im Zeitalter der ungarischen Staatsgründung das Wort *úr* nur der königliche Titel war, oder aber es auch als Bezeichnung anderer *úr*, [anderer Herren] diente, bezeichnete das zeitgenössische Wort *ország* die Macht einer einzigen Person 'terra regis, potestas regis', oder es war der sprachliche Ausdruck für die unterdrückende Organisation (Gewaltorganisation) der herrschenden Klasse. Die Entscheidung dieser Frage ist also aus ideologischer Hinsicht außerordentlich wichtig ! Im Gegensatz zur Auffassung einzelner Forscher zeugen die zeitgenössischen ungarischen und ausländischen Belegstellen, weiters auch einige noch heute lebende Elemente der ungarischen Folklore

eindeutig dafür, daß unser Wort *úr* zur Zeit der Staatsgründung einen der Zeiger von der Differenzierung der ungarischen Gesellschaft darstellte und nicht nur ein Titel der Könige, der Fürsten, sondern auch die Benennung von anderen Würdeträgern war. Seine grundlegende Aufgabe war die Unterscheidung des Begriffs *uraság* 'dominatus', von *szolgaság* 'servitus'. Zur Zeit der Staatsgründung bezeichnete es in unverkennbarem Harnisch die Machthaber, die Gutsbesitzer, die Mitglieder der herrschenden Klasse, gegenüber den Armen, den aus der Macht Ausgeschlossenen, den Mitgliedern der unterdrückten Klassen.

Das Etymon von *ország* spricht also eindeutig gegen die Deutung: 'terra regis', 'potestas regis' !

Die obenerwähnten sprachlichen Belege, die zeitgenössischen in- und ausländischen historischen Beschreibungen beweisen also gleichermaßen, daß das Wort *ország* ein Produkt der Klassengesellschaften, der Gewaltorganisation der zur Macht gelangten Klasse zur Unterdrückung der Klassen außerhalb der Macht ist, nicht aber die Machtorganisation einer einzelnen Person. (Vgl. *signore* > *signoria*, *Herr* > *Herrschaft*, *pan* > *panstwo*, *goszudar* > *goszudarsztvo*.)

b) Das Wort *jog* 'ius' ist ein verhältnismäßig junger Sprößling der ungarischen juristischen Terminologie. Bis zu seinem Erscheinen als »Übersetzung« des lateinischen *ius* sind wir Zeugen einer bunten Mannigfaltigkeit. Lange Zeit wurde es überhaupt nicht übersetzt, höchstens als *juss* bezeichnet. Die »Übersetzungen« : *igaz*, *igazság* 'verus, veritas' ; *törvény* 'lex' ; und vom ersten Viertel des 19. Jahrhunderts : *jog* 'ius'. Die gegenwärtige Form des Wortes bedeutete früher *jobbkéz* 'dextra manus'. Aus dieser Form ist seine Etymologie leicht abzuleiten ; das Etymon : *jó* 'bonus' (die Mehrstufe : *jobb* 'melior', aber auch : 'rectus, directus'!), dazu kommt durch Zusammenziehung bezw. durch Ableitung das Suffix *-g*. (Vgl. : die Übersetzung des lat. *ius* in verschiedene europäische Sprachen, in denen mit der Richtung nach rechts ebenfalls eine Beziehung aufzuweisen ist : *droit*, *diritto*, *drept*, *derecho* < lat. *directus* ; *Recht* < lat. *rectus*.)

Die Bedeutungsentwicklung des ungarischen Wortes *jog* ist also — auf Grund der erwähnten französischen, italienischen, rumänischen, spanischen und deutschen Entsprechungen — in großen Zügen etwa folgendermaßen darzustellen : *egyenes* 'rectus, directus' [konkrete Bedeutung] > durch Abstraktion : *igaz* 'verus'>, *jó* 'bonus'>, *jog* 'ius'.

Die scheinbare terminologische Störung ist also kein Zufall, sondern ein notwendiger Niederschlag der über das Gute, das Recht, das Gesetz erschaffenen früheren gemeinsamen Begriffe eine Erscheinung des heute nur nach gründlicher Untersuchung feststellbaren Sprosses aus einem und demselben Begriffstamm.

Das Erinnerungsbild des Entstehens aus einem gemeinsamen Stamm kam gerade recht für die herrschende Klasse, die zur Schaffung und zur Festigung des »Gemeinwohls« (d. h. des Wohls, welches den Klasseninteressen diente) Gesetze brachte. Diese »Ordnung« verbürgte das Recht den Einzelnen, die Verpflichtungen den Anderen, und dies alles wurde mit der irreführenden Ideologie »der im Interesse der gesamten Gesellschaft auszubauenden Rechtsordnung« getarnt.

c) Die ursprüngliche Bedeutung unseres Wortes *bíró* 'iudex' leite ich aus jenen Bedeutungen seines Etymons *(bír)* ab, welche die Kraft, die Macht, die Regierung veranschaulichen. Nach den Beispielen des Ungarischen Sprachgeschichtlichen Wörterbuches geben die Sprachdenkmäler Belege in Fülle für die Bedeutungsabänderungen dieser Art.

Das Wort kann auf Grund von Bedeutungsentsprechungen — wenn auch mit gewissen lautgesetzlichen Schwierigkeiten — mit solchen finnisch-ugrischen Wörtern identifiziert werden, oder noch genauer : wir können es aus solchen finnisch-ugrischen Wörtern ableiten, in deren Bedeutungsbereich der Begriff von Kraft und Macht das greifbar dominante Element ist.

Wenn der Ursprung des Wortes *bír* auf das Zeitalter des finnisch-ugrischen oder des ugrischen Zusammenlebens zurückgeht, so zeugt dies dafür, daß bereits in jener Epoche der Urgeschichte die Auflösung, die Differenzierung der einheitlichen Gesellschaft in Bewegung geriet. Die Differenzierung hatte die Schaffung von solchen Worten, Wortgruppen unbedingt notwendig gemacht, welche der Unterscheidung der durch die Auflösung entstandenen gegensätzlichen Pole dienten, deren sprachliche Bezeichnung förderten.

Aus den oben Angeführten folgt organisch, daß unser Wort *bíró* eines unserer ältesten juristischen Wörter ist, und es die Bedeutungsabstufung seines Etymons 'er hat Macht über Andere[-n]' entschieden bewahrt hat.

Das ist kein Zufall ! Das neue »*ország*« benötigte verschiedene Gewaltorganisationen, deren wichtiger Faktor eben der Richter war, der über die »Staatsordnung«, über die Sicherheit des Vermögens wacht, die im Interesse der zur Macht gelangten Klasse erlassenen Gesetze befolgt und diejenigen streng bestraft, die diese Gesetze verletzen. Die Urteilsfällung, besonders aber deren Vollzug, die Richterrolle ohne Macht ist keine hohle Nuß wert, der Besitz der Macht dagegen ist ein wirksames Mittel im Kampf für die Festigung der »neuen Ordnung«.

d) Im letzten Kapitel meiner Arbeit untersuche ich die Zweisprachigkeit und ihre Ursachen.

Seit der ungarischen Staatsgründung, etwa siebenhundertfünfzig Jahre lang war das Lateinische die Sprache der Gesetze, der Urkunden und des offiziellen juristischen Schrifttums. Als die Nachbarvölker (Deutsche, Tschechen, Polen) bereits in ihrer Muttersprache schrieben, war bei uns die Sprache des Kanzellariats, der Urkundsstellen, der Gesetzgebung unverändert fremd geblieben.

Die Wurzel der hartnäckigen Anhänglichkeit an das Lateinische als an die »lingua patria« ist keinesfalls in einer weitschweifigen Verbreitung des Lateinischen in breiten Schichten zu suchen — eben das Gegenteil ist wahr : eine überwältigende Mehrheit des adeligen Ungarns hat durch das Lateinische die Sprache der »uralten« Privilegien verteidigt und zwar so verbissen, daß diese steife Anhänglichkeit allmählich als Symbol des adeligen Konservativismus zu betrachten war. Es ist auch kein Zufall, daß die »Bibel« des ungarischen Adels, das erste Rechtbuch, welches seine Rechte zusammenfaßte, das *Tripartitum*, ebenfalls lateinisch abgefaßt wurde.

Obwohl verbürgte juristische Texte in ungarischer Sprache erst vom Ende des 15., aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts vorliegen, haben wir allen Grund anzunehmen, daß parallel mit der aufgenommenen lateinischen Sprache auch das Ungarische sowohl in der Gesetzgebung als auch im Prozeßverfahren vorhanden war. Der Grund dafür ist einleuchtend : die Unbewandertheit im Lateinischen.

Über die obige Vermutung hinaus kommen wir auch durch Analyse der Texte von Eidesformeln, die in Überschrift auf uns gekommen sind, zu der Folgerung, daß gleichzeitig mit der lateinischen Sprache auch das Ungarische verwendet wurde. In der mittelalterlichen Gerichtsbarkeit spielte der Eid eine außerordentlich wichtige Rolle (der Aufruf verschiedener Verwünschungen für den Fall eines falschen Eides), wenn er in einer unverständlichen Fremdsprache wäre rezitiert worden, wäre sein Wesen verloren gegangen. Wir dürfen auch nicht außer acht lassen, daß die auf uns gebliebenen »christianisierten« Eidesformeln recht viele »ethnische« Elemente bewahrten, was ein überzeugender Beweis dafür ist, daß der Eid, die Beeidigung bereits im Zeitalter vor der Staatsgründung (im »unlateinischen Zeitalter«) eine große Rolle spielte.

Die ungarischen Fachausdrücke und andere Bemerkungen verschiedener Stadtrechte sprechen auch dafür, daß die ungarische Muttersprache auch in der Gerichtsbarkeit des »lateinischen Zeitalters« ein unerläßliches Bedürfnis war.

Die auf uns überlieferten Glossen, Nominale, der Briefwechsel aus den 15—16. Jahrhunderten sind bereits »schriftliche« Beweise für die Existenz der zeitgenössischen ungarischen Fachsprache. Aus ihnen geht nämlich eine geschliffene, außerordentlich reiche ungarische juristische Terminologie hervor, die keineswegs als Pallas Athene von einem Augenblick auf den anderen so vollkommen geharnischt entstehen konnte, vielmehr das Ergebnis von ununterbrochener Entwicklung langer Jahrhunderte sein durfte !

Die Ausbildung der ungarischen juristischen Terminologie dürfen wir also nicht in das 16. Jahrhundert verlegen, besonders dürfen wir »die Grundlegung der ungarischen gesetzlichen Fachsprache« nicht als individuelles Verdienst des ersten Werbőczy-Übersetzers betrachten, sondern wir müssen annehmen, daß sie mit der Ausbildung des ungarischen Rechtssystems im gleichen Alter steht.

Daß wir dafür — wie für so viele andere — aus den ältesten Zeiten keine schriftlichen Beweise vorlegen können, ist mit der Besonderheit der ungarischen Gesellschaftsentwicklung und mit den Wechselfällen der ungarischen Geschichte zu erklären.

RÖVIDÍTÉSEK

E jegyzék néhány forrásmunkának a szakirodalomban nem hagyományos rövidítését tartalmazza.

Áll Er.	Győrffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959.
Bb.	Takáts—Eckhart—Szekfű: A budai basák magyar nyelvű levelezése. 1553—1589. Budapest, 1915. I.
BírSzerv.	Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és a perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Budapest, 1899.
CorpJur.	Márkus Dezső: Magyar Törvénytár — Corpus Juris Hungarici. Millenniumi emlékkiadás. Budapest, 1899.
HK.	Verbőczi: Tripartitum opus juris . . . Bécs, 1517.
HT.	Georch Illés: Honny Törvény. Pozsony—Pest, 1804—9. I—III.
Jl.	H. Balázs Éva: Jobbágylevelek. Budapest, 1951.
Jogtört.	Székely—Csizmadia—Sarlós: Magyar állam- és jogtörténet. Budapest, 1959. I. (Kézirat.)
KárN.	Károlyi—Szalay: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Budapest, 1882.
LevT.	Szalay Ágoston: Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1500—1560. (Magyar Leveles Tár I.) Pest, 1861.
MAnon.	Pais: Magyar Anonymus . . . Budapest, 1926.
MTört.	Magyarország története . . . Budapest, 1957. I.
Nyeml.	Zolnai Gyula: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Budapest, 1894.
OLN.	Mályusz Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei 1531—1547 (LevtKözl. I—IV).
RMNy.	Döbrentei: Régi magyar nyelvemlékek. Buda, 1838.
TMsz.	Törvénytudományi műszótár. Pest, 1847.[2]
Úsz.	Varga Endre: Úriszék. Budapest, 1958.

IRODALOM

Acsády Sándor: Magános magyar törvény. Pesten, 1842.

Alexi György: Magyar elemek az oláh nyelvben. NyK. XXIII, 328—31.

Anonymi (P. Magistri) Gesta Hungarorum. (SRH. I, 31—117.)

Arzsanov, M. A.—Kecsekjan, Sz. F.—Manykovszkij, B. Sz.—Sztrogovics, M. Sz.: Teorija goszudarsztva i prava. Moszkva, 1949. Magyarul: Állam- és jogelmélet. Budapest, 1951.

Asbóth Oszkár: Az oláh nyelvbe átment magyar szók. NyK. XXVII, 325—41, 428—48.

Bakos Gábor: A magyar jogi műnyelv kérdéséhez. Budapest, 1880.

Balassa József: A magyar magánhangzók története. NyK. XXIV, 258—86.

H. Balázs Éva: Jobbágylevelek. Budapest, 1951.

Balázs, János: Contributions à l'étude des vestiges linguistiques relatifs à la religion primitive des hongrois. Acta Linguistica 1956. Tom. 6. Fasc. 1—3, 145—69.

Baldinger, Kurt: Die Arbeiten des Instituts für Romanische Sprachwissenschaft. Das Institut für Deutsche Sprache und Literatur. Akademie-Verlag Berlin, 1954.

Baldinger, Kurt: Die coutumes und ihre Bedeutung für die Geschichte des französischen Wortschatzes: Zschr. f. Rom. Phil. 1951. B. 67. H. 1—3. 3—4.

Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete. Budapest, 1951.

Beck Salamon: Jogi műnyelvünk fejlődéséhez. Nyr. LXXVI, 205—208.

Belényesy, M.: Le serment sur la terre au moyen âge et ses traditions postérieures (Acta Ethn. 1955. 361—94).

Bessenyei György: Philosophus. Budapest, 1929. (Uránia kiad.)

Bónis György—Kovács Ferenc: Régi magyar esküminták (MNy. LVII. 279—95).

Budenz József: Erdei és hegyi cseremisz szótár (NyK. IV. 332—42).

Budenz József: Jó (Nyr. I, 249—54).

Budenz József: Lexicon Paleoslovenico-Latinum, emendatum auctum (Fr. Miklosich 1862) (NyK. I, 306—16).

Collinder, Björn: Fenno-Ugric Vocabulary an Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm, 1955.

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 1890.

Csopey László: Magyar szók a rutén nyelvben (NyK. XVI, 270—94).

Czövek István: Magyar hazai polgári magános törvényről írtt tanítások (Kelemen Imre alapján). Pesten, 1822. I—III.

Dalmady Zoltán: A balkezesség (Term. Tud. Közl. LXV, 101—10).

Davori Relković Néda: Buda város Jogkönyve. Budapest, 1905.

Demko Kálmán: A szepesi jog (Zipser Willkühr). Értekezések a Történettudományok Köréből XV. 3.

Domanovszky—Balanyi—Mályusz—Szentpétery: Magyar művelődéstörténet I. 1939.

Dósa Elek: Erdélyhoni jogtudomány. Kolozsvárott, 1861.
Döbrentei Gábor: Régi magyar nyelvemlékek. Budán, 1838—.
Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Budapest, 1954.
Eckhardt Sándor: A kiprédikált tokaji bíró (MNy. XLIX, 213—15).
Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Budapest, 1949. (Marx—Engels Vál. II.)
Engels: Anti-Dühring. Szikra, Budapest, 1948.
Fejér, Georgius: Codex diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac civilis. Budae, 1829—.
Frank Ignácz: A közigazság törvénye Magyarhonban. Budán, 1845.
Gárdonyi, Albertus: Monumenta Diplomatica Civitatis Budapest. Budapest, 1936.
Georch Illés: Honny törvény. Posonyban, 1804—.
Gombocz Zoltán: Az altáji nyelvek hangtörténetéhez (NyK. XXXV, 241—82).
Gombocz Zoltán: Die bulgarisch—türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki, 1912.
Gombocz Zoltán: Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. Budapest, 1908.
Gombocz Zoltán: Régi török jövevényszavaink. (MNy. III, 357—70, 395—406).
Göbl (Gáldi) László: A magyar szótárirodalom hatása az oláhra (NyK. XLVIII, 68—87).
Grimm, Jakob: Deutsche Rechtsaltertümer (Besorgt durch Andreas Heusler u. Rudolf Hübner). Leipzig, 1922⁴.
Győrffy György: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Budapest, 1958.
Győrffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest, 1948.
Győrffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959.
Hajdú, Péter: Die Benennung der Begriffe Recht- und Link (Acta Linguistica I, 171—208).
Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Budapest, 1899.
Hajnik Imre: Magyar alkotmány és a jog az Árpádok alatt. Pest, 1872.
Halaga, R. Ondrej: Práce Archívu mesta Košíc, Košice, 1956. (Ismertetése: Levéltári Híradó 1957. 3—4, 518—37.)
Halász Ignácz: Az ugor—szamojéd nyelvrokonság kérdése (NyK. XXIII, 436—47).
Hellwig, Albert: Mythische Meineidszeremonie (Arch. f. Religionswissenschaft XII, 46—66).
Holub József: Zala megye története a középkorban. Pécs, 1929.
Hunfalvy Pál: A rumun nyelv. NyK. XIV, 263—308, 376—464.
Ipolyi Arnold: Magyar mythologia. Pest, 1854.
Istványi Géza: A generalis congregatio (Lt.Közl. 1939. 50—83, 1940/41. 179—207).
Iványi Béla: A középkori Eperjes magyarsága. Szeged, 1934.
Iványi Béla: A városi polgárjog keletkezése és fejlődése, figyelemmel Buda és Pest városokra (Stat.Közl. LXXXIV. I, 1—198).
Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940.
Jakubovich Emil: Két magyar esküforma (MNy. XXIX, 118—21).
Jakubovich—Pais: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929.
Jászay Pál: Tatrosi másolatban levő elavult szavak, szókötések, sajáts'ságok (RMNy. III, 267—366).
Jefimov, A. I.: Isztorija russzkovo literaturnovo jazüka. Moszkva, 1954.

Jerney János: Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából. Pesten, 1854.
Jeszenszky Miklós: A magyar Törvény Históriája, Melyet Néhai Királyi Tanátsos Kelemen Imre Úrnak . . . elő-adásai szerént: Magyar Nyelven, közre botsájtott . . . Pesten, 1820.
Juhász Jenő: Úristen (Úr Isten), Úr Jézus, Úr Jézus Krisztus (MNy. XXXVII, 250—54).
Kandra Kabos: A Váradi Regestrum. Budapest, 1898.
Karácsonyi—Borovszky: Regestrum Varadiense . . . Budapest, 1903.
Kannisto, Arturo: Über den Eidschwur bei den ob-ugrischen Völkern (NyK. L, 139—50).
Károlyi Árpád—Szalay József: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Budapest, 1882.
Kászoni János: Rővid Igazgatás A' Nemes Magyar Orſzágnak és hozzá tartozó Réſzeknek szokott Teorveny folyasirol. Gyula-Fehér-Váratt, 1647.
Király János: Pozsony város joga a középkorban. Pozsony, 1894.
Kniezsa István: A magyar állami és jogi terminológia eredete (I. OK. VII, 237—43).

Hozzászólások;

Eckhart Ferenc i. m. 244—46.
Hadrovics László i. m. 246—49.
Harmatta János i. m. 249—54.
Perényi József i. m. 254—58.
Varga Endre i. m. 258—59.
Gáldi László i. m. 259—60.
Pais Dezső i. m. 260—61.

Kovachich, M. G.: Formulae Solennes Styli in cancellaria, cvriaque regum foris minoribvs ac locis credibilibvs, avthenticisqve Regni Hungariae olim vsitati. Quas in svbsidivm diplomaticae, ac veteris Jvrisprvdentiae Hvngaricae potissimmum practicae ante-verböczianae e coaevis codicibus manuscriptis collectas edidit. Pesthini, MDCCXCIX.
Kovachich, Martinus Georg. Senquicensis: Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros. Budae, 1800.
Kovács István: Magyar szövegek XVI. század végi bírósági (sedrialis) jegyzőkönyvekből (MNy. LII, 370—72).
Kumorovitz L. B.: Veszprémi regeszták 1301—1378. Budapest, 1953.
Kunos Endre: Szófüzér vagyis a' tudomány, müvészség, társalkodás és költészet ujonan alkotott, fölélesztett vagy idomitott szavainak jegyzéke. Az eddigi szótárok helyesitésül 's pótlékául hasonértelmü magyar és német—latin kifejezésekkel megvilágositva. Kassa, 1836³.
Künssberg, Eberhard: Rechtliche Volkskunde. Halle/Saale, 1936.
Luby, Štefan: Slovenská právna terminologia-vyvin, stav, vyhlady. Právnické studie IV, 167—288.
Magyar állam- és jogtörténet. (Kézirat) Budapest, 1959. I.
Magyarország története a honfoglalástól 1526-ig. Budapest, 1957. I/1.
Mályusz Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi korában (Száz. 1957. 46—123, 529—602).
Mályusz Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei 1531—1547. Levt.Közl. I/3—4, 287—309.
Márkus Dezső: Magyar Törvénytár — Corpus Juris Hungarici. Csiky Kálmán, Kolozsvári Sándor, Nagy Gyula, Óvári Kelemen, Tóth Lőrincz közreműködésével szerk. — Milleniumi emlékkiadás. Budapest, 1899.

A korábbi kiadásokból felhasználtam még:

Mosóczi Zakariás: Decreta constitutiones et articuli regum inclyti regni Hungariae . . . Tirnaviae, Anno Domini 1584. (Az első magyarországi Corp.Jur. kiadás.)
Corpus Juris Hungarici Budae, 1779.

Marx—Engels: Válogatott művek két kötetben. Budapest, 1949.
Melich János: Egy fejezet a történeti magyar hangtanból (NyK. XLIV, 333—72).
Mészöly Gedeon: Az esküszik szó eredete (Nép és Nyelv. I/1. 2—10).
Mollay Károly: A budai jogkönyv magyar szórványai (MNy. LIV, 461—71).
Mollay, Karl: Das Ofner Stadtrecht. Budapest, 1959.
Molnár Erik: A magyar nép őstörténete. Budapest, 1954.
Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Budapest, 1949.
Molnár Erik: A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái. Budapest, 1955.
Moór Elemér: Studien zur Früh- und Urgeschichte des ungarischen Volkes. Acta Ethn. II, 25—142.
Moravcsik Gyula: Bíborban született Konstantin: A birodalom kormányzása. Budapest, 1950.
Munkácsi Bernát: A medveeskü a voguloknál. Hunfalvy Album. 1891. 113—37.
Munkácsi Bernát: Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvben. Budapest, 1901.
Munkácsi Bernát: Idegen elemek a votják nyelvben (NyK. XVIII, 55—155).
Munkácsi Bernát: Pervuchin: Votják vallásos hagyományok (NyK. XXI, 220—39).
Németh Gyula: Nem török eredetű-e *úr* szavunk? (Pais Eml. 358—64).
Paasonen, H.: Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte (Kel. Szemle XIV, 20—74).
Pais Dezső: A karcha bíró (KCsA. II, 357—65).
Pais Dezső: A *szabad* helynévi alkalmazásaihoz (MNy. LIII, 52—66).
Pais Dezső: Hetevény (MNy. XXIX, 37—42).
Pais Dezső: Magyar Anonymus, Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Budapest, 1926.
Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana (MNy. XVIII, 93—100).
Pais Dezső: Uraj és Halmaj (MNy. X, 131—33).
K. Palló Margit: A magyar úr szó eredete (MNy. LII, 157—67).
Palló, Margit: Zum Problem der ungarischen Wortgruppe *egyház (igykő, igyfa)*: *ügyüfa*: *ünnep, üdvöz, ünnepet ülni* (Acta Lingu. Hung. XI, 163—73).
Pápay Sámuel: Észrevételek a magyar nyelvnek a törvénykezésben való alkalmazásáról. Veszprém, 1807.
Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi (Árpád-család) királyok alatt. I—II. Budapest, 1893.
Pauler Gyula—Szilágyi Sándor: A magyar honfoglalás kútfői. Budapest, 1900.
Pauler Tivadar: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez. Budapest, 1878.
Pauler Tivadar: Büntetőjogtan. Budapest, 1869.

Pauler Tivadar: Jog- és államtudományok enciklopédiája. Pest, 1865.
Pauly Károly: Magyar tiszti írásmód a' polgári igazgatás és törvénykedés szótárával. Budánn, 1827.
Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete (Száz. LXVIII, 158—200, 276—313).
Ravasz János—Felkai László—Bellér Béla—Simon Gyula: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Tankönyvkiadó, Budapest, 1960.
Réthei Prikkel Marian: Árpádkori szók (NyK. XXVI, 83—95).
Salamon Ferenc: Budapest története. Budapest, 1878. I—III.
Setälä, Emil: Einige vor- und urarische *-ez-* und *-r-*Wörter in den finnisch ugrischen Sprachen (UngJb. VIII, 300—303).
Stan, Vazul: Magyar elemek a mócok nyelvében (Nyr. XXXIV, 250—58).
Stettner György: Váltójog — Sáfár Imre királyi oktató szerint. Pesten, 1832.
Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek. 1959.[2]
Szalay Ágoston: Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1500—1560. Magyar Leveles Tár. Pesten, 1861. I.
Szász Károly: Adatok a nagybányai pénzverő középkori kamaragrófjairól. Numizm. Közl. 1955—56. 34—36.
Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848. Budapest, 1926.
Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Budapest, 1923. I, 1943. II.
Szentpétery, Emericus: Scriptores Rerum Hungaricarum. Budapestini. MCMXXXVII.
Szerémi György: Emlékirata Magyarország romlásáról 1484—1543 (Kiadta Wenczel Gusztáv: Mon. Hung. Hist. II. Írók 1. Pest, 1857).
Szilády Áron: Régi magyar költők tára. Budapest, 1877. I.
Szilágyi Loránd: Árpádkori törvények. Tankönyvkiadó, 1961. Kézirat.
Szlemenics Pál: Magyar fenyítő törvény. Budapest, 1865.[4]
Szlemenics Pál: Törvényeink története az Árpádok alatt (I. Oszt. Értekezései 1840—42. M. Tud. Társ. Évk. VI, 65—227).
Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Budapest, 1955.
Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjteséről. Budapest, 1919.
Takáts Sándor—Eckhart Ferenc—Szekfü Gyula: A budai basák magyar nyelvű levelezése. 1553—1589. Budapest, 1915. I.
Tamás Lajos: Bödölő (MNy. XXIX, 182—183).
Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban. Pest, 1872.
Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről (Száz. 1958. 265—345).
Váczy Péter: A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI—XII. században. Miskolc, 1930.
Vámbéry Ármin: Magyar és török—tatár szóegyezések (NyK. VIII, 109—89).
Varga Endre: Úriszék. — XVI—XVII. századi perszövegek. Budapest, 1958.
Veres Balázs: Magyar Decretvm, kyt . . . a deakbol tudni illyk, á Werbewczy Istwan Decretomabol, melyet tripartitomnak neweznek Magyarra forditott. Debrecen, MDLXV.
Viszota Gyula: Révai, Verseghy és a tiszti szótárak (NyK. XXXV. 194—234).
Volf György: Az egyházi szláv nyelv hazája és a magyar honfoglalás (NyK. XXVII, 166—93).
Wenczel Gusztáv: A magyar és erdélyi magánjog rendszere. Buda, 1864.

WENCZEL GUSZTÁV: Az 1848 előtti magyar magánjog, tekintettel újabb átalakítására. Budapest, 1885.
WENCZEL GUSZTÁV: Magyarország városai és városjogai (Ért. a Társ. tud. Köréből IX, 1—59).
WENCZEL TIVADAR: A magyar magánjog rövid áttekintése. Budapest, 1877.
ZOLNAI GYULA: Árpád-kori szók (NyK. XXVI, 212—17).
ZOLNAI GYULA: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Budapest, 1894.
ZOLTVÁNY L. IRÉN: A Nádor-Codex nyelvi sajátságairól (NyK. XVII, 190—246).
ZSIRAI MIKLÓS: A magyar népnév eredete (NyK. LIII, 64—74).

SZÓJEGYZÉKEK, GLOSSZÁK, SZÓTÁRAK

ANGELICO PRATI: Vocabolario etimologico italiano. 1951.
BALDI, BERNANDIN: Olasz—Magyar Szótárkája.
BÁRCZI GÉZA: Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941.
Besztercei Szójegyzék.
BLOCH, OSCAR: Dictionnaire étymologique de la langue française. 1932.
BUDENZ JÓZSEF: Erdei és hegyi cseremisz szótár (Nyk. IV, 332—42)
BUDENZ JÓZSEF: Magyar—ugor összehasonlító szótár. Budapest, 1873—1881.
COLLINDER, BJÖRN: Fenno-Ugric Vocabulary an Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm, 1955.
CZUCZOR GERGELY—FOGARASI JÁNOS: A magyar nyelv szótára. Pest, 1862—74.
GOMBOCZ—MELICH: Magyar etymologiai szótár. Budapest, 1914—1944.
GÖTZE—MITZKA: Trübners Deutsches Wörterbuch. 1954.
Gyöngyösi Szótártöredék.
HATZFELD—DARMSTETER: Dictionnaire général de la langue française. Paris, é. n.
KELEMEN BÉLA: Dictionar Romîn—Maghiar. Cluj, 1957.
KLUGE—GÖTZE: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 1953.[10]
Kőnigsbergi Szójegyzék.
A magyar nyelv értelmező szótára. 1959—1962.
MIKLOSICH, F.: Lexikon Paleoslovenico—Latinum, Emendatum Auctum. 1862.
Murmellius-féle Lexikon.
Németújvári Glosszák.
PREOBRAZHENSKY, A. G.: Etymological Dictionary of the Russian Language. New-York, 1951.
Schlägli Szójegyzék.
Soproni Szójegyzék.
SZAMOTA—ZOLNAI: Magyar oklevél-szótár. Budapest, 1902—1906.
SZARVAS—SIMONYI: Magyar nyelvtörténeti Szótár. Budapest, 1890.
SZILY KÁLMÁN: A magyar nyelvújítás szótára. Budapest, 1902.
SZINNYEI JÓZSEF: Finn—magyar szótár. Budapest, 1884.
SZINNYEI JÓZSEF: Magyar tájszótár. Budapest, 1893—1896.
Slovník Staročeský (Kézirat, Prága).
Törvénytudományi műszótár. Pest, 1847.[2]
WALDE—HOFMANN: Lateinisches Etymologisches Wörterbuch. 1938.
WARTBURG, WALTER: Etimologisches Wörterbuch der französischen Sprache. Tübingen, 1949. (Neudruck).
ZOLNAI GYULA: Magyar oklevél-szótár. Budapest, 1902.

SZÓMUTATÓ

actio 44
actor 134
adó 157
adó-beszolgáltatás 157
adós 157, 158
adóslevél 158
adósság 157, 158
adószedő 157
ajakmetszés 154
ajánlás 134
akasztás 47, 154
akasztó-bíró 141
akasztódomb 47
akasztófa 47, 154
akasztófaberci 154
akasztóhegy 47
akasztóhely 154
áldókút 19
alispán 144
állami törvények 50
állat-eskü 99
álnokság 153
anyajog 121
anyaszentegyház 22
appellatio 134
aprólék-dézsma 159
armipotens 70
arsak 13
ártatlan 152
asszony 18, 19, 20, 21
Asszonyfalva (hn r.) 20
asszonykormány 21
asszonymunka 21
Asszonynépe (hn r.) 20
asszonyok háza 21
Asszonypataka (hn. r.) 20
asszonyság 21
asszonyszemély 21
Asszonyvására (hn. r.) 20
átok 101

bakó 155
bal 61, 64, 65
baleset 65
balf . . . 65
balfogás 65
baljóslat 65
balkéz 65
balog 61, 65
balsors 65
balszerencse 65
bán 142, 144
bánné-asszony 144
bánság 144
bar 72, 73
báró 34
barom-orzás 152
barom-orzó 152
barom-tolvaj 152
beatissima 18
beiktat 165
békességet szerez 163
Bélaúrnépe (hn. r.) 24
beleiktat 165
beléndesség 48
beléndezkedik 48
bér 76
bĕravati 76
bĕrov 84
bĕrŭvka 84
berŭvskyj 84
berŭvstva 84
bhar 73
Biharország 29
billogos 90
bilochi 90
bilochi regales 87
biloti 90
bír 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 83
bírás 69
birăŭ 84
birău nost 84
birbĕij 76
birik 68
bíró 11, 12, 45, 67, 70, 73, 74, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 129, 136, 137, 138, 139, 141, 146, 150, 158, 171
birodalom 73, 78
birodalomság 78

bíró elébe állít 171
bíró előtt 139
bíróhatalom 49
bírói 82
bíró-rész 139
bíróság 77, 83, 138, 141
bírószéke 78
bíró tanúsága 171
Bírótelek (hn. r.) 77
bíróul fog 141
bíró uram 139
birov 84
birovat 84
bírság 67, 71, 76, 84, 128, 153
birsagium 90, 128, 129, 130
bírságnap 71, 77, 153
birtok 13, 73, 79
birtoklás 11
biruêsc 76
birui 84
biruinca 84
biruinta 76
biruitór 76
biruitoru 84
bizony hite 162
bizonyít 138, 140, 158, 159, 171, 172
bizonyítás 158, 159
bizonyság 159, 168, 173
bizonyságot tesz 159
bizonyságot vesz 159
bód 18
bódít 19
bódorog 19
bódul 18
boldog 18, 19
Boldogasszony 18, 19
borbíróság 141
bő 75, 76
börtön 154
bőség 76
Broteid 99
budai tiszt 172
bujruq 15
bujuruq 15
büdös-kút 19
bűn 136, 137, 152, 153
bűnhődik 152
bűnös 152
büntelen 152
büntet 153
büntetés 136, 138, 153
büntetőbíró 71, 79
büntetőjog 52, 55
büntetőjogtan 55
büntető törvény 54
Bürgerrecht 54
bűvös-bájos 153
byrsagy 84
bsjr- 73

camerarius 86
casus 44
Civilrecht 54
clericus 93
confinia regni 100
consiliárius 134
comes 87, 143
Comes Curialis Abbatis 87
Comes Curialis Capituli 87
Comes Curialis Episcopi 87
Comes Curialis Regis 86
Comes Palatii 86
Comes Terrestris 87
Congregatio Generalis 34
consuetudo 46
criminalis jurisdictio 49
curia 86
curiales comites 87
cĕl 59
cĕlr 59
cĕlyj 59
čurdb'irau 84

csalárdság 153
cselvetés 153
Cserkút (hn. r.) 19
csűr-bíró 141

daervas 59
decreverunt 33
deliberatio 134
derecho 62
derék menedék 168
destre 62
destro 62
dézsma 159
dézsma-asztag 159
dézsma-bor 159
dézsmál 159
dexter 6, 54, 62, 65
dharman 57, 59
dhárman 58
dharmas 58
dhermen 58, 59
diervas 59
directum 56, 62
directus 62, 63
dirigere 61
diritto 6, 56, 62
disznókút 19
dolgot kimond 165
dominium 27, 29
dominus rex 25
doro 57
drech 62
drept 63
droit 6, 56, 60, 62
dukátusság 19, 29
dúl 70, 159, 160
dúlás 70
dúlat 70
dúló 70, 159, 160
dúlságot tesz 160
dux 19, 28, 32
dvorszki 143

egész ország 37
égetés 154
egy 22, 42
egyen 42
egyenes 42, 64, 65
egyenes irány 64, 65
egyenlőség 44
egy esztendő alatt való tiszt 172
egyeztető-bíró 141
egyház 22
egyházi méltóságtisztelkedő 172
egyházi szék 151
egyházi tiszt 172
egyházi törvény 51
elbecsül 158
elbír 68
eleibe állít 77
elfoglal 162
elidegenít 152
elidegenítés 152
eljár 160
ellenmondás 160
ellenmondó 160
elorozkodik 152
előttjáró 160
elpecsétel 162
eltolvajol 153
elzálogosít 174
emlékirat 134
énség 'ínség' 81
erdélyi ítélőmester 145
erdőbíró 141
erdüv birüv 84
erő 69, 153, 164
erőhatalmasság 164
erőhatalom 50, 164, 165
erősítés 158
erősítő 158
erőtörvény 54
érsek 24
es 96, 97, 160
esd 97
esdekel 97, 98
esedez 97, 98
esk 97
esketés 96
eskü 95, 96, 112, 160
esküdt 106, 160, 161
esküdt-bíró 139, 161
esküdt ember 161
esküdt polgár 161
esküllő 96
esküsz 97, 160, 161
esküszegés 104
esküvés 96, 97, 98, 160
esküvő 160
esnek törvénye 96
eső ~ esső 96
esre-hitre 98
essre-kérésre 98
esztendőnkint szedő adó 157
esztendőnkint való tiszt 172
Etellü 78
ewnek 81
ewni 81
ewri 80, 81
excusatio 134
exekváló 141
ĕsu 98

falu 15
falu füstje 149
fejedelem 160
fejedelmi igaz 54
fejedelemség-tiszt 172
fején marasztol 168
fél 162
feladó 157
felakaszt 154
felel 166
felpénz 157, 162
felperes 134, 170
félrész választott bíró 138
fenyítő igazság 52
fenyítő törvény 52, 54
fenyítő törvénymondóság 49
féodi v. feodál-törvény 52
fetiales 89
fibirăü 84
fira 73

fisolgabirău 84
fogadás 159
fogadásból való 161
fagadău 84
fogadó 84
fogadott hit 161
fogház 154
foglal 162, 165
foglaló 162
foglaltat 162
foglalt bor 162
fogott bíró 138, 141
fogsággal megtartóztat 171
fónagy 84, 138
főbenjáró dolog 152
főben járó hatalom 54
főbíró 78, 137, 140
főgondviselő 140
főispán 143, 144
fő-ítélőmester 145
föld-eskü 100
földvám 128, 129
fölpörös 170
főszolgabíró 140
főtanács 171
főtiszttartó 172
főudvarbíróság 141
fővétel 154
Fragbrief 128
francu 116
fráng 163
frángot szeg 163
frigy 163
frigybomlás 163
frigyet szerez 163
frigyet tesz 163
frigylevél 163
frigy-szerző 163
frigytartás 163
frigyvetés 163
füstöt lát 'törvényt lát' 149

gahails 59
garázdálkodás 153
gauche 65
Geisterbildeid 99
Gesetz 56
gondviselő 140, 143, 164
gonosztevő 153
goszudarsztvo 27

gyilkos 154
gyök 44, 53
gyökös örökösödés 45
gyula 80, 81, 82
gyűlés 168
had 15

hadi-bíró 78
hadnagy 155
hadnak és békességnek hatalma 54
hagy 164
hails 59
hajdones 90
hajdonum 90
hajlongás 96
hajó-bíró 78, 141
Halmaj 23
halsa 59
hamis 94
hamisall 164
hamisan ítél 166
hamisan vádol 169, 173
hamis büntetés 153, 169, 173
hamis iktatás 165
hamis ítélés 166
hamis ítélet 166
hamis panasz 169
hamisság 153
hamis tanú 171
hamis tanúságtétel 171
hamis vádolás 153, 169, 173
harag napja 'dies irae' 166
harmincad jussa 43
hat 41
hatalmas 66, 164
hatalmas foglaló 162
hatalmaskodás 164
hatalmaskodik 164, 165
hatalmasság 164, 165
hatalmasul tart 165
hatalmat művel 165
hatalmat tevő 164
hatalom 41, 48, 49, 50, 52, 54, 58, 69, 76
hatalom 'hatalmasság, hatalmaskodás' 153, 164, 165
hatalommal bír 165
határjárás 100, 165
határjárt levél 165
határoz 165
határt jár 165
határt kijár 165
határt kimér 165
határt megjár 165
házasságtörés 152, 153
házasság-törő 153

házbíró 141
Hechteid 99
hegyvám 159
hegyvám-bor 159
hel 59
hela 59
helyes 64, 65
helytelen 64
Herr 14, 25, 26
Herrschaft 14, 25, 27
herrschen 25
hetedhét-ország 29
hetevény 57
hétmagyar 29
hétország 29
hétúr 24, 28
hiszelkedő 158
hit 94, 161, 173
hite megszabadítása 162
hite megszabadulása 162
hitére fogad 161, 162
hitére köti magát 167
hitére mond 162
hitére mondja 161
hites 162
hites atyja 161
hites ember 162
hiteszegett 161
hite szerint 161, 162
hitet mond valamiről 161
hiteztet 161
hit-fogadás 162
hit-levél 162
hitre fogad 161
hitszegés 104
hittől-szakadt 161
hódolás v. bérjavak törvénye 52
hóhér 129, 154, 155
hóhérság 154
Honny Törvény 47

id 22
idéz 165
idu 17
ig 55, 61, 62
igaz 11, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 52, 53, 54, 55, 58, 61, 64, 65
igazat szolgáltat 165
igazat tesz 165
igaza van 42
igaz bíró 139
igazgat 61
igazi 64
igazít 43, 61
igazlátó bíró 138
igazol 147
igazság 11, 41, 43, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 61, 65, 138
igazságszolgáltatás 48, 165
igaz törvény 146, 151
igaz törvény-tevő bíró 45
igéret 134
így 22, 42
igyfon 22
igykő 22
iktat 165
iktatás 165
imperium 13
ín 76, 81
inas 81
inhibitió 134
inquisitor 128
ínség 76, 81
Irrforscher 128
iru 17
is 98
isik 98
ispán 12, 83, 143, 144
Ispánlaka (hn. r.) 143
Ispánleső (hn. r.) 143
ispánné asszony 143
ispánság 143, 144
ispánságnak tiszte 172
Ispánszigete (hn. r.) 143
ispán uram 144
istenítélet 165—166
ítél 84, 165, 166
ítélet 58, 77, 134, 138, 153, 165
ítéletet tesz 166
ítélethely 166
ítélet-levél 166
ítélet szerint 165
ítélő 83
ítélő-bíró 45, 71, 79, 83, 138
ítélőmester 144, 145, 157, 166
ítélőmesterség 166
iudex 51, 77, 83, 137
iudiciarius 51
iudicium 44, 51
iura 43
ius 11, 41, 42, 43, 44, 45, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 60, 61, 62, 65
ius civile 51
ius naturale 50
ius privatum 47
ius publicum 45
ius quaesitum 45
iustitia 41, 53

izu 17
iðu 17
ïduï 16
ïduy 16

járásbeli szolgabíró 140
jārās-bèrov 84
jelen bizonyság 159
jila 79
jó 41, 58, 61, 63, 64, 65
jóasszony 21
jobb 61, 63, 64, 65
jobbagio 90
jobbagiones 90
jobb kéz 62
jobb oldal 64
jobboldali 63, 64
jóbizonyság 159
jog 6, 11, 27, 41, 44, 46, 51, 52, 53, 54, 55, 60, 61, 62, 63, 65, 66
jogász-nyelv 6
jogászok 44, 51, 55
joga van hozzá 42
jogb 61
jogegyenlőség 55
jogkönyv 121
jogos 64
jogrend 66
jogsérelem 55
jogszerű 55
jogszolgáltatás 49
jogtanulmány 55
jogtudomány 51
jogtudományi kar 55
jogviszony 55
jószág 52, 159
jószágot foglal 162
jószágba iktat 165
jószágnak osztása 168
jovog 61
jó zálog 174
Judex Curiae Regiae (l. még *iudex* stb c.a.) 86
judices nobilium 87
judices regii 87
judices servientium 87
Judicium Regale 87
[cum] *juramento firmare* 104
juramentum 106, 107, 108, 109
jurati assessores 111
jurisdictio 49
jurisdoctor 51
jus -s (l. még: *ius* stb. c.a.) 11, 41, 42, 43, 44, 50, 65, 134

jusértés 43
jus fetiale 90
jus quod quis habet 52
jussérülés 43
juss-rész 42
justudomány 43
jəlmə 59

kaloda 155
kamarához-látó ispán 143
kamarás ispán 143
karcha 79
kárt vall 173
kegyes per 169
kelledencia-levél 134
képe 166
képebeli 166
képebeli ember 166
keres 134, 166
keresés 166
kereset 52, 166
kétballkezes 65
kezes 167
kezes írás 159
kezeslevél 167
kezesség 167
kezességből kimenekszik 167
kezességből szabadít 167
kezességen elbocsájt 167
kezességet letesz 167
kezességet megvesz vkin 167
kezességet tart 167
kezességet vesz vkiről 167
kezességtől megszabadít 167
kilenced 159
király 16, 23, 24
király igaza 45, 54
királyi juss 43
királyi személynök 142
királyi szolgák bírája 140
király jussa 42, 43
királyné 20, 21
királyné asszony 172
király széke 150
kišbirov 84
koboz 152
kódisbíró 84
koẓla 59
kortsma jussa 43
kölcsönző 157
köt 167
kötél 158, 167
kötélbe hoz 167
kötelem 167

kötelesség 52, 53, 66
kötelet megszeg 167
kötelez 167
kötelezés 167
kötéllevél 167
kötéllevelet ad 167
kötélnek eleget tesz 167
kötél szerint 167
kötés 167
kötéslevél 167
követelés 52
közhatalom 50
közigazság törvénye 52
közönséges jus 43
közönséges törvény 51
köztörvény 51, 52
köztudomány 172
krajnik 143
kredencia-levél 134
kun-bíró 139
kunbíróság 139
kút 19
kündü 80

lantschaft 37
lator 153
latorság 153
lebír 68
lees[-ik] 97
lefoglal 162
[a] *legendo* 56
lem 59
lex 41, 44, 46, 53, 56, 58, 60
liber 80
liberi 80
link 65
linkel 65
litterae credenciales 134
litterae inhibitoriae 134
litteratus 93
lop 152
lopás 152
lüm 59
ləm 59

magabíró 78
magánjog 55
magános jus 43
magános magyar törvény 52
magános törvény 47, 51, 52
magát kötelezi 167
magát vallja 173
Magister Curiae Regis 87
magister dapiferarum 87

magister pincernarum 87
magyar fenyítő törvény 52
magyar közpolgári törvénytudomány 52
Magyarország palatínusa 142
Mammuteid 99
maraszt 168
marasztal 168
más igaza 45
medve-eskü 99
megbecsül 158
megbír 68
megbizonyít 158
megbizonyító 158
megbüntet 153
megdúl 160
megdúlás 160
megéget 154
megesküszik 144, 160, 161
megfedd 172
megfeddő mester 166
meghagyás 157
meghiteztet 162
meghódít 69
megigazít 43
megítélő-bíró 79
meglel 166
megsüt 154
megszerződés 164
megszerződ[-ik] 164
megtagadás 160
megtartóztat 171
megtolvajol 153
megvádol 172
megvádolás 172
megvall 162, 173
megvallat 173
megvált 173
megváltság 173
megvámol 174
megye 12
méltatlan panasz 169
memorial 134
memorial-levél 134
menedék 168
menedéket ad 168
menedéklevél 168
mennyország 21
mennyországbeli 38
mentség 134
mentség-levél 168
mészárosság 'hóhérság' 154
mészárszék jussa 43
meta regni 100

miehelle 59
milites 29
mind fejéig felel 167

nádor 12
nádorispán 142
nádorispánság 142
nama 59
namma 59
nemes 34
név 59, 67
neve 59
nim 59
nimi 59
njalme 59
notarius regis 86
nőszemély 21
ńilm m 59
ńolme 59
nɛɛlm 59
νομος

nyakvágó-hely 154
nyársbavonás 'nyársbahúzás' 155
nyelv 59
nyilvánvaló-hely 'vesztőhely' 155

oblatio 134
obligál 134
officialis 143
Ofner Stadtrecht 123
oktáva 151
oltalmazó 164
oltalom atyja 164
optimatio 87
or 152
orosang 13
oroz 152
ország 11, 13, 14, 16, 17, 22, 27, 28, 29, 30, 34, 36, 37, 38, 39, 172
országbíró 139, 140, 142
országgyűlés 37, 168
országlás 34, 36
[az] ország nagy v. rendes bírái 142
[az] országnak fő-ítélőmestere 145
ország rendelése 147
ország törvénye 147, 151
ország-világ 37
orv 152, 154
osztály 168
osztályban él 168
osztályban van 168
osztályos 168
osztásba jut 168

őfelsége ítélőmestere 145
ököltörvény 54
őnség 81
örök 168
örök átok 102
öröklet 168
örökös 168
örökség 42, 168, 169
örökségen kívül 168
Örsúr 17, 24, 28
Örsúr-nemzetség 28
Örsúr vára 24
özvegyi igazság 45

Palatinus Comes 86
palatinus-herceg 142
pallosi jus 54
pán 14, 26
panasz 169
panaszol 169
panaszolkodás 169
panasz szerint 169
panaszt tesz 169
pánstwo 14, 26, 27
paralysis 116
paráználkodik 48
paráznaság 48
patvar 130
patvaria 90
patvarista 90
patvarkodás 153, 173, 169
patvarkodik 146, 169, 173
patvarkodó 169
patvaros 169
pasas 65
pecsét 158, 169
pecsét alá való levél 169
pecsétes levél 159, 169
pecsétet küld 169
pecsét-küldés 169
pelengér 154
pelengér-piac 154
per 12, 134, 169
perbe fogó 146
perel 169
peres 138
peres fél 162
perjuria 104
perm 73, 74
perviselő 169
pir 73
pirta 73
pirscheft 128
polgár 161

polgári törvény 51, 54
polgárjog 54
polgármester 141
polgárné asszony 21
pomum aureum 100
pontifices 87
porkoláb 155
porkoláblevél 155
porkolábné 155
porkolábság 155
poroszló 154
poroszlóság 154
possideo 70
possum 70
potestas regis 39, 58
[de] *potestate* 84
pör 169
pörviselő 169
praeesse 69
praeesset nocti 69
principales personal 28
Pristaldeum 55
pristaldus 90
probus 63
procurator 93
prokurátor 164
prókátor 93, 146, 164, 170
prókátorság 164, 170
прасить 63
прасо 63
прасый 63

rábizonyít 158
ráesküszik 161
ráítél 165
Recht 6, 61, 63
rechte 61
rectiara 63
rectum 56, 61
rectus 6, 63
regere 61, 63
regnum 13, 14, 27, 30, 38, 39
rego 63
reht 63
rend 66
rendcsinálás 56
rendelkezik 70
repulsio 134
rétőrökség 169
rĕg 63
richten 61
right 56, 63
riht 63
riuht 63
rju 63
ró 158
római polgári Törvény 51
rossz 64
rovás 157, 158
rovó 158
rövid nap 151

sancta 18
saragur 29
sarchas 81, 82
Schneeid 99
sedes dominalis 87
seigneur 26
Senatus Regalis 87
senex 25
senior 25, 26
sententia 134
septem capitan 28
septem duces 28
sequester 50
signor 14, 25
signoria 14, 25, 27
sõgãbirüv 84
sókamara-ispán 143
soltész 141
Somogyország 29
spáni 143
spán-ság 143
spantova 143
species 44
Stadtrecht 124
suplicatio 134
sura 14
Svábtükör 46
sways 70

Szabadi 16, 23
szabadság 52
számadás 168
Szászтükör 46
szék 150, 151, 16
székben idéz 165
székes angyalok 77
székhely 146, 171
szembeszól 170
szent 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22
szent asszony, Mária 17
szentegyház 22
Szent Erzsébet Asszony 18
Szentjog (hn. r.) 65
szent király 16
Szentkirályszabadja 16, 23
szent-kút 19

Szent Péter Úr 17, 38
szentségtörés 48
szentszék 166
szentszékre idéz 165
szer 163
szerez 163
szerjárás 163
szertartás 164
szerzeményi igazság 45
szerzés 163
szerzés alatt 163
szerzésképpen 164
szerzésre száll 163
szerzés szerint 164
szerzést tesz 163, 173
szerződés 163, 164
szerződik 164
Szigetkút (hn. r.) 19
szokás 46, 59, 147
szokásjog 46
szokás-törvény 147
szolgabíró 128, 130, 140, 144
szószóló 164

tábla 170
táblára bocsát 170
tabula judiciaria 51
tagad 170
takács-asszony 21
tanács 35, 170
tanácsadó 138
tanácsegyik 171
tanácsház 146, 170, 171
tanácsnok 134
tanácsos 171
tanácstartó 170
tanácsúr 171
taníttat 'vallat' 159
tanú 67, 77, 108, 138, 158, 171
tanúbizonyság 159
tanúbizonyság-tétel 171
tanul 'tanúsít' 160, 171
tanúság 171
tanúságot tesz vkihez 171
tanúvallás 171
tarchon 56
tárnokmester 150
társasági törvény 51
tartomány-eljárás 165
tartozás 53
Tavernicorum Magister 87
tehetség 43, 52
termen 59
természeti törvény 50
terminus 91
terminus regni 100
terragium 128
Terra Oleykutha 19
terra regis 36, 39
tervee 59
terveellise 59
terveh 59
tervehdykse 59
tervehta 59
tervehtaa 59
tervehtan 59
tervehti 59
[kaydü] tervehtimassa 59
tervehty 59
tervehytta 59
terveise 59
tervetullee 59
tervey 59
terveyte 59
terveyty 59
testamentum 134
testamentum-levél 134
tiera 59
tiervas 59
tilalom-levél 134
tĩrves 59
tĩrvs 59
tiszt 52, 172
tisztet letesz 172
tiszt szerint 172
tiszttartó 172
tiszttartóság 172
tisztül ad 172
tisztül oszt 172
titkos tanácsos 171
tized 159
tizednek jussa 43
tolvaj 152, 153
tolvajol 152
tolvajság 153
tömlöc 154
tömlöcben tart 155
tömlöcbe vet 155
tör 56, 58
töra 56, 57
töralem 58
[ik]töras 58
töre 56, 57
törlanem 58
törlataldam 58
törlatam 58
törlem 58
törö 57
törő 57
török 58
török-bíró 139
törsav 58
törser 58
törsir 58
törü 56, 57
törvény 11, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 65, 66, 67, 136, 137, 145, 146, 147, 148, 151, 160, 171
törvénybe ad 151
törvénybe áll 149
törvénybe-fogó 146
törvénybe hív 51
törvénybeli dolog 146
törvényben doktor 145
törvénydomb 47
törvényeket tanító kollégium 51
törvények megvalósulása 47
törvény eleibe állít 51
törvényen élő 146
törvényen kívül való eset 146
törvényértő 50, 145, 160
törvényes 48, 51
törvényes birtoklás 51
törvényes értelemben 49
törvényes felsőség 49
törvényes foglalás 51
törvényes hatalom 49
törvényes igazság 45, 147
törvényfa 47
törvényfa-madár 47
törvényfa revével 47
törvényfa-virág 47
törvényfolyás 149
törvényhely 146, 171
törvénykar 55
törvénykedés 145, 147, 184
törvénykedik 146, 147, 169
törvénykedő 147
törvénykezés 147
törvénykezés ideje 51
törvénykezés időszakasza 51
törvénykezik 147
törvénykönyv 46, 47, 146
törvény-letétel 150
törvény mocska 51
törvény-mondó 51
törvénymondóság 49
törvénymúlás 150
törvénynap 51, 150
törvénynek áll 149
törvényre ad 151
törvényre kel 151
törvényre megy 151
törvénység 55
törvényszegés 47
törvényszék 51, 150
törvényszerzés 146
törvényszerző 146
törvény-szolgáltató hatalom 49
törvényt áll 148, 149
törvénytanuló nemes ifjúság 51
törvénytár 47
törvénytelen 151
törvénytevés 48
törvénytevő 45, 138, 146, 150, 164
törvényt hagy 149
törvényt kér 150
törvényt keres 150
törvényt költ 149
törvényt lát 149
törvénytörés 47, 48
törvényt szolgáltat 51, 149
törvényt tesz 45, 149, 150
törvénytudó 46—47, 51, 54, 145, 151
törvénytudomány 51, 52
törvénytudó mester 146
törvényt ül 149
törzsi 29
törzs-uraság 29
törzs-úrság 29
tudó 128, 129
tudomány 130, 172
tudománytétel 172
tudományt tesz 172
tulajdon 172
tulajdonít 172
tulemasta 59
tulon 59
tultua 59
tura 56
tutorra vall 173
türa 57, 58
türe 56
türü 57
tűzanya 98
tűzeskü 98

udvar-bíró 78, 83, 130, 138, 140, 141
udvari ispán 140
úgy 42
ugyan 42
ujur 15
úr 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 38, 84

ur 16
uralkodás 69
uralkodik 70
uralom 69
uram 25
uraságot 70
urat vall 173
úr Bernáld 38
úr Jézus 38
úr Jézus Krisztus 38
Úrkuta (hn. r.) 19
úr pápa 38
úrság 28
Úrszabadi (hn. r.) 16, 23, 25
úr Szilveszter 38
urt 16
uruság 27, 38, 39
us- 98
usurpál 134
usus 46, 58

üd 22
üde 22
üdül 22
üdv 22
üdvöz 22
ügy 53
ügyes 53
ügyet forgat 146
ügyetlen 53
ügye van 42
ügyüfa 22
ünnep 22

vádol 172
vádolás 172
vádoló 173
vajda 142, 144
vajdáné asszony 144
vajdaság 144
vall 173
vallás 159
vallás-tétel 173
vallást tesz 171, 173
vallat 173
vallatás 173
vált 173
váltójog 60
váltság 173
váltságot végez 173
vám 174
vámot szed 174
var 13
vara 13
vára 13
vármegye 161
vármegye bírája 140
vármegye esküdtje 161
vármegyei esküdt 161
vármegye ispánja 143, 144
vármegye szolgabírája 140
város-bíró 137, 138, 140
város füsti 149
város igazsága 151
városi jog 120
városi jogcsaládok 121
város-szolga 154
város tisztje 172
város törvénye 151
vasal 154
vasba-veret 156
végez 138, 168, 174
végzés 134
végzésképpen 174
végzést tesz 173
ver 73
véreskü 99
vérhatalom 54
verit 73, 74
veritas 53
vērm 73, 74
vermal
vērmat 73
vermî 73, 74
vermöm 73
verum 41, 53, 62
vét 152
vétek 152
vétkes 152
vétkezik 153
vezér 15
vezérel 69
via 63
Vice Cancellarius 86
vice-ispán 143, 144
vikárius széke 151
világi törvény 147
villicus 87
villicusok 84
visszaűzés 134
vízi-tolvaj 152
vormen 73
vormî 73, 74

Waffeneid 99
Wassereid 99
Wolfeid 99
w.yr.g 15

zálog 174
zálogba ad 174
zálogban van 174
zálogba vet 174
zálog nélkül 174
zálogosít 174
zálogosítás 174
zálogos jószág 174
zálogul ad 174
zese 63
zeso 63
Züchtiger 129

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS 5

I. ÚR-ORSZÁG 13
Úr 14
Ország 28

II. IGAZ ~ IGAZSÁG, TÖRVÉNY, JOG 41
Juss 'ius' 41
Igaz, igazság 'ius' 43
A *törvény* poliszémiája 45
Jog 'ius' 53
Törvény 55
Jog 60

III. BÍRÓ 67
Bír 67
Jelentése 67
Etimológiája 72
Bíró 76

IV. A KÉTNYELVŰSÉG ÉS AMI MÖGÖTTE VAN 85
A latinnyelvűség 85
A latinnyelvűség oka 88
A magyarnyelvűség 91
Eskü-esküformák 95
A tűz-eskü 98
Az állat-eskü 99
A föld-eskü 100
Az eskü szerepe a középkori bíráskodásban és a különböző beiktatásoknál 103
A különböző esküminták 110
A városi jogok 120
A budai jogkönyv 122
Más városok jogkönyveinek és egyéb iratainak „magyarsága" 129
Glosszák, nominálok, levelek 131
Glosszák, nominálok 131

Magyar nyelvű levelezés 132
A levelezés, a glosszák, nominálok jogi szakkifejezései... 136
Bíró 137
Törvény 145
Bűn, bűnös, büntetés, büntetésnemek 151

V. AZ 1565 ELŐTTI IRATOKBAN LEGGYAKRABBAN ELŐFORDULÓ JOGI MŰSZÓK (Szótári rész) 157

ÖSSZEFOGLALÓ HELYETT 177

ZUSAMMENFASSUNG 180

RÖVIDÍTÉSEK 184

IRODALOM 185

SZÓMUTATÓ 191

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója a

A szerkesztésért felelős
BALÁZSOVITS ERZSÉBET

Műszaki szerkesztő
TÓTH ERZSÉBET

A kézirat beérkezett: 1964. IV. 16.
Példányszám: 700
Terjedelem: 13 A/5 ív

AK 410 k 6468

Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető
BERNÁT GYÖRGY